

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГЛИНЯНИЙ ІВАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 342.531.17

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИБОРЧІ ЦЕНЗИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Глиняний І.В.

Науковий керівник:

Афанасьєва Мар'яна Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Одеса – 2023

АНОТАЦІЯ

Глиняний І. В. Виборчі цензи: конституційно-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023.

Дисертація є першим у вітчизняній науці конституційного права комплексним дослідженням, в якому запропонована авторська концепція реформування пасивного виборчого права, а також модернізація активного виборчого права в сучасному суспільстві з урахуванням міжнародного досвіду провідних демократичних країн світу.

У межах дослідження сконцентровано увагу на питаннях аналізу правового регулювання виборчих цензів під час народного волевиявлення. Визначено, що категорія «виборчих прав» є комплексною та включає в собі різні права, а не тільки активне та пасивне виборче право, що дало змогу розглянути виборчі цензи в цілісній взаємозалежній системі виборчого права та надати їм правову характеристику.

У дослідженні розглядається історична еволюція виборчих цензів як таких, що мали дискримінаційний характер, еволюціонували та отримали місце в сучасній республіканській формі правління української держави. Здійснений аналіз історії формування виборчих цензів у виборчому праві як України, так і зарубіжних країн, дає підстави говорити про їх розлогий перелік, який сформувався у відповідності до суспільних вимог та індивідуальної відповідальності громадян та суспільства в цілому, рівень розвитку правової держави на кожному історичному етапі.

Поряд із цим, дослідження розвиває тему класифікації сучасних виборчих цензів у правовій доктрині за різними критеріями, з'ясовуючи, що сьогодні можна говорити про використання в українському виборчому праві таких виборчих цензів, як: ценз громадянства, віковий ценз, ценз дієздатності, ценз осілості, мовний ценз, ценз судимості та фінансовий ценз.

У дисертаційному дослідженні також приділена окрема увага становищу процедурних цензів, які були розглянуті як у практичному аспекті, так і в правовій доктрині України та світі. Зокрема, було з'ясовано, що процедурні цензи представляють собою нормативно-правові процедури реалізації активного і (або) пасивного виборчого права, обставлені цілим рядом свідомо нездійснених або важких у виконанні умов. До процедурних цензів можна віднести обмеження як активного, так і пасивного виборчого права, що виникають під час проходження певної процедури під час реалізації виборчих прав, що не встановлена нормами прямої дії, тобто Конституцією України, але при цьому може значно обмежити коло осіб, які мають право приймати участь у таких виборах.

Наприклад, зобов'язання щодо внесення грошової застави під час реалізації пасивного виборчого права кандидатами на виборні посади, або зобов'язання висунення кандидата на виборчу посаду саме політичною партією у зв'язку із скасуванням інституту самовисування для виборів народних депутатів України, а також для певних категорій місцевих виборів, можна визнати в правовій доктрині як «процедурні цензи».

У дослідженні охарактеризоване становище активного виборчого права в Україні, а також сучасні виклики народного волевиявлення, з яким стикаються виборці. У зв'язку з чим були запропоновані перспективи розвитку активного виборчого права як з боку автоматизації процесу голосування, так і з боку організації компетентними органами виборчого процесу в цілому.

У дослідженні сформульована наукова позиція, що критерії та вимоги до членів виборчих комісій, окрім вимог до членів Центральної виборчої комісії, вимагають реформування, задля якісної організації реалізації активного та пасивного виборчого права громадян України під час народного волевиявлення. Обґрунтована позиція, що слід підняти віковий ценз до 21 року на вищезазначені посади, оскільки вони вимагають від членів виборчих комісії наявності певного життєвого досвіду, знань та навичок. Також,

аналізуючи вітчизняний досвід встановлення вікового цензу для державних посад, пов'язаних із організаційною роботою, таких як член Центральної виборчої комісії, виникають певні колізії щодо питання вікового цензу на посаду, яка відповідає за законність проведення виборів, їх організацію, процедуру, уповноважує обширними правами та обов'язками.

Також було визначено, що слід встановити мовний ценз для всіх членів виборчих комісій, оскільки, без володіння державною мовою, неможливо аналізувати чинне законодавство, організовувати роботу на той чи іншій виборчій дільниці, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі посади, згідно з чинним законодавством України. У зв'язку з чим запропоновано внести зміни в частину 1 статті 34 Виборчого кодексу України, а саме закріпити, що до складу виборчої комісії можуть входити громадяни України, які на день призначення досягли двадцяти одного року, мають право голосу, а також володіють державною мовою.

Сформульовано висновок про необхідність проведення технологічного реформування виборчого процесу на прикладі президентських виборів, що надасть змогу вдосконалити реалізацію активного виборчого права громадян, а також заощадити кошти державного бюджету України на проведення виборчого процесу. У зв'язку з чим запропоновані рекомендації для підвищення ефективності виборчого процесу як з практичного, так і з фінансового боку, з оглядом на циклічність народного волевиявлення та економічних втрат держави при організації виборчого процесу.

Сьогодні українське виборче законодавство не передбачає проведення електронного голосування, а тільки створює можливості щодо використання технічних засобів для організації та проведення референдумів, виборів. В Україні розроблено і введено в дію комп'ютерні системи для удосконалення виборчого процесу: Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори», призначенням якої є інформатизація процесів під час проведення референдумів, виборів, забезпечення електронного супроводу діяльності

Центральної виборчої комісії та підпорядкованих їй виборчих комісій; автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців», завданням якої є організація процесу державного обліку та складання списку виборців. Таким чином, можливо констатувати, що в Україні вже знайшли своє втілення елементи електронної системи виборів, однак без електронного голосування. У зв'язку з чим, проблема, яка пов'язана з електронним голосуванням як способом реалізації активного виборчого права громадян, набула подальшого розвитку з урахуванням модернізації виборчих цензів для активного виборчого права в рамках перспектив технологічного реформування.

У дослідженні сформульована авторська концепція щодо реформування пасивного виборчого права для кандидатів на виборні посади сучасної демократичної держави. Був проведений комплексний аналіз кваліфікаційних критеріїв на такі посади як Президент України, народний депутат України, депутат та голова сільської, селищної, міської ради.

Визначено, що критерії та вимоги до кандидатів на посаду депутата та голови сільської, селищної, а також міської ради вимагають певного реформування. Зокрема, слід підняти віковий ценз на вищезазначені виборні посади до 21 року, оскільки такі посади вимагають від кандидатів наявності певного життєвого досвіду, знать та навичок. Також, аналізуючи вітчизняний досвід встановлення вікового цензу для таких посад як народний депутат України, суддя, Президент України чи член Центральної виборчої комісії, виникають певні колізії щодо питання вікового цензу на посаду депутата та голови сільської, селищної, а також міської ради.

Було запропоновано встановити мовний ценз для вищезазначених виборчих посад, оскільки без володіння державною мовою неможливо аналізувати нормативно-правові акти, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі виборні посади згідно з чинним законодавством України. Також, слід встановити ценз осілості для вищезазначених виборчих посад, тому що без проживання певного часу на території України депутат

або голова сільської, селищної, а також міської ради не зможе ефективно вирішувати проблеми тієї громади, в якій він має представницький мандат. У зв'язку з чим, запропоновано внести зміни в статтю 193 Виборчого кодексу України, задля вдосконалення кваліфікаційних критеріїв на такі посади, а саме запропоновано, що депутатом та головою сільської, селищної, міської ради може бути обраний громадянин України, який досяг двадцяти одного року, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років, а також володіє державною мовою.

Поряд з цим, обґрунтовано встановлення мовного цензу для кандидатів на посаду народного депутата України. В Україні, в межах виборчого процесу, мовний ценз передбачено лише для громадян, які балотуються на посаду Президента України. Стосовно кандидатів для інших виборів мовний ценз в Україні не застосується, хоча з урахуванням норм Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» мовний ценз також повинен бути введений і для кандидатів у народні депутати України. Без володіння державною мовою неможливо аналізувати нормативно-правові акти, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі посади згідно з чинним законодавством України. У зв'язку з чим запропоновані зміни в Конституцію України, а саме в частину 2 статті 76, щодо зобов'язання володіння державною мовою кандидатами на посаду народного депутата України.

Сформульовано висновок, що одним із обмежуючих факторів реалізації пасивного виборчого права є фінансовий ценз, а також розглянуто практичний вплив грошової застави на систему виборчого права України під час виборчого процесу. Дослідження виявляє й аналізує проблеми, пов'язані з обмеженням активного виборчого права громадян, як на прикладі історичного, так і сучасного вітчизняного досвіду.

Фінансовий ценз як елемент конституційно-правового регулювання виборів є досить «відносним» цензом для фінансової спроможності суспільства. З'ясовано, що фінансовий ценз повинен змінюватись щодо

кожного виборчого процесу, узгоджуючись з мінімальною та середньою офіційною заробітною платою в державі на час виборів, що дозволить розширити умови участі у виборчому процесі вмотивованих та компетентних для виконання покладених функцій громадян, незважаючи на їх фінансову спроможність. У сучасній демократичній державі фінансовий ценз повинен узгоджуватись з нормами антикорупційного законодавства, посиленням фінансової незалежності політичних партій.

Однак, для приведення законодавчих положень у відповідність з нормами Основного Закону держави, необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства, щоб забезпечити рівноправність громадян України. Зокрема, запропоновано внести зміни у статті 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, щодо неповернення учаснику виборчого процесу грошової застави виключно в разі грубого порушення норм виборчого законодавства, а також приведення грошової застави у вищезазначених статтях Виборчого кодексу до економічної спроможності переважної більшості населення.

Сформовано наукову позицію щодо скасування інституту самовисування у Виборчому кодексі для кандидатів на посаду народних депутатів України та кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) у зв'язку з чим виникла монополія щодо пасивного виборчого права політичними партіями під час народного волевиявлення на вищезазначені посади.

У рамках конституційно-правового дослідження з'ясовано, що скасування інституту самовисування у Виборчому кодексі для кандидатів на посаду народних депутатів України та кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) призвело до монополії політичних партій на реалізацією пасивного виборчого права щодо обирання на вищезазначені

посади, що призвело до невідповідності національним принципам виборчого права, а також рекомендаціям міжнародного товариства щодо належної виборчої практики.

Як наслідок, кожний громадянин України, який реалізує своє конституційно гарантоване право обирати, не має свободи вибору та обмежений у своєму виборі волею політичної партії, яка, відповідно до вимог книги III Виборчого кодексу, затверджує єдині та регіональні списки кандидатів у народні депутати України, а також має вирішальний вплив на формування списків кандидатів на місцевих виборах. Політичні переконання особи стають вирішальним фактором при реалізації громадянином України свого права бути обраним на виборах Народних депутатів України, а також у багатьох випадках і на місцевих виборах, що, відповідно, створює неконституційні привілеї за ознакою політичних переконань. У зв'язку з чим, було запропоновано повернення інституту самовисування до вітчизняного законодавства з урахуванням правової доктрини, національних принципів виборчого права, а також міжнародного досвіду.

У роботі сформульована наукова концепція щодо реформування пасивного виборчого права в Україні, зокрема, через удосконалення законодавства в сфері виборів, розробку ефективних виборчих цензів, модернізацію вже існуючих, задля формування якісних та професійних представницьких органів сучасної демократичної держави. Обґрунтовано, що необхідною модернізацією пасивного виборчого права є встановлення освітнього цензу для виборних посад.

Так, у дисертаційному дослідженні обґрунтована позиція щодо встановлення освітнього цензу для виборних посад держави, як один із кваліфікуючих критеріїв таких кандидатів під час народного волевиявлення. У дослідженні розглядається вітчизняний досвід встановлення освітнього цензу для невиборних державних посад, проведений аналіз міжнародного досвіду з встановленням освітнього цензу для виборних посад окремих зарубіжних країн, а також зроблені висновки щодо перспектив

запровадження такої реформи в сучасному демократичному суспільстві.

Ключові слова: конституційне право, виборчі цензи, сучасна правова держава, сучасне право, інформаційно-комунікативні технології, конституціоналізм, народовладдя, демократія, громадянське суспільство, права людини, класифікація виборчих цензів, історія виборчих цензів, електронне голосування, виборчі комісії.

ABSTRACT

Hlynianyi I. Electoral censuses: a constitutional and legal study. - Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 - Law. – National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2023.

The dissertation is the first complex study in the domestic science of constitutional law, in which the author's concept of reforming the passive electoral law, as well as the modernization of the active electoral law in modern society, taking into account the international experience of the leading democratic countries of the world, is proposed.

Within the framework of the study, attention is focused on the issues of analysis of the legal regulation of electoral qualifications during popular expression of will. It was determined that the category of "voting rights" is complex and includes various rights, not only active and passive suffrage, which made it possible to consider electoral censuses in an integral, interdependent system of electoral law and to provide them with a legal characterization.

The study examines the historical evolution of electoral qualifications as those that had a discriminatory nature, evolved and received a place in the modern republican form of government of the Ukrainian state. The analysis of the history of the formation of electoral qualifications in the electoral law of both Ukraine and foreign countries gives reason to talk about their extensive list, which was formed in accordance with social requirements and individual responsibility of citizens and

society as a whole, the level of development of the rule of law at each historical stage.

Along with this, the study develops the topic of classification of modern election qualifications in legal doctrine according to various criteria, finding out that today it is possible to talk about the use of such election qualifications in Ukrainian electoral law as: citizenship qualification; age qualification; qualification of legal capacity; residency qualification; language qualification; criminal record and financial qualification.

The study also paid special attention to the situation of procedural qualifications, which were considered both in a practical aspect and in the legal doctrine of Ukraine and the world. In particular, it was found that procedural censures are normative-legal procedures for the implementation of active and (or) passive electoral rights, furnished with a number of deliberately impossible or difficult to fulfill conditions. Procedural qualifications can include restrictions on both active and passive rights that arise during a certain procedure during the exercise of electoral rights, which is not established by the norms of direct action, that is, by the Constitution of Ukraine, but at the same time can significantly limit the circle of persons who have the right participate in such elections.

For example, the obligation to make a monetary deposit during the exercise of the passive right to vote by candidates for elective positions, or the obligation to nominate a candidate for an elective position by a political party in connection with the abolition of the institution of self-nomination for the elections of People's Deputies of Ukraine, as well as for certain categories of local elections, it is possible to recognize in the legal doctrine as "procedural censors".

The study characterizes the state of active suffrage in Ukraine, as well as the modern challenges of popular will that voters face. In connection with this, prospects for the development of active suffrage were proposed, both from the point of view of the automation of the voting process, and from the point of view of the organization of the election process as a whole by competent bodies.

The research formulates a scientific position that the criteria and requirements for election commission members, in addition to the requirements for members of the Central Election Commission, require reform in order to qualitatively organize the implementation of the active and passive right to vote of Ukrainian citizens during popular expression of will. It is a well-founded position that the age limit should be raised to 21 for the above-mentioned positions, as they require the members of the election commission to have certain life experience, knowledge and skills. Also, analyzing the domestic experience of establishing an age limit for public positions related to organizational work, such as a member of the Central Election Commission, certain conflicts arise regarding the issue of an age limit for a position that is responsible for the legality of elections, their organization, procedure, and authorizes extensive rights and duties.

It was also determined that a language qualification should be established for all members of election commissions, since without knowledge of the state language it is impossible to analyze the current legislation, organize work at one or another polling station, exercise the rights and fulfill the duties assigned to such positions according to the current legislation of Ukraine. In connection with this, changes are proposed to part 1 of Article 34 of the Election Code of Ukraine, namely the establishment that the election commission can include citizens of Ukraine who have reached the age of twenty-one on the day of appointment, have the right to vote, and also speak the state language.

A conclusion has been formulated on the need for technological reform of the electoral process on the example of the presidential elections, which will make it possible to improve the implementation of the active electoral right of citizens, as well as to save money from the state budget of Ukraine for the electoral process. In connection with this, recommendations are proposed to improve the efficiency of the electoral process both from a practical and financial point of view, taking into account the cyclical nature of the popular will and economic losses of the state during the organization of the electoral process.

Today, Ukrainian election legislation does not provide for electronic voting, but only creates opportunities for the use of technical means for organizing and holding referenda and elections. The following computer systems have been developed and implemented in Ukraine to improve the election process: Unified information and analytical system "Elections", the purpose of which is to inform processes during referendums and elections, to provide electronic support for the activities of the Central Election Commission and election commissions subordinate to it, the automated information and telecommunication system "State Register of Voters", the task of which is the organization of the state registration process and compilation of the list of voters. Thus, it is possible to state that elements of the electronic election system have already been implemented in Ukraine, but without electronic voting, in connection with which the topic of electronic voting as a way of exercising the active electoral right of citizens has gained further development, taking into account the modernization of electoral qualifications for active electoral rights within the perspectives of technological reformation.

The research formulates the author's concept of reforming the passive right to vote for candidates for elected positions in a modern democratic state. A comprehensive analysis of qualification criteria for such positions as President of Ukraine, People's Deputy of Ukraine, deputy and head of the village, settlement, city council was conducted.

It was determined that the criteria and requirements for candidates for the post of deputy and chairman of the village, settlement, and city councils require certain reforms. In particular, the age limit for the above-mentioned elective positions should be raised to 21 years, since such positions require candidates to have certain life experience, knowledge and skills. Also, analyzing the domestic experience of establishing an age limit for such positions as a people's deputy of Ukraine, a judge, the President of Ukraine or a member of the Central Election Commission, certain conflicts arise regarding the issue of the age limit for the position of deputy and chairman of the village, settlement, and city council.

Also, a language qualification should be established for the above-mentioned electoral positions, since without mastering the state language it is impossible to analyze normative legal acts, exercise the rights and fulfill the duties assigned to such elective positions according to the current legislation of Ukraine. At the same time, the qualification of residence for the above-mentioned electoral positions should be established, since without a certain period of residence on the territory of Ukraine, a deputy or the head of a village, settlement, or city council will not be able to effectively solve the problems of the community in which he has a representative mandate. In connection with this, certain changes are proposed to Article 193 of the Election Code of Ukraine, in order to improve the qualification criteria for such a position, namely the establishment that a citizen of Ukraine who has reached the age of twenty-one can be elected as a deputy and head of a village, settlement, or city council. the right to vote, has lived in Ukraine for at least the last five years, and also speaks the state language.

Along with this, the establishment of a language test for candidates for the post of People's Deputy of Ukraine is justified. In Ukraine, as part of the election process, a language qualification is provided only for citizens who are running for the post of President of Ukraine. Regarding candidates for other types of elections, the language qualification will not be applied in Ukraine, although taking into account the norms of the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language", the language qualification must be introduced for candidates for People's Deputies of Ukraine. Without mastering the state language, it is impossible to analyze normative legal acts, exercise the rights and fulfill the duties assigned to such positions according to the current legislation of Ukraine. In connection with this, changes are proposed to the Constitution of Ukraine, namely in Part 2 of Article 76, regarding the obligation to speak the state language for candidates for the post of People's Deputy of Ukraine.

The conclusion is formulated that one of the limiting factors in the implementation of passive suffrage is the financial qualification, and the practical impact of a cash deposit on the system of suffrage in Ukraine during the election

process is also considered. The study reveals and analyzes the problems associated with the restriction of the active voting rights of citizens, both on the example of historical and modern national experience.

The financial qualification as an element of the constitutional and legal regulation of elections is a rather "relative" qualification to the financial capacity of society. It was found that the financial qualification should change for each election process, in accordance with the minimum and average official salary in the state at the time of the elections, which will allow to expand the conditions of participation in the election process of citizens who are motivated and competent to perform the assigned functions, regardless of their financial capacity . In a modern democratic state, the financial qualification must be consistent with the norms of anti-corruption legislation, strengthening the financial independence of political parties.

However, in order to bring the legislative provisions into line with the norms of the Basic Law of the state, it is necessary to make appropriate changes to the current legislation in order to ensure the equality of citizens of Ukraine. In particular, changes are proposed in Articles 101, 156, 225 of the Election Code of Ukraine, regarding the non-return of the money deposit to the participant of the election process only in case of gross violation of the norms of the election legislation, as well as bringing the money deposit in the above-mentioned articles of the Election Code to the economic capacity of the vast majority of the population.

A scientific position has been formed on the abolition of the institution of self-nomination in the Election Code for candidates for the post of People's Deputies of Ukraine and candidates for deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, regional, district, city district councils, as well as city, village, village councils (territorial communities with the number of voters 10,000 or more) in connection with which political parties created a monopoly on the passive right to vote during popular expression of will for the above-mentioned positions.

As part of the constitutional and legal study, it was found that the abolition of the institution of self-nomination in the Election Code for candidates for the post of people's deputies of Ukraine and candidates for deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, regional, district, district councils in the city, as well as city, village, settlement councils councils (territorial communities with a number of voters of 10,000 or more) led to the monopoly of political parties on the exercise of the passive electoral right to be elected to the above-mentioned positions, which led to non-compliance with the national principles of electoral law, as well as the recommendations of the international society regarding proper electoral practice.

As a result, every citizen of Ukraine who exercises his constitutionally guaranteed right to vote does not have freedom of choice and is limited in his choice by the will of the political party, which, in accordance with the requirements of book III of the Election Code, approves unified and regional lists of candidates for People's Deputies of Ukraine, and also has a decisive influence on the formation of lists of candidates for local elections. A person's political beliefs become a decisive factor for a citizen of Ukraine to exercise his right to be elected in the elections of People's Deputies of Ukraine, as well as in many cases in local elections, which, accordingly, creates unconstitutional privileges based on political beliefs. In connection with this, it was proposed to return the institution of self-nomination to domestic legislation, taking into account legal doctrine, national principles of electoral law, as well as international experience.

The work formulates a scientific concept of reforming passive electoral law in Ukraine, in particular through the improvement of legislation in the field of elections, the development of effective electoral qualifications, the modernization of already existing ones, in order to form high-quality and professional representative bodies of a modern democratic state. It is substantiated that the necessary modernization of passive suffrage is the establishment of educational criteria for elected positions.

We have researched a well-founded position regarding the establishment of an educational qualification for elected positions of the state, as one of the qualifying criteria for such candidates during popular expression of will. The study examines the domestic experience of establishing an educational qualification for non-elected public positions, an analysis of international experience with the establishment of an educational qualification for elected positions, and also draws conclusions regarding the prospects of introducing such a reform in a modern democratic society.

Keywords: constitutional law, electoral qualifications, modern rule of law, modern law, information and communication technologies, constitutionalism, people's power, democracy, civil society, human rights, classification of electoral qualifications, history of electoral qualifications, electronic voting, election commissions.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Latkovska, T., Sotula, O., Latkovskyy, P., & Hlynianyi, I. (2019). Constitutional regulation and financing of elections. *Amazonia Investiga*, 8(20), 365-375. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/166>
2. Глиняний І. В. Вибірчі цензи як елемент виборчого процесу та як частина ґрунтування виборчих технологій. *Юридичний вісник* 2019. №1. С. 115-120. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15697>
3. Глиняний І. В. Історія та розвиток гендерної політики у виборчому праві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2019. №3. С. 22-32. URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2019/4.pdf

4. Глиняний І. В. Поняття виборчих цензів, критерії їх класифікації та їх роль у сучасному суспільстві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"* 2019. №2. С. 22-35. URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2019/4.pdf

5. Глиняний І. В. Проблемні питання фінансового забезпечення виборчого процесу в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 28-30. URL : http://www.lsej.org.ua/12_2021/4.pdf

6. Глиняний І. В. Ценз осілості як один із виборчих цензів сучасної України. *Юридичний вісник*. 2019. № 2. С. 106-112. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/15730/I.%20Глиняний%20Ценз%20осілості%20як%20один%20із%20виборчих%20цензів%20сучасної%20України.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

7. Глиняний І. В. Процедурні та нетрадиційні цензи у системі класифікації виборчих цензів у світі та Україні. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 354-357.

8. Глиняний І. В. Проблемні питання класифікації виборчих цензів. *Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівецьк. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2021. С. 192–196.

9. Глиняний І. В. Проблемні питання сучасної концепції виборчих цензів в Україні та світі. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук. конф. молодих

вчених (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за ред. М. Р. Аракеяна, К.І. Спасової ; уклад.: Ю.Д. Батан, О.С. Бондарчук, В. С. Кучерявенко ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021.С. 7-11.

10. Глиняний І. В. Вплив виборчої системи на формування демократичного устрою. Правове регулювання суспільних відносин в умовах розвитку цифрових технологій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 28 берез. 2022 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2022. С. 192–196.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ПРАВОВА ПРИРОДА ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ.....	14
1.1.Виборче право і виборчі цензи: теорія та історія.....	14
1.2.Визначення «виборчий ценз» у науковій доктрині.....	36
1.3.Класифікація та правовий аналіз виборчих цензів при реалізації активного та пасивного виборчого права.....	44
 РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ ЯК ЧАСТИНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІСЦЕВОГО ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ.....	81
2.1. Виборчі цензи як частина правового регулювання виборчого процесу	81
2.2. Фінансовий ценз як інструмент конституційно-правового регулювання виборів в Україні	104
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	125
3.1. Національний та міжнародний досвід конституційно-правового регулювання застосування виборчих цензів.....	125
3.2. Напрями вдосконалення реалізації виборчих цензів у виборчому процесі України на сучасному етапі.....	150
 ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	178
ДОДАТКИ.....	209

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дисертаційного дослідження визначається значимістю виборчих прав громадян для розвитку політичних процесів в Україні. Виборчі права представляють собою найважливіший інструмент реалізації принципів народовладдя і правової держави, що займають центральне місце в системі основ конституційного ладу. Сучасне виборче право є невід'ємною частиною системи правового регулювання організації державної влади і місцевого самоврядування.

Республіканська форма правління протягом тривалого історичного періоду змінювалась, трансформувалась. Ще за часів первіснообщинного ладу збирались народні збори, на яких кожен учасник міг висловлювати свою думку, прийняти участь в обирах старійшини, пізніше — і воєначальники. Під час народних зборів у різних народів напроцьовувались різні способи голосування. Громадяни стародавньої Греції та Риму використовували голосування підняттям рук. Іноді голосуючі кидали у величезний глек боби різного кольору (чорні і білі). У Великому Новгороді голосували криком. Саме від цієї дії і походить поняття «голосувати», що означає подавати голос, кричати. Перемагав на виборах той кандидат, за якого голосніше кричали. На Запорізькій Січі, голосуючи, козаки кидали шапки на купи — «за» і «проти». З часом як пасивне, так і активне виборче право громадян набували змін під демократичні вимоги суспільств, потребуючи більш складного правового регулювання з боку держави.

Вибори, як інструмент волевиявлення громадян у ХХІ столітті, також не перестають бути предметом активних дискусій як з боку міжнародної спільноти, так і з боку вітчизняної правової доктрини, політиків, публічних діячів, громадян, тощо.

У силу динамічності державно-правового життя демократичних країн світу, зокрема в частині наростання світових комунікативних та інтеграційних процесів, відбувається універсалізація, стандартизація принципів і механізму проведення публічних виборів. Серед іншого, це

стосується принципу загальних виборів і супроводжуючих його виборчих цензів. Актуальність такої тематики базується на кількох ключових факторах.

По-перше, вибори є головним інструментом вираження громадянської волі в демократичних суспільствах. Вони надають можливість кожному громадянину вільно вибирати своїх представників та впливати на напрямок політичних рішень. Отже, збереження цього механізму є важливим завданням для забезпечення легітимності влади.

По-друге, вимоги до кандидатів на виборні посади відіграють критичну роль у забезпеченні якості представництва в органах публічної влади. Інтереси та кваліфікація кандидатів на виборні посади впливають на прийняття рішень та національну політику. У зв'язку з цим, актуальність встановлення чітких критеріїв для кандидатів на виборні посади не може бути переоцінена.

По-третє, у сучасному світі зростає комплексність та різноманітність викликів, з якими стикаються країни - від проблем, пов'язаних із зміною клімату до економічних криз, від суспільних розколів до пандемій.

Нарешті, актуальність виборів і виборчих цензів посилюється через технологічний прогрес та зростання доступу до інформації. Це дає можливість більш широкому колу громадян брати участь у політичних процесах і вимагати від кандидатів на виборні посади більшої відкритості та відповідальності.

Все вищезначене обґрунтовує справедливність висновку, що вибори та виборчі цензи залишаються надзвичайно актуальними в сучасному світі. Вони визначають спосіб функціонування демократичних суспільств, формують політичний ландшафт і відіграють критичну роль у забезпеченні легітимності влади та розв'язанні глобальних викликів.

Виборчі цензи в системі виборчого права виконують роль своєрідних правових «фільтрів», визначають чисельність і контингент виборців, а також кандидатів на виборні посади. Саме від характеру обмежень значною мірою залежить ступінь демократичності виборчого права. Враховуючи те, що

сучасна виборча система України знаходиться в стані перманентного реформування, всебічне дослідження виборчих цензів стає критично необхідним.

В обраній стратегії розвитку виборчої системи України, законодавцю бажано врахувати позитивний національний та міжнародний досвід правового регулювання та застосування виборчих цензів, аналізуючи історичні аналогії, формуючи аналітичні висновки і приймаючи відповідно до них обґрунтовані, продумані рішення, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства.

На жаль, у правовій доктрині виборчим цензам приділено недостатньо уваги. Безперечним доказом цьому є відсутність комплексного конституційно-правового дослідження виборчих цензів. Крім цього, у вітчизняній науковій літературі відмічається недостатність критичного аналізу ролі існуючих виборчих цензів у активному та пасивному виборчому праві.

Актуальність дисертаційного дослідження також підтверджується прийняттям Виборчого кодексу України, який мав на меті кодифікацію та вдосконалення існуючого виборчого процесу. Його прийняття породило неоднозначні соціальні, наукові, а також політичні критичні думки. Кодекс хоч і має беззаперечні позитивні сторони для виборчого процесу загалом, але ще потребує певного вдосконалення в частині правового регулювання виборчих цензів.

Складно переоцінити роль виборчих цензів у житті сучасного демократичного суспільства. Формування виборчих органів влади є однією з ключових складових демократичного суспільства. Регулювання виборчого процесу відіграє критичну роль у формуванні сучасного, висококваліфікованого та реагуючого на сучасні виклики парламенту. Це завдання має особливу вагу в контексті всесвітньої демократії, оскільки саме законодавчі органи держави вирішують найважливіші питання в суспільстві, а також шляхи його розвитку в різноманітних галузях життя.

У запропонованій роботі розглянуто позитивний вплив сучасних інформаційних технологій на виборчий процес, що підтверджується законодавчими актами та планами чинного уряду з приводу електронного голосування, що також має позитивно вплинути й на виборчі цензи.

Теоретичною основою дослідження стали праці та наукові погляди: М. Афанасьєвої, Д. Арабаджієва, Л. Бориславського, М. Бучина, Н. Верлос, В. Гессена, С. Дерев'янка, Ю. Ключковського, А. Крусян, Т. Латковської, О. Левчук, О. Марцеляка, Н. Мішиної, В. Марченко, В. Несторовича, В. Погорілка, Ю.Томіліна О. Скрипнюка, М. Ставнічук, О. Сушинського, Ю. Шведа, І. Шкурат, О. Щербанюк та інших правознавців.

Окрім наукових джерел у дослідженні були використані також нормативні джерела: Конституція України, закони України, Виборчий кодекс України, Рішення Конституційного Суду України, Рішення Європейського суду з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), Хартія основних прав Європейського Союзу, Кодекс належної практики у виборчих справах), причому як чинні, так і ті, що мають історичний характер.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках науково-дослідної теми кафедри конституційного права «Конституційна реформа та модернізація в умовах інтеграційного розвитку України», що пов'язана з планом наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 рр. «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) і «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні відповідності виборчих цензів до потреб сучасного демократичного суспільства з урахуванням історичного, міжнародного

досвіду, а також результатів досліджень науковців з цього питання в теорії та практиці національного конституціоналізму. У зв'язку з чим необхідно провести правовий аналіз критеріїв обмеження загальності при здійсненні виборчого права громадянами України та виявити шляхи удосконалення його конституційно-правового регулювання, створити нову наукову концепцію становлення виборчих цензів, не тільки як категорії обмеження активного виборчого права, а ще й як кваліфікуючих критеріїв для пасивного виборчого права при реалізації громадянином свого права бути обраним на виборні посади в сучасній демократичній країні.

Для досягнення вищезазначених цілей були поставлені й вирішені завдання, серед яких:

- висвітлити взаємовпливи еволюції виборчих цензів, як одного з елементів виборчого права, і самого виборчого права;
- надати загальну характеристику конституційно-правового механізму виборчих цензів в Україні та світі, а також провести конституційно-правовий аналіз кожного виборчого цензу як для активного, так і для пасивного виборчого права ;
- проаналізувати існуючу класифікацію виборчих цензів у правовій доктрині;
- висвітлити місце виборчих цензів у сучасному демократичному виборчому процесі правової держави;
- провести порівняльний аналіз виборчих цензів із вимогами чинних міжнародних актів, які, насамперед, рекомендують обмеження для пасивного та активного виборчого права;
- проаналізувати шляхи вдосконалення виборчих цензів у вітчизняному законодавстві з урахуванням незворотного європейського курсу України;
- проаналізувати та виявити позитивні та негативні риси в сучасному правовому регулюванні пасивного виборчого права з урахуванням міжнародного досвіду та аналізу доктринальних положень;

- дослідити роль «фінансового цензу» при реалізації пасивного виборчого права та розглянути практику Конституційного Суду України, пов'язану з цим питанням;

- розробити пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання активного та пасивного виборчого права з урахуванням міжнародного досвіду, доктринальних положень, вітчизняного законодавства, а також судової практики.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що складаються у процесі реалізації активного та пасивного виборчого права в Україні та світі.

Предмет дослідження – правова природа та конституційно-правове регулювання виборчих цензів.

Методи дослідження. При дослідженні застосовані різноманітні методи, спрямовані на досягнення мети та вирішення поставлених завдань. До основних методів дослідження належать: 1. Аналітичний метод. Застосовується для дослідження концептуальних основ, теоретичних засад та законодавчих актів, що регулюють реалізацію пасивного та активного виборчого права. Цей метод дозволяє аналізувати наукову літературу, правові акти, судову практику та інші джерела з метою визначення теоретичних основ та вивчення проблематики дослідження (розділи 1-3); 2. Компаративний метод. Використовується для порівняння законодавства, політичних систем та практик різних країн щодо правового регулювання виборчих цензів, що дозволяє виявити передовий досвід та найкращі практики, а також ідентифікувати проблеми та виклики, з якими стикаються різні країни в цій сфері (розділи 1-3). 3. Формально-юридичний метод. Застосовується для аналізу конституційних принципів, нормативного регулювання та правових аспектів активного та пасивного виборчого права, що включає вивчення законів, судової практики, юридичних експертиз та інших джерел з метою визначення правового статусу та умов реалізації активного та пасивного виборчого права (розділи 1-3). 4. Емпіричні методи.

Включають збір та аналіз емпіричних даних: спостереження, опис, аналіз статистичних даних тощо та дозволяють вивчати практичний досвід реалізації виборчих прав громадян у процесі народного волевиявлення, оцінювати їх ефективність, виявляти проблеми (розділи 2-3). 5. Комплексний підхід до аналізу поєднує в собі різні методи дослідження, щоб надати заглиблену оцінку проблемам і розробити рекомендації. Він об'єднує аналітичний, порівняльний та компаративний методи для забезпечення широкого спектру дослідницьких результатів (розділи 1-3). У дослідженні також використовуються підходи, що відображають перехід від загального до конкретного, а також історичний, соціологічний, моделювання та аналогії.

Нормативною основою дослідження є Конституція України, закони України, постанови Центральної виборчої комісії, інших органів державної влади, а також ратифіковані міжнародні нормативні акти.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні матеріали, правова публіцистика, довідкові видання, результати власних досліджень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному підході до вивчення виборчих цензів з урахуванням як вітчизняного так і міжнародного досвіду, поєднання теоретичних аспектів з практичними аспектами, аналіз законодавства та нормативно-правового регулювання.

Також піддано критичній оцінці існуючі виборчі цензи, у зв'язку з чим були встановлені шляхи модернізації діючого законодавства України у сфері виборчого права. За результатами проведеного дослідження сформульовано нові наукові положення, пропозиції та висновки:

вперше:

- сформовано наукову позицію щодо реформування пасивного виборчого права в Україні з встановленням «освітнього» цензу для виборних посад. Запропоновано шляхи вирішення проблем, пов'язаних з реформуванням пасивного виборчого права в Україні, зокрема через удосконалення законодавства, розробку ефективних виборчих цензів,

модернізацію вже існуючих, задля підвищення кваліфікаційних критеріїв для кандидатів на виборні посади;

- запропоновано зміни в статті 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, щодо неповернення учаснику виборчого процесу грошової застави виключно в разі грубого порушення норм виборчого законодавства;

- запропоновано зміни до статей 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, щодо приведення грошової застави до економічної спроможності переважної більшості населення з урахуванням положень Бюджетного кодексу України;

- сформовано наукову позицію щодо визначення «фінансового цензу» в правовій доктрині України як одного із обмежуючих факторів реалізації пасивного виборчого права, а також розглянуто практичний вплив грошової застави на систему виборчого права України при реалізації громадянами пасивного виборчого права під час виборчого процесу. Дослідження виявляє й аналізує проблеми, пов'язані з обмеженням пасивного виборчого права громадян, які викликані застосуванням грошової застави, як на прикладі історичного, так і сучасного вітчизняного досвіду.

- сформовано наукову позицію, щодо реформування критеріїв до кандидатів на посаду депутата та голови сільської, селищної, міської ради. У зв'язку з чим запропоновано зміни в частину 1 статті 193 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що депутатом та головою сільської, селищної, міської ради може бути обраний громадянин України, який досяг двадцяти одного року, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років, а також володіє державною мовою;

- сформовано наукову позицію, щодо реформування критеріїв до членів виборчих комісій, задля якісної організації реалізації активного та пасивного виборчого права громадян України під час народного волевиявлення. У зв'язку з чим запропоновано зміни в частину 1 статті 34 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що до складу виборчої комісії можуть входити громадяни України, які на день призначення досягли

двадцяти одного року, мають право голосу, а також володіють державною мовою.

- обґрунтовано встановлення мовного цензу для кандидатів на посаду народного депутата України з урахуванням норм Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Без володіння державною мовою неможливо аналізувати нормативно-правові акти, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі посади згідно з чинним законодавством України. У зв'язку з чим запропоновані зміни до Конституції України, а саме в частину 2 статті 76, щодо зобов'язання володіння державною мовою кандидатами на посаду народного депутата України.

удосконалено:

- теоретичне положення щодо правової природи виборчих цензів, а також розвинута наукова концепція щодо розмежування визначень виборчих цензів для активного та пасивного виборчого права, де виборчі цензи для реалізації активного виборчого права слід розуміти як певні обмеження щодо права обирати кандидатів на виборні посади, а виборчі цензи для реалізації пасивного виборчого права слід розуміти як кваліфікаційні критерії для кандидатів на виборні посади;

- теоретичне положення, щодо необхідності проведення технологічного реформування виборчого процесу на прикладі виборів Президента України 2019 року, яке надасть змогу вдосконалити реалізацію активного виборчого права громадян, а також заощадити кошти Державного бюджету України на проведення виборчого процесу;

- рекомендації щодо повернення інституту самовисування у виборче право України, а також розглянуто монополію політичних партій щодо пасивного виборчого права у зв'язку із скасуванням інституту самовисування.

набули подальшого розвитку:

- теоретичні положення щодо «процедурних» цензів в Україні та світі, як приховані обмеження активного та пасивного виборчого права;
- історико-правові положення про виборчі цензи на території України, як такі, що мали дискримінаційний характер, еволюціонували та отримали місце в сучасній республіканській формі правління українською державою;
- класифікація виборчих цензів у науковій конституційно-правовій доктрині;
- проблематика нормативно-правового реформування технологічної модернізації виборів України як для активного, так і для пасивного виборчого права. Зокрема, інтеграція з сучасними технологіями, підвищення доступності, миттєвий аналіз результатів, підвищення освіченості виборців, боротьба з фальсифікаціями, гнучкість виборчого процесу, забезпечення прозорості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в:

науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших досліджень і вирішення теоретичних питань, пов'язаних з подальшими дослідженнями правової природи та конституційно-правового регулювання виборчих цензів;

нормотворчій сфері – при подальшій розробці та вдосконаленні актів конституційного та іншого галузевого законодавства України;

правозастосовній сфері – при подальшому розвитку суспільних відносин, що складаються у процесі реалізації активного та пасивного виборчого права в Україні та світі;

навчальному процесі – при підготовці підручників та інших навчально-методичних матеріалів з навчальних дисциплін «Конституційне право України», «Права людини в Україні», «Конституційне право зарубіжних країн» тощо. Окремі положення дисертаційного дослідження використовувалися під час проведення занять у Національному університеті

«Одеська юридична академія».

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані в ньому положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та рекомендації, викладені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ» (м. Чернівці, 04 березня 2021 р.); Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених «Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку» (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах розвитку цифрових технологій» (м. Чернівці, 28 берез. 2022 р.).

Публікації. Основні положення, висновки та рекомендації, що містяться у дисертаційному дослідженні, викладено у 6 наукових статтях, 5 з яких розміщено у фахових виданнях України, 1 у зарубіжному періодичному науковому виданні, 4 доповідях на наукових і науково-практичних конференціях та інших наукових заходах.

Структура дисертаційного дослідження визначається метою дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел із 284 найменувань (на 31 сторінці) та додаток на 3 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 211 сторінок, з них основного тексту – 177 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ПРАВОВА ПРИРОДА ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ

1.1. Виборче право і виборчі цензи: теорія та історія

Термін «ценз» має досить пролонговану в часі історію вживання і нараховує багато століть. На різних етапах і в різних країнах він іменувався неоднаково, набуваючи різного значення. Слово «ценз» походить від латинського «census».

У Багатомовному юридичному словнику-довіднику (Київ, 2012) встановлене поняття «Census, us (m)» (від *censēre* – вести перепис; оцінювати; визначати, вважати) – «1. перепис населення; 2. підрахунок; 3. опис майна; 4. список (борговий); 5. ценз (виборчий); 6. прибуток; податок. англ.: census – перепис населения. Франц.: cens (m) – ценз. Ценз – 1. У Стародавньому Римі – періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податкові розряди. 2. Умови допущення особи до користування тими або іншими політичними правами» [83, с. 348; 101, с. 193].

У Західній та Центральній Європі поняття «ценз» вже в часи феодалізму використовувалось у значенні періодичного, регулярного, фіксованого оброку, який сплачується феодално-залежними селянами сеньйору. Починаючи з нового часу та донині, конституційна наука і практика первісне поняття цензу трансформувала в умови/вимоги допуску особи до користування виборчими правами.

Із середини другої половини ХХ ст. на Заході в наукових виданнях починає використовуватись як синонімічний до терміну «виборчий ценз» термін «кваліфікація» [69]. Останній загалом розуміється як «визначення якості, оцінка чогось». Значення наведеного терміну дозволяє піддавати сумніву доцільність його застосування у виборчому праві. Це пов'язано з декількома факторами. По-перше, термін «виборчий» має вже встановлену історичну та політичну вагу, яка надає йому авторитет і розпізнаваність в

суспільному дискурсі. Це поняття прямо вказує на зв'язок із виборами та визначає обмеження щодо права громадян брати в них участь. Така термінологія допомагає уникнути непорозумінь та сприяє чіткому розумінню сутності цього обмеження.

По-друге, хоч виборчі цензи і мають кваліфікуючий характер, для їх подальшого реформування, а також наукового аналізу іншими науковцями в майбутньому, термін «кваліфікація активного чи пасивного виборчого права» має більш емпіричний характер, аніж «виборчі цензи». Це може негативно вплинути на майбутню еволюцію виборчих цензів у науці та законодавстві.

У зв'язку з цим термін «виборчий ценз» більш вдало викладає сутність цього поняття, яка в подальшому може розумітися як кваліфікуючі критерії.

Здійснення безпосередньої демократії протягом тривалого історичного періоду змінювало свою форму, трансформувалось. Ще за часів первіснообщинного ладу збирались народні збори, на яких кожен учасник міг висловлювати свою думку, прийняти участь в обираї старійшини, пізніше — і воєначальники. Під час народних зборів у різних народів напруцювались різні способи голосування. Громадяни стародавньої Греції та Риму використовували голосування підняттям рук. Іноді голосуючі кидали у величезний глек боби різного кольору (чорні і білі). У Великому Новгороді голосували криком. Саме від цієї дії і походить саме поняття «голосувати», що означає подавати голос, кричати. Перемагав на виборах той кандидат, за якого голосніше кричали. На Запорізькій Січі, голосуючи, козаки кидали шапки на купи — «за» і «проти». З часом процедура виборів ускладнилась.

«Перші форми виборів і прямого голосування були вже відомі на віках антів, полян та в добу Русі-України. Широко використовувалась виборча форма в 16-17 століттях у містах, що мали магдебургське право. За часів Запорізької Козацької Республіки вибори відбувались на Генеральних, курінних, січових рада» [226].

М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Русі» писав, що «про склад віча літописи ніде не говорять спеціально, «та з натяків їх видно, що в вічі брала участь вся свободна людність землі-города й пригородів, але тільки саме господарі, голови родин». При цьому представництво не допускалося: кожний брав участь сам за себе» [104, с. 311]. Більшість важливих справ вирішувалися на народних зборах, де кожний дорослий чоловік – общинник – був воїном. З наведеного випливає, що право голосу в народних зборах було обмеженим і поширювалося лише на вільних громадян – повнолітніх чоловіків. До того ж воно належало не всім членам роду, а лише «представникам визнаних родів, що здобули пошану своєю діяльністю».

Особливого характеру набуває інститут виборців на Гетьманщині і в політичному житті Запорозької Січі. «За часів існування Гетьманської держави під владою Російської імперії гетьмани були виборні. Обирала їх Генеральна Рада, яка спочатку була тільки зібранням козаків і мала військове значення, але в самому порядку обрання не було твердих принципів. У Запорозькій Січі, яка була християнською козацькою республікою, вищим органом влади вважалася військова січова рада (січові збори, велике коло, козацьке коло тощо). Це була демократія військового товариства і справедливості, яка базувалася на козацькому звичаєвому праві і реалізовувалася через загальну раду (коло), в якій мали право брати участь всі козаки, і яка була вищим органом влади Запорозької Січі» [260, с. 32-33].

«Право голосу на радах було пов'язано з належністю до козацтва – окремого суспільного стану вільних людей, що знаходилися на військовій службі. За цією ознакою право голосу для іншого населення було обмеженим. До того ж формально всі учасники військової січової ради мали рівні права, а фактично провідна роль належала козацькій старшині. Тобто фактичного рівноправ'я тут не було» [102, с. 133].

Також, треба зазначити «Біль про права» 1689 року став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в

якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів парламенту, їх недоторканість. [249, с. 367].

Як зазначають О. Марцеляк та С. Марцеляк, «ще у XVII ст. була сформульована теза, за якою право на владу є таким самим природним правом індивіда, як право на приватну власність. Уперше ідея загального виборчого права була документально зафіксована в народному договорі, оприлюдненому за часів англійської революції. У тому ж XVII ст. загальність права голосу була визнана в окремих північноамериканських колоніях. Її підґрунтя становило укладання ковенантів, на основі яких функціонували релігійні громади за умов церковної реформації. Члени таких громад у вирішенні громадських справ уважалися рівними. У XVIII ст. ідея загального виборчого права була поєднана з ідеєю народного суверенітету» [174, с. 80]. Ж.-Ж. Руссо стверджував, що «суверенітет належить народу, але кожному індивідові належить його рівна «частина», яку він може реалізувати шляхом відповідного волевиявлення» [276, с. 25].

Точкою відліку історії сучасного виборчого права можна вважати Велику французьку революцію 1789 р. Підсумком початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала «Декларація прав людини і громадянина», прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789 р. «Декларація проголошувала, що люди народжуються вільними і рівними в правах і що метою якого б то не було політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини, що такими правами є «свобода, власність, безпека і опір гнобленню (ст. 1-2). Джерело суверенітету — в нації, підкреслювалося в Декларації. Тому закон є виразом загальної волі (ст. 6). Базуючись на цих положеннях, вона закріплювала принцип загального виборчого права. В ній йшлося про представницький характер законодавчого органу як верховного органу влади. «Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. А закон має бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає» [173, с. 4-5].

Початково виборчим правом володіли лише чоловіки, які досягнули певного віку, мали відповідну власність, певний рівень освіти, були одруженими. Так, «у Великобританії до 1830 р. виборче право мали лише 4 % дорослого населення чоловічої статі» [42]. У Нідерландах існує Закон про вибори з 1850 року, який належить перу великого державного діяча Торбеке. У ті часи право голосу все ще було зарезервоване для чоловічої еліти. Лише в 1919 році право голосу було надано чоловікам і жінкам. Однак, все ще було досить багато людей, які були позбавлені права голосу, наприклад, неплатники податків та жебраки [32; 64]. Виборче право Нідерландів, яке було встановлене конституціями 1798 р. і 1848 р., характеризувалось високим податковим цензом. Цей ценз було знижено спочатку конституцією 1887 о., а потім і законами 90-х рр. Внаслідок цього кількість виборців виросла майже в шість разів і перед Першою світовою війною становила близько 65 % від загального числа громадян, котрі відповідали встановленому віковому цензу.

В Італії «за конституцією 1848 р. виборчими правами користувалося менше ніж два відсотки населення. При цьому «необхідною умовою участі у виборах було вміння читати й писати. До того ж зберігався прямий майновий ценз, а для пасивного права – ценз освіти. І тільки в 1912 р. було прийнято закон про загальне виборче право, згідно з яким таке право надавалося всім повнолітнім і грамотним італійцям-чоловікам, а також з 30-річного віку – всім чоловікам, незалежно від їх грамотності» [58, р. 45].

Ценз грамотності встановлювався і в конституції Португалії 1911 р. [13]. Близьке за змістом виборче право було встановлене конституціями Болгарії (1879)[61], Греції (1864) і Данії (1866). І хоча тут різні майнові цензи були досить швидко скасовані, а цензи грамотності й освіти ніколи й не запроваджувалися, конституції цих країн визначали цензи осілості. Однорічний ценз осілості було передбачено наприкінці XIX – на початку XX століть у законодавстві Австрії та Бельгії, а дворічний – Іспанії.

В Японії на основі конституції 1889 р. питання виборчого права були вперше врегульовані спеціальним законодавством. Це законодавство встановлювало не тільки однорічний ценз осілості, але й досить великий податковий ценз. Як наслідок, виборчими правами було наділено на початку нашого століття приблизно 3 % населення країни.

З середини XIX ст. загальна картина поступово почала змінюватися. Почався період, котрий можна охарактеризувати як період поступової демократизації виборчого права.

Ще однією спільною рисою розвитку виборчого права в XIX – XX ст. було те, що при встановленні вікового цензу для активного виборчого права виходили з необхідності зрівнювати його з віком повноліття. Іноді виборча дієздатність приходила пізніше, ніж повноліття.

Еволюція виборчого законодавства призвела до скасування, так званого статевого цензу, тобто мала своїм результатом надання виборчих прав жінкам. Загалом же слід підкреслити, що сучасне виборче право сприймається як загальне при оптимальному обмеженні виборчого віку. Майнові за своїм характером цензи в розвинених країнах відсутні, хоча іноді час їх відміни віднесений до періоду вже після Другої світової війни.

«Більшість держав запровадили загальне виборче право для жінок після Першої світової війни (деякі з держав зробили це одночасно із запровадженням загального виборчого права для чоловіків). Лише в кількох державах, переважно романських та католицьких (Франція, Бельгія, Португалія, Іспанія, Швейцарія), жінки отримали загальне виборче право лише після закінчення Другої світової війни» [248].

«До 1994 р. ПАР залишалася єдиною країною, де значна частина населення не мала права голосу з причини расово-етнічної приналежності. однак у деяких країнах і досі існують закони, які позбавляють певні національні меншини виборчого права. Наприклад, в Естонії обов'язковою умовою для прийняття участі у виборах 1992 р. була приналежність до естонської етнічної групи або їх нащадків, які мали громадянство країни з

1918 до 1940 р. Таке обмеження позбавило права голосу близько 40% населення, переважно російських емігрантів» [248].

У США загальне виборче право для чоловіків запроваджено раніше, однак поширювалося воно лише на білих. Така ситуація існувала аж до часу Громадянської війни. Темношкірі отримали загальне виборче право лише після внесення змін до конституції після Другої світової війни. Ігноруючи XV поправку до конституції, Південні штати всіляким чином блокували участь чорношкірого населення у виборах, встановлюючи безліч перепон. Першою перешкодою, що серйозно обмежила кількість чорношкірих виборців, стало введення виборчого податку. Сотні тисяч афроамериканців матеріально вважались малозабезпеченими і не могли сплачувати такий податок, віддаючи перевагу неучасті у виборах. Друга перепона, що ще більше скоротила кількість чорношкірих виборців, пов'язана з появою в південних штатах цензу грамотності. Відповідно до означеного цензу, громадяни Півдня США, які претендували на отримання права голосу, повинні були вміти прочитати конституцію штату або федерації, а інколи пояснити зміст прочитаного. Даний ценз вдарив і по частині «білих» виборців, але все ж найбільшу втрату понесли чорношкірі громадяни: згідно зі статистикою, кількість неграмотного білого населення в різних штатах коливалось від 8% до 18%, а серед афроамериканців від 40% до 60%. Обмеженням права голосу також став введений у деяких штатах ценз спорідненості. В історію він увійшов під назвою «дідівський закон», за яким майбутній виборець повинен був довести, що даним правом користувався його дід, звідси, чорношкірі громадяни не мали можливості надати такі докази. Усі ці обмеження надавали чиновникам, які відповідали за реєстрацію виборців, необмежені можливості відмовляти в реєстрації чорношкірим громадянам. Прихильники та автори нових цензів відкрито заявляли, що їхня мета обмежити право голосу чорношкірого населення [172, с. 25].

Верховний суд США фактично підтвердив правомірність виборчих цензів. У рішенні в справі «Вільямс проти Міссісіпі» у 1898 р. суд заявив, що ценз грамотності, якщо він застосовується до всіх громадян, котрі виявили бажання зареєструватися в якості виборця й відсутні докази його дискримінаційного використання, не суперечить поправці XV [172].

Загалом, встановлення в Конституції США низки виборчих цензів «було компромісом між підприємницько-фермерською Північчю і плантаторським Півднем. Перша виступала за загальне рівне виборче право, що логічно витікало з «Декларації незалежності», другий виступав за ценз, передусім майновий. Виборче право визначалося конституціями штатів. Його не мали жінки, індіанці, раби (постійні, чорношкірі). Білі громадяни повинні були працювати, або мати інший дохід, досягти 25 років, відповідати цензам майновому, осілості та освітньому» [135, с. 327]

Дискримінація ця тривала аж до 60-х рр. Приклад США переконливо показує, що важливо враховувати не лише формальні права, але й реальні можливості використання виборчого права. Поступове зникнення обмежень щодо виборчого права охоплювало, як правило, всі його засади (принципи) одночасно аж до остаточного досягнення стандартів демократичного виборчого права.

Значні відмінності мали місце в Пруссії, де існувала трикласова різниця виборчого права – нерівне, посереднє і явне виборче право на регіональному рівні співіснувало із загальним виборчим правом на національному рівні. Також у Бельгії, де одночасно з поширенням загального виборчого права мала місце різниця в силі голосів. За винятком Пруссії, до Першої світової війни, скрізь було запроваджене безпосереднє та таємне виборче право.

Фактом є й те, що Великобританія була останньою державою, яка попри скасування цензу грамотності в 1948 р. практикувала нерівне виборче право. Англійська модель поширення загального виборчого права характеризується повільним, поетапним поширенням виборчого права без

регресії, однак з тривалими періодами формального визнання нерівності, натомість французька модель – раннього та раптового запровадження загальних та рівних громадянських прав, однак із частими регресіями і тенденціями до використання підтримки мас у плебісцитах.

Поміж цими двома екстремальними прикладами знаходяться інші країни. За загальне виборче право вели боротьбу робітничі партії. Не слід однак при цьому ігнорувати такі випадки як у Бельгії, де соціалісти тривалий час виступали проти загального виборчого права для жінок з огляду на їх консерватизм.

Демократизація виборчого права через референдуми виявилась не надто успішною.

Кількість змінних, які слід узгодити при систематичному аналізі причин поширення загального виборчого права в промислово розвинених державах, як говорилося раніше, є дуже високою. До істотних чинників можна зачислити наступні: ступінь та темп індустріалізації, зміни соціальної структури, міграційні процеси, соціально-культурні (національність, віросповідання) стосунки, політичні традиції, конституційні зміни (формування парламенту), здатність еліт до пристосування, а також війни та сецесії. Істотним наслідком поширення загального виборчого права був розвиток робітничих партій, що однак не спричинило знищення принципового панування капіталу, лише перенесення засадничого соціального конфлікту до політичної системи, і тим самим його загострення.

Поза соціоструктурним аспектом конфлікту соціокультурний конфлікт також став важливим для політичної репрезентації, особливо, коли з метою відображення соціальної структури виборців політичні партії виступали за репрезентацію засновану на пропорційній виборчій системі» [279, с. 94].

Історичними виборчими цензами в реалізації права голосу, були статевий, майновий, расовий (етнічний), освітній та ценз осілості. Еволюція виборчого права призвела до того, що тепер обмеження виборчих прав

громадян у більшості країн обумовлюються, окрім цензу громадянства та віку, так званим:

- моральним цензом, який обмежує чи позбавляє виборчих прав осіб, які перебувають за вироком суду в місцях позбавлення волі. Існують й інші підстави втрати (позбавлення, обмеження або призупинення) виборчого права, якими може бути банкрутство (Італія, Франція, Мальта», Люксембург), позбавлення батьківських прав (Нідерланди), зловживання наркотиками, бродяжництво, систематичне зловживання спиртними напоями, ухилення від суду і слідства (Мексика), утримання будинків розпусти (Люксембург) та ін. «Позбавлення виборчих прав застосовується в окремих країнах як окреме покарання або додаткова санкція, зокрема за державну зраду та інші державні злочини; вступ на службу до іноземної держави; при підкупі виборців (Норвегія); за «тяжкі» злочини; злочини за порушення банківського законодавства та інші (Данія); за продаж і купівлю голосів; голосування більше ніж в одному виборчому окрузі; перешкоджання реалізації права голосу іншими громадянами (Фінляндія);

- професійним цензом, сутність якого полягає в тому, що громадяни певних професій (певного статусу) не мають права голосу або ж не можуть балотуватися до представницького органу влади. Так, «у деяких країнах від участі у виборах відсторонені всі військовослужбовці (Голландія) чи рядовий і унтер-офіцерський склад збройних сил країни (Перу, Панама, Аргентина, Мексика, Бразилія тощо). Формально це пояснюється тим, що ієрархічне підпорядкування військовослужбовців виключає свободу їх голосування, необхідністю усунення можливого негативного впливу військовослужбовців на вибори (військовий заколот, активне втручання у виборчий процес) і тим, що армія повинна бути поза політикою» ;

- цензом недієздатності, що обмежує виборчі права психічно хворих людей, визнаних судом недієздатними.

Названі цензи визнаються міжнародною спільнотою як недискримінаційні.

Таким чином, еволюція активного та пасивного виборчого права у світі розвивалася більш відокремлено, ніж у наш час і мала свої характерні риси. Україна також пройшла свій еволюційний шлях розвитку конституційного права, що слід розглянути детальніше.

На початку розвитку виборчого права в Україні дуже велике значення мало козацтво, «завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди». [266].

На українських теренах з кінця 18-го сторіччя, які були включені до складу, зокрема, Російської імперії, було поширено російський суспільний та державний устрій [140]. Місцеве самоврядування, введене на початку 17-го сторіччя, діяло в суворо визначених сферах (містах) і мало обмежену компетенцію. У 1785 р. приймається «Жалувана грамота дворянству», яка «встановлює низку особистих і майнових прав та обов'язків дворян, зокрема право скликати дворянські зібрання . У їх роботі брали участь всі дворяни, але право голосу мали тільки особи, які досягли 25-річного віку та мали у власності село. Позбавлялися права голосу та права бути обраними, дворяни, котрі не служили, або не дослужилися до обер-офіцерського чину. У виборні адміністративні посади був встановлений майновий ценз – податний: дохід із села мав складати не менш 100 рублів» [267, с. 140].

Новий етап у розвитку місцевого самоврядування в Україні, пов'язаний з буржуазними реформами 60-70 рр. 19-го сторіччя. «В органах земського представництва отримали закріплення такі буржуазні принципи, як: виборність всіх гласних виключно з числа учасників зібрань або з'їздів; залежність виборчого права від майнового та вікового цензів; формальна рівність та змінність всіх членів. Отже, прийняття Уложення про земські

установи (1864 р.) та Городового уложення (1870 р.) дало поштовх у демократизації виборчих цензів. Зокрема встановлювалися такі виборчі вимоги: віковий ценз, майновий ценз, ценз громадянства та моральний ценз» [137, с. 54]. «Протягом 80-х – на початку 90-х рр.. 19-го сторіччя уряд переглянув вищезазначені реформи.

Так, у 1890 р. видано Уложення про губернські і повітові земські установи. Загальні виборчі вимоги залишились незмінними, проте селяни безпосередньо позбавлялися вибору гласних. Революційні події 1905-1907 рр. та перша світова війна обірвали процес реформування виборчого законодавства. Державне будівництво 1917-1920 рр. характеризується відсутністю належної правової бази виборів. Щоправда, стаття 21 Конституції УНР визначила виборчі вимоги до всіх рівнів органів влади: громадянство УНР, 21-річний вік, ценз дієздатності та моральний ценз. Упродовж існування в Україні радянської влади, зокрема з 1919 по 1937 рр., в положеннях про місцеві органи було знижено віковий ценз до 18 років, вимагалася належність до робітничо-селянського класу та відсутність експлуататорського минулого (виборчого права позбавлялись колишні жандарми, монахи тощо)» [247].

«У традиції українського конституціоналізму вперше віковий ценз введено ще у часи Української національної революції 1917-1921 рр. Ухвалений Українською Центральною Радою 29 квітня 1918 р. «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народньої Республіки», відомий як Конституція УНР, проголошував, що «активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ» (стаття 21)» [244, с. 51].

«Натомість ухвалений 13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою Західноукраїнської Народної Республіки «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої

Австро-Угорської монархії», відомий як Конституція ЗУНР, тільки декларував проведення виборів до Установчих Зборів ЗУНР «на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорційного права голосування без різниці пола» (артикул IV)» [251]. Віковий же ценз встановлювався законом «Про вибори до Сейму ЗОУНР», за яким право голосу надавалось громадянам з 21 року [252]. Водночас «українських повітових комісарів», які уособлювали виконавчу владу на місцях, обирали двоступенево «мешканці тих громад обох полів від 20 літ почавши — загальним і рівним правом голосування» [244, с. 10].

Досить вдало розвиток виборчого права в Україні висвітлює Л. Лабенська. Так, згідно з її дослідженнями, «після прийняття Конституції СРСР 1936 р. та на її основі Конституції УРСР 1937 р. віковий ценз пасивного виборчого права піднявся з 18 років до 21–23 років. Радянські фахівці тих часів пояснювали це так: складність та значущість загальнодержавних завдань як у галузі міжнародних відносин, так і у сфері керівництва народним господарством зумовили встановлення підвищеного виборчого вікового цензу з 18 до 23 років для депутатів Верховної Ради СРСР і до 21 року для депутатів верховних Рад союзних та автономних республік» [168]. Враховуючи особливості політичної системи того часу в СРСР та державного управління, зрозуміло, що підвищення вікового цензу передбачало допущення до виборчого процесу вже сформованого в радянській системі виборця, що нівелювало, на думку законодавця, певні ризики для системи.

Погоджуємось із думкою авторки, що «різниця між виборчими віковими цензами до депутатів Верховної Ради СРСР та депутатів верховних Рад республік, депутатів місцевих Рад трудящих пояснюється неоднаковістю функцій вищих і місцевих органів державної влади, відмінністю за складністю та значенням для держави завдань, різними повноваженнями, що входять до компетенції вищих органів державної влади, які вимагають від депутатів значного життєвого досвіду. У зазначеному є певна частка істини,

тому що, зазвичай, особа повинна мати життєвий досвід для вирішення важливих питань державного значення, але не менш значимим є наявність такого досвіду та відповідної освіти також у діяльності депутатів місцевих рад будь-якого регіонального рівня. Неможливо прийняти професійні та виважені рішення без досконалих знань у галузі управління справами у місті чи області» [168].

Слід зауважити, що до середини 60-тих років 20-го сторіччя в СРСР взагалі не існувало законодавства про місцеві органи влади. І лише «у період 70-80 рр. прийняті в УРСР виборчі закони закріпили виборчі цензи, які аналогічні сучасним, а саме: громадянство УРСР, досягнення 18-річного віку, та ценз дієздатності» [136, с. 78].

Наступний період розвитку виборчого законодавства безпосередньо пов'язаний з розробленням законодавства незалежної України про місцеве самоврядування. «Подальший розвиток зміст виборчих цензів до депутатів та голів місцевих Рад одержав відображення у третьому виборчому Законі «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад», прийнятому у 1994 р. Його новелами стали:

по-перше, встановлення цензу осілості без визначення певного строку проживання (депутатом може бути громадянин України, що постійно проживає або працює на території відповідної Ради). У той же час у Законі міститься положення про заборону обмежень пасивного виборчого права залежно від тривалості проживання на території відповідної Ради;

по-друге, встановлення підвищеного вікового цензу до голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад (головою обласної, Київської, Севастопольської міської Ради може бути обраний громадянин, не молодший 30 років, усіх інших Рад – не молодший 25 років)» [168].

Введення таких новел обумовлено прагненням законодавця поєднати різні за сутністю моделі: радянську та європейську. «Проте у 1998 р. законодавець повернувся до нормативного закріплення у четвертому Законі

«Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» радянських виборчих цензів до кандидатів у депутати місцевих рад, які були екстрапольовані також на голів місцевих рад, відмовившись від збільшеного вікового цензу і так й не визначеного цензу осілості, встановлених у 1994 р. Віковий та освітній цензи до кандидатів на виборні посади є важливими складниками принципу загального і рівного виборчого права. Ці вимоги також мають універсальне значення для ефективного здійснення комплектації державного механізму в суспільних інтересах, що підтверджується його закріпленням у конституціях і виборчих законах» [267].

Обґрунтованим слід вважати встановлення вікового та освітнього цензів до кандидатів, що свідчить про значущість виборів, їх роль у реалізації народного суверенітету. З урахуванням цього підвищений віковий та освітній цензи не можуть розглядатись як обмеження пасивного виборчого права громадян за ознакою віку та освіти. Водночас слід погодитись з Л. Лабенською, що «перегляд вікового цензу не порушує конституційного принципу рівності громадян перед законом і рівності їх конституційних прав та свобод, а також принципу рівності політичних партій перед законом» [168].

Таким чином, слушним є висновок Л. Лабенської, що «на сучасному етапі здійснення муніципальної реформи доцільно законодавчо встановити до кандидатів на виборні посади органів місцевого самоврядування: освітній ценз – необхідність мати для кандидатів у депутати вищу освіту, для голів та старост місцевих рад – визначити чіткі вимоги до спеціалізації освіти («Публічне управління та адміністрування» або «Право»); віковий ценз – досягнення 21-річного віку на день виборів для депутатів місцевих рад, 25 років – для сільських, селищних, міських голів та старост. Необхідність перегляду вікового цензу та встановлення освітнього цензу для реалізації пасивного виборчого права на місцевих виборах, саме у законодавчій площині, зумовлюється реальним станом інтелектуального та кадрового

забезпечення місцевого самоврядування» [168].

З урахуванням вищевикладеного аналізу історичного досвіду України, ми бачимо як науковці, що вивчають історію розвитку виборчих цензів, виокремлюють їх певний перелік, який відповідає сучасним вимогам і потребує певного переосмислення та розширення з урахуванням існуючих викликів і умов формування соціальних відносин.

Конституційним способом формування й перевірки існуючого рівня довіри між суспільством і державою в особі її органів є вибори. Згідно з ч. 2 ст. 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [159]. Ця норма є головним принципом демократичної держави та одним з основоположних принципів конституційного ладу. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України положенням «носієм суверенітету... є народ» «закріплюється принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу» [233].

Сутнісні характеристики виборів Р. Сарай викладає в переліку наступних ознак : «вибори є інститутом безпосередньої демократії; вибори являються способом формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування; вибори виступають елементом забезпечення народного суверенітету та демократичного політичного режиму; вибори виступають способом легітимації органів влади; вибори є процедурою формування колективної волі громадян» [237, с. 65]. Відповідно до законодавства України виокремлюється два типи виборчих систем: мажоритарна виборча система; пропорційна виборча система.

Саме з функціонуванням інститутів прямого народовладдя (вибори, референдуми та ін.) тісно пов'язана реалізація громадянами України суб'єктивних виборчих прав. Разом з тим, у науці конституційного права наразі сформувались різні підходи до природи виборчих прав.

За вузького підходу виокремлюють лише активне та пасивне виборче. Активне виборче право визначається як право обирати кандидатів на виборчі посади, пасивне визначається як право бути обраним до таких посад.

«Широкий підхід до природи виборчих прав включає до їх числа й інші права. Зокрема, до категорії суб'єктивного виборчого права відносять активне виборче право, пасивне виборче право та інші виборчі права громадян (право брати участь у висуненні кандидатів; право на участь у передвиборній агітації та ін.)» [144, с. 158]. Так, Ю. Ключковський слушно виділяє третій вид виборчого права – номінаційне виборче право [142, с. 13], тобто «право висувати кандидатів, яке не збігається з механізмами здійснення активного і пасивного виборчого права, що, своєю чергою, вимагає забезпечення й гарантування ще й цього виду суб'єктивного виборчого права» [142, с. 13].

До похідних прав від виборчого права І. Тимошенко відносить невичерпний перелік прав, зокрема: «1) право обирати (активне виборче право); 2) право бути обраним (пасивне виборче право); 3) право брати участь у висуванні кандидатів (номінаційне виборче право); 4) право брати участь у передвиборній агітації; 5) право брати участь у спостереженні за проведенням виборів і роботою виборчих комісій; 6) право робити внески до виборчих фондів; 7) право на безперешкодний доступ до документованої інформації про себе (а також до списку виборців в цілому), на уточнення цієї інформації з метою забезпечення її повноти і достовірності; 8) право на участь у роботі виборчих комісій; 9) право на фінансування виборчої кампанії; 10) право на оскарження порушень виборчих прав громадян; 11) право брати участь в інших заходах, пов'язаних із виборами» [250]. Слід погодитись з науковицею, що виборчі права є складовим елементом правового статусу громадянина, що закріплені як в міжнародних, так і в національних нормативних актах, і охоплюють як конституційні, так похідні від них права.

Бакумов О. зазначає, що «виборчі права — належні громадянам конституційні та похідні від них міри можливої поведінки обирати та бути обраним до представницьких органів влади, що здійснюються через вільне волевиявлення. Наприклад, у процесі складання списків виборців громадяни України мають можливість ознайомитися зі списками виборців, вимагати їх уточнення. Виборець має право ознайомитись із попереднім списком виборців у приміщенні дільничної виборчої комісії та перевірити правильність внесених до нього відомостей. Права громадян на стадії утворення окружних та дільничних виборчих комісій полягають у можливості пропонувати себе на посаду члена відповідної виборчої комісії суб'єктам подання кандидатур до складу відповідних комісій» [77, с. 18-19].

Приведена наукова теза підтверджує визначення про те, що категорія виборчих прав є комплексною, але при цьому активне та пасивне виборче прав о займає головну роль при організації виборчого процесу.

Нестерович В. також обґрунтовано зазначає, що відповідно до законодавства України, громадяни України, які володіють активним виборчим правом, мають також право: «1) брати участь у діяльності політичних партій та громадських організацій; 2) подавати свої персональні дані до відповідного органу ведення Державного реєстру виборців та отримувати інформацію про своє включення (невключення) чи включення (невключення) інших осіб до Реєстру; 3) бути членом відповідної виборчої комісії; 4) брати участь у висуванні кандидатів на виборні посади; 5) брати участь в обговоренні висунутих кандидатур на виборні посади та програм політичних партій; 6) бути довіреними особами кандидатів на виборну посаду або уповноваженими представниками політичних партій під час виборчого процесу; 7) отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення виборів; 8) робити внески до виборчих фондів політичних партій і кандидатів у розмірі та в спосіб, який визначений виборчим законодавством; 9) брати участь у проведенні передвиборної агітації; 10) здійснювати спостереження за проведенням виборів; 11)

оскаржувати порушення власних прав та законних інтересів у виборчому процесі» [189, с.165-166].

У той же час громадяни України, які володіють пасивним виборчим правом, мають право «1) висувати свою кандидатуру для участі у виборах від політичної партії або шляхом самовисування; 2) реєструватися як кандидат на виборну посаду; 3) брати участь у формуванні окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій, у тому числі через політичні партії; 4) мати офіційних спостерігачів за ходом проведення виборів; 5) мати довірених осіб 15 під час проведення виборчої кампанії; 6) формувати власний виборчий фонд та використовувати його кошти для проведення виборчої кампанії; 7) бути присутніми на засіданнях окружної чи дільничної виборчої комісії без їх дозволу чи запрошення; 8) проводити передвиборну агітацію на свою підтримку у строки, що встановлені виборчим законодавством; 9) звільнятися на період передвиборної агітації від виконання виробничих або службових обов'язків за місцем роботи з наданням неоплачуваної відпустки (крім кандидата, який є Президентом України або народним депутатом України); 10) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборів» [189, с. 167].

Дійсно, виборче право особи (активне та пасивне) як «суб'єктивне публічне право є різновидом суб'єктивного права, тому йому притаманні усі ознаки останнього. Особливості суб'єктивного публічного права полягають: по-перше, у залежності від публічного інтересу; по-друге, у процедурі набуття та втрати права; по-третє, у юридичних гарантіях їх реалізації та захисту. Структура суб'єктивного публічного права включає: 1) право суб'єкта на власні дії; 2) право на вимогу відповідної поведінки від зобов'язаних суб'єктів; 3) право на публічні послуги, у тому числі й адміністративні; 4) право на охорону та захист» [179].

Враховуючи вищезначене, можна зробити висновок, що обидва підходи до природи виборчого права співіснують у науковій доктрині. Звичайно, широкий підхід більш комплексно трактує активне та пасивне

виборче право та чіткіше описує призначення та роль виборчих прав у науці та законодавстві. Не обмежуючи поняття активного та пасивного права лише «можливістю вибрати» або «можливістю бути обраним», так само можна гнучкіше підійти до питань реалізації активного або пасивного виборчого права, оскільки в процесі реалізації громадяни можуть набувати нові права та обов'язки, взаємодіяти з політичним життям держави тощо.

Наприклад, якщо комплексно розглядати питання щодо виборчих прав, їх часто можливо віднести до політичних прав громадянина, до яких відносять: активне виборче право, пасивне виборче право, право брати участь в управлінні державою, право на проведення мітингів демонстрацій, свободи слова, думки, друку, право на інформацію, право на об'єднання в політичні партії. [154, с. 21].

У науковій доктрині немає гострої конфронтації вузького та широкого підходу. Активне та пасивне виборче право дійсно складно обмежити одним лише правом обирати та бути обраним, у зв'язку з чим широкий підхід розкривається комплексом правовідносин, як під час реалізації активного чи пасивного виборчого права, так і в організації всього виборчого процесу в цілому, які неминуче породжують права та обов'язки, що пов'язані з виборчим правом громадян.

Об'єднуючи активне та пасивне виборче право, суспільство створює механізм демократичної участі, що допомагає визначати загальну волю та забезпечує розвиток справедливого та рівного суспільства. Ці дві форми виборчих прав разом формують фундамент демократії, де голос громадян вирішально впливає на курс країни та її майбутнє.

У будь-якому разі, вузький та широкий підхід ключовим елементом виборчого процесу ставить виборця та кандидата на виборчу посаду.

Однак, виборче право, як суб'єктивне, так і об'єктивне, не одразу набуло сучасного вигляду. М. Ставнійчук визначає виборче право «як один із найдавніших інститутів публічного права, звертає увагу на певну етапність його розвитку» [156, с. 29]. Вчена пише, що «загальні голосування були

притаманні ще давнім демократіям, потім тривалий час не застосовувалися в суспільній практиці, з'явилися знову в зародковому стані тільки у XVIII ст., а отримали свій розвиток у XIX ст.» [156, с. 29].

Виборчий ценз, як важливий інструмент виборчого процесу, також пройшов свій шлях історичної трансформації відповідно до соціальних вимог і духу часу.

Саме виборчі цензи дають змогу виокремити такого суб'єкта права як виборець або кандидат на виборну посаду, або інший учасник виборів (член виборчої комісії, офіційний спостерігач). Так, виходячи з положення ч. 1 ст. 70 Конституції України, яка передбачає, що «право голосу на виборах мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років» [159], можна виокремити два виборчі цензи: громадянство та досягнення віку 18 років. Тобто громадянин України, якому виповнилось 17 років володіє виборчим правом, але не може його реалізувати. У відповідності з нормами об'єктивного виборчого права статтею 76 Конституцією України встановлено, що «народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років» [159]. Таким чином, для реалізації пасивного виборчого права кандидат у народні депутати України повинен відповідати чотирьом виборчим цензам. Такий висновок обґрунтовано підводить до констатації відсутності нормативного закріплення освітнього, мовного, морального та інших важливих цензів, які існують у виборчому процесі і вже пройшли перевірку часом на тривалому історичному шляху розвитку виборчого права.

Як в інших країнах, в Україні засада загального виборчого права не означає абсолютної необмеженості виборчої правосуб'єктності громадян, передбачаючи також в інтересах встановлення дійсної волі народу певні обмеження. Встановлення подібних цензів головною мірою спрямовується на визначення конкретного кола громадян, які мають право обирати, а також вимог (критеріїв), яким має відповідати кандидат у депутати

представницького законодавчого органу [177, с. 123]. У даному разі необхідно погодитись із В. Шаповалом, який акцентує увагу на тому, що такі цензи повинні «бути об'єктивними за природою або зумовленими реальними суспільними потребами та відповідно обґрунтованими і не повинні створювати привілеї або дискримінаційні перепони для окремих індивідів або груп індивідів, кваліфікованих за певними біологічними або, по суті, соціальними ознаками» [277, с. 317].

Здійснений аналіз історії формування виборчих цензів у виборчому праві як України, так і зарубіжних країн, дає підстави говорити про їх розлогий перелік, який сформувався у відповідності до суспільних вимог та індивідуальної відповідальності громадян та суспільства в цілому, рівня розвитку правової держави на кожному історичному етапі.

Сьогодні можна говорити про використання в українському виборчому праві таких виборчих цензів, як: ценз громадянства; віковий ценз; ценз дієздатності; ценз осілості; мовний ценз; ценз судимості.

Виборчі цензи характеризують виборчу дієздатність і є динамічним комплексом вимог (умов), який може змінюватись з урахуванням розвитку суспільних відносин у певних історичних умовах. Сьогодні, коли Україна проходить важкий шлях виборювання незалежності в умовах війни, коли всі демократичні інститути функціонують в умовах особливого правового режиму, сформувались об'єктивні причини перегляду та реформування виборчих цензів, які будуть реалізовуватись у виборчому процесі повоєнної України. При цьому слід враховувати й сучасні виклики глобалізаційного характеру та необхідність розбудови новітнього постіндустріального суспільства за моделлю «Індустрія 4.0».

Характер та види виборчих цензів обумовлені тим, що виборче право прямо співвіднесене з реалізацією принципу народного суверенітету, є первинним політичним правом, яке називають правом голосу.

Крім того, у конституційно-правовій науці виборче право розглядається в об'єктивному сенсі як сукупність правових норм, які

регулюють порядок організації і проведення виборів як способу комплектації певних складових державного механізму. Відповідно в об'єктивному аспекті виборчі цензи є нормативними положеннями, які пов'язані з принципом загального виборчого права та окремими стадіями виборчого процесу.

1.2. Визначення «виборчий ценз» у науковій доктрині

Під час виборчого процесу громадянам України надається можливість реалізувати своє суб'єктивне та об'єктивне виборче право, до якого законодавець, у свою чергу, закріплює певні вимоги. «Вищезазначені вимоги в таких правовідносинах мають великий вплив на будівництво сучасної демократичної держави, тому що саме вони виокремлюють те коло осіб, яке має право брати участь у формуванні керівних представницьких посад. Суб'єктивним виборчим правом варто вважати право громадянина брати участь у виборах, а саме: обирати (активне виборче право) та бути обраним (пасивне виборче право). Об'єктивне виборче право в конституційно-правовій науці розглядається як сукупність правових норм, що регулюють порядок організації й проведення виборів як способу комплектації певних складників державного механізму» [94].

Розгляд наукової доктрини щодо конституційно-правового явища «виборчий ценз» потребує попереднього визначення загальноприйнятих принципів за якими діє виборча система, які «розглядаються як система основоположних загальних правових вимог, які виконують функцію вихідних положень (аксіом, постулатів) при розбудові системи галузі виборчого права» [144, с. 32]

У своїй монографії «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні» Ю. Ключковський говорить про доцільність «розрізняти два розуміння системи принципів виборчого права. У широкому сенсі ця система включає

усі правові принципи, які чинять той чи інший вплив на галузь виборчого права. Така система неоднорідна і має розглядатися як внутрішньо структурована. У вузькому сенсі до принципів виборчого права доцільно відносити лише галузеві принципи виборчого права» [144].

До принципів виборчого права в сучасних умовах при певних відмінностях у законодавчому їх регулюванні в різних країнах можна віднести наступні: загальність, рівність виборчого права, безпосередність чи опосередкованість (прямі чи непрямі вибори), таємність голосування. Останнім часом все більше прихильників набуває ідея включення до цього списку принципу періодичності проведення виборів. До такого висновку можливо прийти, проаналізувавши кодекс належної практики у виборчих справах від 2002 року, в якому принципи рівності та загальності є ключовою ідеєю документу, поряд з таємним голосуванням, прямими виборами та періодичністю проведення виборів [149].

Ключковський Ю. до групи галузевих принципів виборчого права відносить «принцип загального виборчого права; принцип рівного виборчого права; принцип вільних виборів; принцип чесних виборів; принцип справжніх (альтернативних) виборів» [144, с. 84].

Загальність виборчого права означає, що суб'єктивне виборче право надається кожному громадянину після досягнення певного віку, якщо він не страждає на душевну хворобу або дефекти розвитку, що перешкоджають його свідомому волевиявленню незалежно від статі, кольору шкіри, національності, релігійних поглядів та політичних переконань і, як правило, незалежно від майнового та посадового становища. Б. Кістяківський щодо значення цього принципу для державотворення писав: «Немає нічого, що такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право» [141, с. 679].

Важливість аналізу принципу загальності виборчого права для дослідження виборчих цензів є безсумнівною, адже основною функцією цього принципу є визначення кола суб'єктів відповідного суб'єктивного

виборчого права, що передбачає врахування цього принципу при впровадженні виборчих цензів в об'єктивне виборче право.

Боротьба за затвердження та закріплення цього принципу в законодавстві тривала в багатьох країнах протягом ХІХ – початку ХХ ст. Сьогодні Пункт І. 1.1 Керівних принципів щодо виборів, визначених Кодексом належної практики у виборчих справах, що був прийнятий Радою Європи, містить норму відповідно до якої: «Загальне виборче право означає, в принципі, що кожна людина має право голосу і право бути кандидатом на виборах. Однак це право може і, по суті, повинно бути обмежене певними умовами» [148].

Як відомо, «нормативно встановлені загальні кваліфікаційні вимоги до носія відповідного виборчого права називаються виборчими цензами: суб'єктивне виборче право належить суб'єкту, який відповідає вимогам встановлених виборчих цензів» [235]. Наразі науковцями виокремлюється певний перелік виборчих цензів, «які відповідають принципу загального виборчого права (їх прийнято називати природними); вихід за їх межі і запровадження додаткових цензів означає надмірне обмеження суб'єктивного виборчого права, яке сьогодні розцінюється як дискримінаційне» [144]. Такий поділ обумовлює спроби виокремлення в зарубіжній науковій літературі цензів-кваліфікацій (що встановлюють вимоги або умови) і цензів-дискваліфікації (що забороняють, обмежують), технічних цензів що є обґрунтованим і логічним [197].

Бернацький Б. пропонує розглядати три типи цензів: «(1) цензи, які відповідають принципу загального виборчого права; (2) цензи, застосування яких можливе лише за певних обставин, такі цензи формально можуть порушувати принцип загального виборчого права, але їх необхідність є продиктована загрозою демократичному порядку. ... Це певна група політичних цензів, яка встановлюється лише на певний час і тільки за певних обставин... (3) цензи, які не відповідають принципу загального виборчого права» [79, с.70]. Слід погодитись з Ю. Ключковським, що «до категорії

виборчих цензів взагалі можна віднести лише перший (природні цензи) та останній (дискримінаційні цензи) із виділених дослідником типів; що стосується другого типу, то, з огляду на їх призначення (обмежена в часі дія, спрямована «виключно в інтересах демократичного устрою»), такі обмеження виборчого права слід розглядати як вимоги невиборності (див. підрозділ 2.4.9) або індивідуально застосовані санкції» [144, с. 172].

Сокаля А. вважає, що «сутність засади загальності зводиться до директиви, щоб коло осіб, яким належать суб'єктивні виборчі права, було якомога ширшим, і в усякому разі було б вільним від дискримінаційних обмежень» [57, s.170]. На думку науковця, «поняття «виборчий ценз» використовується у двох різних значеннях: як будь-яка умова, яка визначає наявність в особі суб'єктивного виборчого права (природний ценз) і як додаткова обмежувальна вимога, що виключає з числа суб'єктів відповідного права на підставі певної ознаки осіб, які не відповідають цим обмеженням (дискримінаційний ценз)» [57, s. 26]. Погоджуємось з Ю. Ключковським, що саме в останньому сенсі «принцип загального виборчого права протиставляється цензовому (тобто обмеженому) виборчому праву» [144].

Наразі в доктринальних джерелах тривають дискусії щодо переліку та обсягу припустимих цензів, які не кваліфікуються як дискримінаційні. На думку Ю. Шведа, принцип загального виборчого права допускає єдине обмеження категорії суб'єкта, пов'язане з віком, тоді як «наявність інших умов обмежує принцип всезагальності» [279, с.149].

Прийнято також вважати такими, що не мають дискримінаційного характеру, обмеження, пов'язані з вимогою громадянства, проживання (осілості), з кримінальним переслідуванням за вчинені злочини і деякі інші [277, с. 319-320; 34, р.13-14].

Виборчі цензи для пасивного або активного виборчого права, є одним з найважливіших елементів виборчого процесу, через що вони зобов'язані відповідати всім принципам виборчого права і не створювати такі критерії та вимоги до учасників виборчого процесу, які могли б породжувати

невідповідність із зазначеними принципами.

У конституційно-правовій доктрині існують різні підходи до розуміння поняття «виборчих» цензів з урахуванням принципів, а звідси й ознак виборчого процесу. Так, межі принципу загальності виборчого права в реальності визначаються наявністю або відсутністю виборчих цензів, що виключають тимчасово або назавжди певних членів суспільства з участі в управлінні справами суспільства і (або) держави за допомогою виборів. Таким чином, можна говорити про деяке обмеження загальної виборчої правосуб'єктності громадян, передбаченої виборчим законодавством.

Як зазначає О. Солоненко, сучасне значення терміну «виборчі цензи» зводиться до розуміння як обмежувальних умов, «відповідність яким є підставою для допуску (не допуску) громадян до участі у реалізації конституційного права на участь у виборах» [240, с. 83].

М. Бучин вказує, що «під виборчим цензом слід розуміти сукупність офіційно закріплених законодавством країни умов, що обмежують виборчі права громадян. Це сукупність вимог, яким повинен відповідати потенційний виборець для отримання права на участь у виборах» [81].

Разом з тим, обмеження пропонується деякими вченими розглядати, як спеціальні норми, в яких містяться виключення із загальних виборчих положень. Однак такий підхід сам по собі є обмеженим, оскільки заздалегідь презюмує, що ці загальні положення не містять ніяких обмежень, цілком задовільні в соціально-правовому плані.

О. Марцеляк та С. Марцеляк, зазначили, що «виборчі цензи – це передбачені конституцією чи виборчим законодавством вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права, які зумовлені потребами суспільства чи є об'єктивними за природою (вік, дієздатність), що чітко визначають електорат країни й окреслюють коло претендентів на мандат представницького органу, гарантуючи цим заборону привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих індивідів або груп індивідів» [174, с. 80]. Погоджуємося з таким визначенням, в якому не використовується слово

«обмеження» і робиться акцент на умови й вимоги до громадян, які набувають або здійснюють своє виборче право.

У доктринальних дослідженнях іноді цензи розглядаються як одна з можливих форм обмежень, при цьому диференціюючи їх від «умов».

Погоджуємось з тими авторами, які схильні розмежовувати по суті поняття виборчих цензів та обмежень виборчих прав [94]. Відмінність виборчих цензів від обмеження виборчих прав полягає в тому, що цензи - це загальні умови для надання громадянам активного й пасивного виборчих прав, а обмеження є унеможливленням (забороною) обирати й бути обраними, спеціальними умовами, що стримують громадян у здійсненні права бути обраними на певні посади. Окремі дослідники розмежовують поняття «природні межі прав» і «обмеження прав».

Відповідно до ст. 64 Конституції України «окремі обмеження виборчих прав громадян можуть бути встановлені в умовах воєнного або надзвичайного стану» [159]. При цьому має бути зазначено строк дії цих обмежень. Так, згідно із ст. 19 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [217] «в умовах воєнного стану забороняються проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування» [217].

«Вище згадана 64 стаття Конституції України вживає поняття «обмеження» прав і свобод, і це відноситься як до загальних конституційних прав, так і до виборчих прав. До речі, ніякі інші поняття в аспекті звуження прав людини Конституція не вживає. З аналізу загальної статті Конституції (ст. 64) і спеціально присвяченій виборчим правам (ст. 70), обмеження виборчих прав - це тимчасове ненадання права обирати і бути обраним окремих категорій осіб. З даного визначення випливає, що обмеження виборчих прав є тимчасовим; поширюється на заздалегідь не визначене коло осіб» [94].

Також, потрібно приділити окрему увагу несумісності та

невиборності, які також можуть підпадати під категорію виборчих цензів.

Несумісність полягає в тому, що не підлягає обранню особа, яка займала певну посаду (якщо вона має намір і далі її обіймати), маючи який-небудь виборний мандат (якщо дана особа має намір і далі його зберігати) або яке-небудь певне заняття (якщо особа має намір і далі його здійснювати). Так, наприклад, в Україні дані обмеження в широкому обсязі встановлені для народного депутата України.

«Невиборність - це неможливість для особи балотуватися в кандидати на певну посаду. Невиборність пов'язана зі спеціальними обмеженнями для певних осіб чи категорій осіб. Так, відповідно до Конституції України одна і та ж особа не може займати посаду Президента України більше двох термінів поспіль. Таким чином, виборче право включає в себе безліч різновидів виборчих цензів. Проте їх різноманітність не означає, що всі вони закріплені у виборчих законодавствах держав як діючі. Більшість з них у результаті боротьби за закріплення принципу загальності виборчого права практично повсюдно були скасовані» [94].

На думку Ю. Тодики та О. Бандурки, «принцип загального виборчого права стосується як активного, так і пасивного виборчого права» [253, с.12]. Цю точку зору поділяє і О. Марцеляк [176, с.216] Л. Козодой [150, с.5], О. Бакумов [77, с. 46], а також багато зарубіжних дослідників [34, р.12; 43, с. 468].

«Звичайно, виборчі цензи для пасивного виборчого права часто мають вигляд більш жорстких вимог порівняно з цензами права голосу. Проте це лише засвідчує те, що принцип загального виборчого права не є простим (містить не єдину вимогу), оскільки не є єдиним саме суб'єктивне виборче право, не зобов'язане бути однаковим коло суб'єктів цих прав. Зазначений принцип, як і більшість галузевих принципів, складається з певного набору правових вимог, адресованих відповідним носіям кожного із суб'єктивних виборчих прав, окреслюючи загальність кола відповідних суб'єктів» [144].

Обґрунтованим буде твердження, що цензи активного виборчого права дійсно можуть вважатися обмеженнями для тієї чи іншої частини населення під час виборчого процесу. Вік, місце проживання, дієздатність, громадянство та інші обмеження покликані покращити якість тих, хто голосує за того чи іншого кандидата чи то на виборах до місцевих рад, чи то на виборах кандидатів на посаду народного депутата України.

«Обмеження виборчих прав, будучи своєрідними правовими «фільтрами», визначають контингент і чисельність виборців. А значить, багато в чому від характеру обмежень залежить ступінь демократичності виборчого права, а відповідно й механізму державної влади. У зв'язку з тим, що сучасна виборча система України перебуває в стані перманентного реформування, якісне дослідження виборчих цензів має характер гострої необхідності» [95].

Якщо ж брати цензи пасивного виборчого права, то, вони є саме «критеріями», яким повинен відповідати кандидат на виборчу посаду. Оскільки в разі успіху на виборах такий кандидат набуває прав та обов'язків, а також посаду, якій повинен відповідати та приймати рішення, які так чи інакше впливатимуть на життя демократичного суспільства.

Одним з найважливіших елементів реалізації пасивного виборчого права є виборчі цензи, «які формують ті самі умови та критерії, за якими громадянин України може чи не може бути обраний на представницькі посади, визначені чинним законодавством України» [99].

Саме тому потрібно розмежовувати поняття виборчих цензів для активного та пасивного виборчого права та розглядати їх як кілька різних інструментів, покликаних регулювати дещо різні суспільні відносини.

Таким чином, виборчий ценз - це встановлені Конституцією або законом критерії для отримання і (або) здійснення виборчого права. При цьому не має значення, про який вид цензу йде мова: майновий, віковий і т.д. Поняття «ценз» можна використовувати при обмеженні активного виборчого права.

Ценз за своєю правовою природою являє собою встановлену правовими нормами умову допуску громадянина до реалізації виборчих прав (оскільки, виходячи з теорії правоздатності, права, в тому числі виборчі, належать людині від народження, але реалізувати їх вона може після набуття дієздатності, в даному випадку - електорально-правової дієздатності, пов'язаної якраз з категорією виборчих цензів, різних для активного і пасивного виборчого права).

Виборчі цензи є дієвим механізмом виборчого процесу, який фактично, з одного боку, визначає, за якими параметрами виборці реалізують своє гарантоване державою активне виборче право, а з іншого - за якими критеріями вже кандидати, тобто політики, можуть скористатись своїм пасивним виборчим правом.

Від виборчих цензів необхідно відрізнити особливі обмеження пасивного виборчого права. Їх складають несумісність і невиборність.

Обмеження принципу загального виборчого права лише до права голосу не відповідає природі цього основоположного принципу. Більшість виборчих цензів за своєю природою є однаковими як для активного, так і для пасивного виборчого права (хоча і з певними відмінностями за обсягом).

1.3. Класифікація та правовий аналіз виборчих цензів при реалізації активного та пасивного виборчого права.

Під класифікацією «розуміється системний поділ та впорядкування понять і явищ. Групування понять з точки зору їх обсягу, розклад родового поняття на видові поняття, що його складають, відбуваються на основі певної ознаки. Якщо в основу поділу покладено всі можливі ознаки, то в наявності справа з класифікацією» [263]. Філософія до правильного поділу висуває такі вимоги: «1) поділ має бути вичерпним; 2) основа поділу має залишатися незмінною; 3) члени поділу мають виключати один одного; 4) поділ має бути за можливістю безперервним, без стрибків. Вона виступає інструментом здобуття нових знань про відповідне явище, що піддається класифікації, вона

приводить до розширення понятійно-категоріального апарату науки, приведення його в повну відповідність до об'єктивних законів розвитку. Основним завданням класифікації є виявлення тих системних ознак, які уже об'єктивно існують у виборчих цензах.

«Виборчі цензи можуть бути класифіковані на такі, що є об'єктивними за природою (вік, дієздатність, національність, стать тощо) або зумовлені реальними потребами суспільства (громадянство, осілість, моральний аспект, грамотність (освіта), майновий стан, професія, родинні відносини тощо)» [174, с. 92]. Запропонована класифікація є логічною, але дещо неповною, що обґрунтовано вимагає здійснення всебічного аналізу підстав, критеріїв класифікації виборчих цензів з урахуванням існуючих доктринальних поглядів та розвитку суспільних відносин.

Автори компаративістського дослідження зарубіжної практики застосування цензів у виборчому праві пропонують класифікувати їх за наступними критеріями:

1) в залежності від предмета обмеження:

1.1) обмеження активного виборчого права;

1.2) обмеження пасивного виборчого права;

2) в залежності від періоду (часу) обмеження:

2.1) обмеження активного і (або) пасивного виборчого права на певний термін (тимчасові обмеження, наприклад, на термін утримання в місцях позбавлення волі за вироком суду),

2.2) безстрокове обмеження активного і (або) пасивного виборчого права (наприклад, у разі визнання особи судом недієздатним);

3) в залежності від правомірності обмеження:

3.1) правомірне (допустиме) обмеження активного і (або) пасивного виборчого права (в разі, якщо воно засноване на законі),

3.2) протиправне (неприпустиме) обмеження активного і (або) пасивного виборчого права (якщо воно є довільним, що не засноване на законі);

4) в залежності від ступеня відкритості закріплення обмеження:

4.1) явне (пряме) обмеження активного і (або) пасивного виборчого права (тобто пряме закріплення обмеження в нормативних правових актах),

4.2) неявне (непряме) обмеження активного і (або) пасивного виборчого права (наприклад, шляхом закріплення в законодавстві складних процедур і умов, фактично обмежують можливість вільної реалізації виборчих прав окремих категорій громадян);

5) залежно від ознаки (підстави) обмеження:

5.1) вік, віковий ценз - визнання за особою виборчих прав (можливості їх реалізації) після досягнення певного віку;

5.2) тривалість проживання в певному місці, ценз осілості - виборчі права визнаються за особою, що прожили в певній державі (регіоні, місцевості) встановлений період часу;

5.3) ценз громадянства може існувати у вигляді:

5.3.1) необхідності мати громадянство,

5.3.2) обов'язковості відсутності громадянства іншої держави, а також подвійного громадянства,

5.3.3) обов'язковості наявності певних підстав набуття громадянства (наприклад, громадянство за народженням на території держави - так зване громадянство по «праву ґрунту», або громадянство за народженням від громадян держави незалежно від місця народження - так зване громадянство по «праву крові»),

5.3.4) встановлення необхідного терміну перебування в громадянстві держави;

5.4) майновий ценз - передбачає наявність майна в певному розмірі (на певну суму);

5.5) гендерна ознака, ценз статі - виключає з числа виборців осіб за статевою ознакою (історії відомі обмеження виборчих прав жінок);

5.6) освітній ценз - зводиться до вимоги мати освіту певного рівня;

5.7) ценз грамотності (може розглядатися і як крайнього варіанту освітнього цензу);

5.8) мовний (лінгвістичний) ценз - передбачає знання певної мови на певному рівні;

5.9) релігійний ценз - до реалізації виборчих прав допускаються особи певного віросповідання (наприклад, Президент і депутати Народних зборів Мальдівської Республіки повинні сповідувати іслам сунітського напрямлення);

5.10) моральний ценз, репутаційний ценз - необхідність наявності певних моральних якостей, бездоганної репутації

5.11) ценз дієздатності (душевного здоров'я, осудності);

5.12) ценз кримінальності, що враховує:

5.12.1) утримання громадянина в місцях позбавлення волі за вироком суду;

5.12.2) наявність у громадянина в сьогоденні або минулому судимості (будь-який або ж за певні категорії злочинів) - до погашення (зняття) судимості, або до закінчення встановленого терміну після погашення (зняття) судимості, або ж безстроково;

5.13) ценз наявності адміністративного покарання (за певними складам адміністративних правопорушень);

5.14) ценз порушення законодавства про вибори;

5.15) ценз місця роботи (служби), посадової (службової) положення (ценз несумісності, ценз невиборності), що враховує

5.15.1) місце роботи (служби), посадова (службова) становище, займане в даний час,

5.15.2) місце роботи (служби), посадова (службова) становище, займане раніше;

5.16) ценз родинно-сімейних відносин;

5.17) кількісний ценз - обмежує пасивне виборче право певною кількістю термінів зайняття відповідної виборній посаді;

5.18) ценз партійної приналежності (приналежності до будь-якої політичної партії, що відтинає не членів політичних партій)» [97].

Можна зустріти поділ на цензи-кваліфікації, цензи-обмеження і технічні (процедурні цензи) [197].

Зокрема, «.. процедурні цензи ... представляють собою нормативно закріплені процедури реалізації активного і (або) пасивного виборчого права, обставлені цілим рядом свідомо нездійснених або важких у виконанні умов (іноді таку загороджувальну функцію виконує сукупність цензів, кожен з яких окремо є цілком розумним)» [97].

Як вже було вище викладено, виборчі цензи справді можна класифікувати за різними ознаками та різними родовими групами, про що пишуть дослідники в галузі конституційного права. Проте, нас цікавить саме правовий аналіз кожного цензу для пасивного та активного виборчого права, як результат класифікації виборчих цензів. Деякі з них за законодавством України відносяться як до пасивного виборчого права, так і до активного, деякі ж обмежують лише активне чи пасивне виборче право.

Досить ґрунтовно правовий аналіз виборчих цензів проводить В. Ф. Нестерович у своїй роботі «Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика», що не може бути проігноровано при правовому аналізі виборчих цензів в Україні [187].

«Ценз громадянства— вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають фізичні особи, які перебувають у громадянстві цієї держави. У конституційному досвіді вже давно набуло загальноприйнятого характеру, що однією з найбільш важливих вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права є громадянство. З-поміж усіх конституційно-правових статусів саме громадянство надає найбільше переваг для особи, особливо коли мова йде про політичні права та участь в управлінні державними справами. Тому цілком логічним є те, що громадяни в юридичному сенсі складають поняття «народ», який у переважній більшості конституцій держав, у тому числі й українській, визнаний єдиним

джерелом влади у державі» [188]. Слід погодитись із позицією В. Нестеровича, але разом з тим сьогодні потребують врахування при аналізі інституту громадянства та цензу громадянства і активні глобалізаційні та міграційні процеси, збільшення кількості внутрішньо та зовнішньо переміщених осіб, біженців, тощо.

Відповідно до Конституції України право голосу мають громадяни України. Порівняно з виборчим законодавством деяких інших країн, в Україні ценз громадянства не пов'язаний з певними вимогами щодо порядку його набуття чи строку перебування у громадянстві, що є більш прогресивним і демократичним положенням, забезпечуючи саме загальність виборчого права.

В Україні підстави набуття громадянства України передбачені ст. 6 ЗУ «Про громадянство України». Згідно зі ст. 3 Закону України «Про громадянство України», належність до громадянства України мають :

«1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в країні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України» [208].

Громадянство має як захисний, так і стимулюючий виміри, володіння ефективним громадянством діє як ворота до низки свобод, ресурсів і повноважень, а відсутність ефективного громадянства перешкоджає доступу до цих захисних і сприятливих умов автономії та добробуту.

Надання виборчих прав іноземцям в Україні наразі не передбачено. Чинне законодавство надає право голосувати тільки громадянам України. Однак у світі використовуються різні моделі реалізації іноземцями права голосу в інших державах. У своїй ґрунтовній роботі щодо правової природи й значення цензу громадянства В. Ф. Нестерович пропонує поділ держав на дві групи за особливістю встановлення конституційних вимог до громадянства як однієї з ключових підстав для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права: «перша група – країни, де суб'єктивне виборче право набувають усі громадяни незалежної від підстав набуття громадянства, строків перебування у громадянстві та інших чинників громадянства особа; друга група – країни, де для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права встановлені особливі вимоги до громадянства» [188, с. 77].

«У США деякі штати з моменту підписання Декларації незалежності США надали право голосувати негромадянам. Однак з травня 2010 року рішення більшості з них були анульовані і тільки невелика кількість місцевих органів влади дозволяє іноземцям голосувати.

3 травня 2000 року відбулося голосування за надання права голосу іноземцям, але в Сенаті не набралась більшість голосів за це питання [49]. У січні 2006 р. ліві сенатори знову спробували винести питання щодо права голосу іноземців, але більшість знову заблокувала це питання. В 1990-тих та 2000-х роках було організовано низку місцевих референдумів відносно цього питання, але в 2006 році адміністративний суд Сержи (Париж) виніс ухвалу, що такі референдуми були незаконними. І до сьогодні питання права голосу іноземців у Франції залишається до кінця не вирішеним.

У Фінляндії (член Європейського Союзу) у 1981 році право голосувати на муніципальних виборах надали громадянам країн «Союзу Паспорту» (союз скандинавських країн) без умови осілості. Ці права були поширені на всіх іноземних жителів у 1991 році, але додалася умова проживання в країні 2 роки. У 1995 році, вимогу місця проживання було скасовано для жителів ЄС, відповідно до європейського законодавства. Розділ 14, ал. 2 з Конституції 1999 року Фінляндії містить норму, відповідно до якої кожен фінський громадянин і кожен іноземець, що протягом тривалого часу проживають у Фінляндії, досягнувши вісімнадцяти років, мають право голосувати на муніципальних виборах і муніципальних референдумах, відповідно до закону. Інші умови, що дозволяють брати участь у виборах до муніципальних органів влади, встановлені законом» [19].

«У Німеччині (член Європейського Союзу) у лютому 1989 року, у землі Шлезвіг-Гольштейн було схвалено надання виборчих прав на місцевих виборах для осіб, що проживають у Данії, Ірландії, Норвегії, Нідерландах, Швеції і Швейцарії протягом п'яти останніх років. У Гамбурзі було схвалено надання виборчих прав на місцевих виборах для осіб, що проживають у перелічених вище країнах протягом останніх восьми років. Обидва рішення були визнані неконституційними федеральним Конституційним судом Німеччини 31 жовтня 1990 року (Постанови 83, 37).

Суд зазначає, що Основний закон, заявляючи в статті 28, що на місцевих виборах «люди» мають право обирати і бути обраними, має на увазі, що «людина» – це німецький житель, громадянин Німеччини, що постійно проживає на території тієї адміністративної одиниці, де проводяться вибори. Між 1995 і 1999 роками у всіх землях Німеччини було змінено законодавство на виконання директиви ЄС від 19 грудня 1994 року 94/80 щодо надання права голосу жителям ЄС на окружних і місцевих виборах. Але у 1999 році зміни до законодавства про надання права голосувати на місцевих виборах всім негромадянам були заблоковані. Залишилося право голосувати тільки за громадянами ЄС.

Нідерланди (член Європейського Союзу) у 1979 році негромадянам дозволили голосувати на виборах до місцевих органів влади в Роттердамі. Це набуло національного масштабу в 1985 році (хоча необхідні реформи означали, що іноземці не голосували на виборах до місцевих органів влади до 1986)» [29].

Найлояльнішою в питанні права голосу іноземців є Ірландія: іноземці, які живуть на території країни, мають право голосу нарівні з корінними мешканцями. При цьому абсолютно не має значення термін перебування на території держави.

«В Іспанії (член Європейського Союзу) виборчі права на місцевих виборах надають громадянам країн, які надають виборчі права іспанським громадянам, що зазначено в двосторонньому договорі, затвердженому Іспанією, тобто з 1997 року країн-членів Європейського Союзу і Норвегії, та, починаючи з 1989-1990 років Данії, Нідерландів, Швеції.

Існують також подібні двосторонні договори з Аргентиною (1988), Чилі (1990) і Уругваєм (1992), але вони залишаються нератифікованими. Є також подібні «договори про дружбу» з Колумбією та Венесуелою.

На даний момент тривають дебати в Іспанії або про ратифікацію існуючих двосторонніх договорів або про зміну конституції, щоб надати всі виборчі права громадянам вищезазначених країн без взаємності, але більшість політиків налаштовані проти цього» [29].

Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, підписана у Страсбурзі 5 лютого 1992 року, у статті 6 проголошує «право іноземців обирати та бути обраними до органів місцевого самоврядування» [153; 205].

«Сьогодні право голосу у виборах до місцевого самоврядування, після виконання певних умов, мають іноземці в таких європейських країнах як: Бельгія, Данія, Естонія, Фінляндія, Іспанія, Нідерланди, Ірландія, Литва, Люксембург, Норвегія, Португалія, Словаччина, Словенія, Швеція, Швейцарія, Угорщина, Велика Британія. У п'яти з цих країн (Бельгії, Естонії,

Люксембурзі, Словенії та Угорщині) іноземці з третіх країн мають лише активне виборче право, тобто, не мають права висувати свою кандидатуру до органів місцевого самоврядування» [139].

Європейська конвенція про громадянство встановлює, що «громадяни держави-учасниці, які мають інше громадянство, мають на території держави-учасниці, в якій вони проживають, такі самі права та обов'язки, як і інші громадяни цієї держави-учасниці» [120].

Прийняття Комітетом Міністрів ЄС Рекомендації Rec. (2001)19 щодо участі іноземців у громадському житті на місцевому рівні стало основним чинником, який обумовив «надання права участі у місцевих виборах всім іноземним громадянам, незалежно від того, громадянами якої країни світу вони є» [224].

Таким чином, можна виокремити в зарубіжній практиці такі підходи до конституційно-правового регулювання активного виборчого права іноземців:

- відсутність права голосу;
- надання права голосу на місцевому рівні;
- надання права голосу на національному рівні.

Остання має місце в державах, що входять до наднаціональних об'єднань, таких як Європейський Союз та Британська Співдружність.

Отже, до основних сучасних тенденцій розвитку виборчого законодавства країн-членів ЄС слід віднести забезпечення можливості реалізувати активне виборче право незалежно від місця перебування виборця [78].

Наступний ценз, це віковий ценз – вид виборчого цензу, за якого «громадянин може реалізувати своє виборче право за умови досягнення ним мінімального віку, який встановлений конституцією або іншим законодавчим актом» [187].

Віковий ценз у науці та практиці виборчого права доволі часто позначають ще таким рівнозначним терміном як «виборчий вік» (англ. voting

age). Для «реалізації активного та пасивного виборчого права, як правило, встановлюються різні вікові цензи. Різниця полягає у встановленні для кандидатів на виборні посади дещо більшого виборчого віку ніж для виборців. За загальним правилом чим більшого значення у конституційній системі органів публічної влади має виборна посада або пост, тим більшим для них є віковий ценз» [187].

Кодекс належної практики у виборчих справах, який був схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, визначає такі три умови щодо встановлення вікового виборчого цензу: «1) право обирати і бути обраним має залежати від досягнення мінімального віку; 2) право обирати має бути отримане щонайпізніше з досягненням повноліття; 3) бажано, щоб право бути обраним було отримане в тому ж віці, що й право обирати, але щонайпізніше у 25 років, за винятком особливого вікового цензу для займання певних посад (наприклад, членів верхньої палати законодавчого органу або глави держави)» [10].

Віковий виборчий ценз, відповідно до загальновизнаного демократичного стандарту, визначається лише нижчим виборчим порогом та не обмежується його верхньою межею. Виключення з цього правила складає лише Конституція Бразилії 1988 року, яка встановлює не тільки нижній поріг вікового цензу, але і верхній, що майже не зустрічається у світовій виборчій практиці [16].

Громадяни, яким більше 70 років, згідно Конституції Бразилії, «беруть участь у голосуванні лише у тому випадку, якщо самі за своєю ініціативою подадуть заявку про реєстрацію себе виборцями» [16]. Такий підхід обґрунтовується тим, що окремі громадяни похилого віку за станом здоров'я не завжди можуть зробити усвідомлений вибір або просто не мають інтересу до політики. Конституція Бразилії не позбавляє їх активного виборчого права, але для участі у голосуванні на виборах, вимагає щоб вони все ж таки проявили ініціативу шляхом подання відповідної заяви.

Аналіз конституцій різних країн дозволяє стверджувати, що виборчий

вік для реалізації активного виборчого права коливається в діапазоні від 21 до 16 років.

Один з найбільших вікових цензів для виборців у віці 21 року передбачено Конституціями Лівану (ст. 21) та Тонга (ст. 64). Не менше ніж 20 років для виборців встановлюють Конституції Камеруну (ст. 2) та Науру (ст. 29). У Південній Кореї виборчий ценз для виборців визначений у ст. 15 Закону «Про вибори державних посадових осіб» 1994 року (англ. Public Official Election Act of Korea) до грудня 2019 року становив 19 років, після чого виборчий вік виборців все ж таки було знижено до 18 років [50].

Вісімнадцятилітній віковий ценз для учасників виборів склався в Україні традиційно, закріплений конституційно та знайшов відображення в законодавчих й інших нормативно-правових актах. Він загалом відповідає сучасному стану політизації суспільства, усталеним у ньому правовідносинам.

Вісімнадцятилітній віковий ценз для участі у виборах закріплюють і більшість відомих конституцій світу. Вони, як і Конституція України, не містять терміну «віковий ценз», проте встановлюють відповідні вимоги до громадян. При цьому в текстах вживається різноманітна термінологія: здебільшого «громадяни, які досягнули віку 18 років», а також «у віці вісімнадцяти років», «не менше вісімнадцяти років», «по досягненню 18-літнього віку», «принаймні вісімнадцяти років», «мають вік вісімнадцять років чи більше», «більше ніж 18 років» тощо. Обмежувачем нижньої межі вікового виборчого цензу виступає і рік чи конкретна дата проведення виборів у визначеннях: громадяни, «які досягнули на день виборів включно 18 років», «яким до 1 січня року виборів виповнилось повних вісімнадцять років», «бути віком не менше ніж вісімнадцять років на 1 січня року виборів», «якщо йому не пізніше ніж у день голосування виповнилось 18 років», «які досягли до часу виборів 18 років і більше», «на перший день виборів виповнилось вісімнадцять років», «ніхто з тих, хто не досягнув віку 18 років до дня виборів, не мають права голосувати» тощо.

Аналогічна термінологія використовується і стосовно інших вікових норм. Наприклад, «Акт про Риксдаг» Королівства Швеції від 22 червня 1866 року (із змінами, які вносилися до 1953 року) встановлював, що «право голосу мають громадяни, «які досягли двадцяти одного року не пізніше, ніж упродовж календарного року, що передує року виборів» (частина перша статті 16)» [109, с. 21].

Окремі конституції чітко не встановлюють вік, вживаючи визначення «доросла людина/громадянин» — стаття 41 Конституції Австралії [62]. Хоча це певною мірою оціночне поняття, що потребує пояснення, адже можна згадати Платона, який припускав, що людина досягає філософської зрілості після 50 років [47]

Водночас чимало конституційних актів встановлюють й інші норми вікового цензу, що зумовлено історичними традиціями їх державного будівництва, практичним досвідом проведення виборів і референдумів. Із сучасних конституцій право голосу громадянам, які досягли 16 років, надають Конституції Республіки Куба (стаття 132) [12].

Активним виборчим правом володіють громадяни, які досягли 17 років за Конституціями Демократичної Республіки Східний Тимор (частина перша статті 47) і Корейської Народно-Демократичної Республіки (частина перша статті 66) [30].

У ряді конституцій встановлено й більш високий віковий ценз. Так, правом голосу за конституціями володіють 20-річні громадяни Князівства Ліхтенштейн (частина перша статті 1101) [68].

Не менше 21 року повинні досягнути для участі у виборах за конституціями громадяни Князівства Монако (частина друга статті 53) [27], Королівств Лесото і Тонга; Лаоської Народно-Демократичної Республіки, Ліванської Республіки, Малайзії і Мальдівської Республіки, Нікарагуа 1950 р. і Фіджі.

На прикладі міжнародного досвіду демократичних країн світу ми можемо простежити практично однакові вікові цензи активного виборчого

права: від 16 до 21 року громадян країни. Конституція України відповідає на питання щодо вікового обмеження для виборчого активного права у статті 70 Конституції України, а саме: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років» [159].

Якщо ж ми говоримо про пасивне виборче право, то воно у світі вимагає дещо вищого вікового цензу в порівнянні з активним.

Разом з тим, варто зазначити, що не дивлячись на передбачений законодавством молодий вік кандидатів в усьому світі, молодь є групою із найнижчим чисельним представництвом у парламентах [59]. Дослідження вказують на кричущу відсутність молоді в нижніх палатах країн та інших інституціях влади. Сьогодні в усьому світі середній вік керівника країни становить 60 років. Хоча люди віком до 30 років становлять 50 відсотків населення, ця вікова група становить лише два відсотки всіх законодавців [46].

Деякі експериментальні дослідження намагалися визначити, якою мірою та як вікові ознаки призводять до різних оцінок гіпотетичних кандидатів. Цікаво, що Campbell R. і Cowley P. виявили, що хоча виборці дійсно оцінюють молодших кандидатів як менш досвідчених, це не вплинуло на їх загальну перевагу голосувати за цього (гіпотетичного) кандидата [4]. Shen Yiqin Alicia і Shoda Yuichi також не знаходять систематичної упередженості щодо молодших кандидатів. Проте вони виявляють диференційовані перехресні ефекти, стверджуючи, що кандидати, яким виборці віддають перевагу, — це чоловіки віком близько 45 років, тоді як намір учасників голосувати за кандидатів-жінок постійно зменшується з віком кандидатів [55].

Слід погодитись з польським дослідником А. Кіселєвічем, на думку якого «вік людини є одним з істотних елементів, вирішальних щодо рівня її фізичного та інтелектуального розвитку та, як наслідок, щодо наявних у неї прав та обов'язків як у сфері приватноправовій, так і в публічноправовій» .

Ценз дієздатності – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають лише дієздатні громадяни. Дієздатність, згідно зі ст. 30 Цивільного кодексу України, «має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» [268].

Обмеження в дієздатності, згідно з ст. 36 Цивільного кодексу України, «відбувається лише за рішенням суду у зв'язку з існуванням однієї із таких обставин: 1) психічним розладом особи, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що призводить до скрутного матеріального становища самої особи або її сім'ї, а також інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати» [268].

Встановлення виключно судового порядку щодо обмеження дієздатності громадянина є важливою процесуальною гарантією реалізації суб'єктивного виборчого права в Україні. Якщо громадянин має істотний психічний розлад, знаходиться на обліку або взагалі перебуває на лікуванні в наркологічному або психіатричному закладі, до відповідного рішення суду цей громадянин залишається дієздатною особою та має право брати участь у виборах.

Порядок обмеження дієздатності фізичної особи встановлюється Главою 2 Цивільного процесуального кодексу України (статті 236-241). «Суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили відповідного рішення суду» [269]. Разом з тим, згідно із ст. 37 ЦК України, «фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена в судовому порядку, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини; у

зв'язку з цим над такою особою встановлюється піклування, і правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються такою особою за згодою піклувальника» [268]. Погоджуємось з тими науковцями, які ставлять під сумнів здатність самостійно сформулювати власну волю щодо вибору під час голосування, «на належному рівні оцінити якості кандидатів на виборні посади, їх передвиборні програми» осіб з такою дієздатністю [159, с.509].

За визначенням В. Нестеровича, «ценз осілості – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають особи, які проживають у межах певної території протягом останнього чітко встановленого законодавством строку. Встановлення цензу осілості для реалізації виборчого права обґрунтоване тим, що той, хто приймає участь у виборах має знати усі нагальні питання та проблеми території, в межах якої відбуваються вибори, через безпосереднє проживання носія виборчого права на цій території» [187, с. 121].

Відповідно до Кодексу належної практики у виборчих справах, схваленого Венеціанською комісією у 2002 році, виокремлюються «п'ять умов щодо встановлення цензу осілості: 1) може бути встановлена вимога щодо місця проживання; 2) місце проживання в даному разі тлумачиться як місце звичного проживання; 3) ценз осілості щодо громадян встановлюватися не може, за винятком участі в місцевих або регіональних виборах; 4) необхідна тривалість проживання не має перевищувати 6 місяців; більш тривалий термін може встановлюватися винятково з метою захисту національних меншин; 5) правом обирати й бути обраним можуть бути наділені й громадяни, що проживають за кордоном» [10].

У сучасній практиці виборів ценз осілості здебільшого застосовується при реалізації пасивного виборчого права, хоча є й чимало випадків, коли вимога проживання певний проміжок часу перед днем виборів встановлена конституцією або виборчим законом і для активного виборчого права. Наприклад, на Філіппінах відповідно до ст. 1 Частини V Конституції 1987 року виборчим правом користуються всі громадяни Філіппін, що проживають не менше 1 року на території Філіппін і не менше 6 місяців

безпосередньо перед виборами, в тому місці, де вони збираються голосувати [23].

Поширеною в європейській практиці є й така підстава набуття активного виборчого права (щодо загальнодержавних виборів), як «постійне проживання на території держави – на сьогодні відповідна вимога закріплена законодавством Данії, Кіпру, Мальти, Угорщини» [204]. На Мальті відповідно до ст. 57 Конституції 1964 року «права голосу на виборах до Палати представників Парламенту не мають особи, які постійно не проживають у країні та протягом 18 місяців, які безпосередньо передують їх реєстрації, не були резидентами Мальти протягом 6 місяців безперервно або протягом періодів, в сумі які складають 6 місяців. Ця вимога не застосовується до державних та військових службовців, які перебували за кордоном у відрядженні» [20].

В Естонії у ч. 2 ст. 156 Конституції Республіки встановлено, що «на виборах до зібрань місцевого самоврядування правом голосу володіють особи, які постійно проживають на визначеній самоврядній території» [18].

Отже, «встановлення цензу осілості для реалізації активного виборчого права переслідує три основні цілі.

По-перше, унеможливити участь у виборах громадян, які через відсутність проживання певний проміжок часу на території відповідної держави не здатні об'єктивно оцінити політичну та соціальну ситуацію, в умовах якої проходять вибори, а звідси й зробити правильний вибір.

По-друге, для того щоб унеможливити різного роду маніпуляції та порушення за рахунок участі в голосуванні на місцевих виборах мешканців з інших територій. У даному разі від громадян вимагається постійна реєстрація на території виборчого округу, в межах якого проходить той чи інший вид місцевих виборів без умови проживання протягом певного строку на цій території, наприклад, останній рік до дня проведення виборів.

По-третє, для того щоб надати право голосувати та висувати свою кандидатуру на місцевих виборах іноземцям та особам без громадянства, які

постійно протягом певного строку проживають в межах певної території» [187].

Сприяло поширенню в зарубіжному досвіді наділення іноземців правом голосу на виборах прийняття 5 лютого 1992 року в рамках Ради Європи Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (англ. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level) [28]. Відповідно до ст. 6 цієї Конвенції «кожна Сторона зобов'язується з урахуванням положень пункту 1 статті 9 надати кожному постійному мешканцю-іноземцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які встановлені до громадян і, крім того, на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж п'яти років, що передують виборам» [28].

Проте «Договірна Держава під час здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття, затвердження чи приєднання може заявити про те, що вона має намір обмежити застосування пункту 1 лише правом голосу» [28]. Станом на 21 жовтня 2021 року Конвенцію про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 року ратифікували 9 держав – Норвегія (1993), Швеція (1993), Італія (1994), Нідерланди (1997), Данія (2000), Фінляндія (2001), Ісландія (2004), Албанія (2005) та Чехія (2015), ще 4 держави її лише підписали – Сполучене Королівство (1992), Кіпр (1996), Словенія (2006) та Литва (2008). Наведена невелика кількість держав, які ратифікували або лише підписали вище вказану Конвенцію, наочно говорить, що «європейські країни у своїй більшості поки що не готові надавати мешканцям-іноземцям, які мають щонайменше 5 років проживання у відповідній державі, право участі у місцевих виборах» [9].

Вимога проживання протягом останнього чітко встановленого законодавством строку в Україні зовсім не означає повну заборону на виїзд за кордон громадянам, які мають намір балотуватися в народні депутати

України чи на пост Президента України. Безперервне проживання на території України, відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України», означає «проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів» [208]. «Не є порушенням вимоги про безперервне проживання виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України» [208].

Проживання в Україні за Виборчим кодексом України означає: «1) проживання на території в межах державного кордону України; 2) перебування на судні, що перебуває у плаванні під Державним Прапором України; 3) перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в закордонних дипломатичних установах України, міжнародних організаціях та їх органах; 4) перебування на полярній станції України; 5) перебування у складі формування Збройних Сил України, дислокованого за межами України; 6) особи, які проживають разом з громадянами України, які перебувають у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в закордонних дипломатичних установах України, міжнародних організаціях та їх органах, як члени їх сімей» [88].

Сенс встановлення цензу осілості полягає в тому, щоб громадянин, який претендує на посаду народного депутата України чи пост Президента України, був знайомий з українською культурою та традиціями, розуміти соціально-економічну ситуацію в країні, був у курсі тих питань, які найбільше хвилюють виборців.

Ценз осілості спрямований передусім проти громадян, які не мають тривалого проживання на території України та, відповідно, не володіють достатньою інформацією щодо основних проблемам, які мають місце в Україні. Тобто, ніщо так гарно не проінформує кандидата на виборах про реальний стан українського суспільства та можливі перспективи подальшого

розвитку Української держави, як постійне проживання на її території протягом тривалого проміжку часу. «Виборці, які проживають або перебувають за кордоном, як зауважив Європейський суд з прав людини у справі Хілбе проти Ліхтенштейну (1999), є «менш пов'язані, менш зацікавлені і менш обізнані із щоденними внутрішньодержавними подіями та процесами», у зв'язку з чим він визнав за можливе позбавляти активного виборчого права таких виборців» [234]. У своєму рішенні від 04.04.2012 року № 7-рп/2012 Конституційний Суд України дійшов висновку, що «положення Закону щодо рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів на території столиці України - міста Києва не забезпечують рівних правових можливостей кандидатів у народні депутати України, які балотуватимуться в одномандатних виборчих округах у місті Києві, щодо реалізації їх права бути обраними народними депутатами України, оскільки обмежуються можливості таких кандидатів формувати вільне волевиявлення виборців, які проживають або перебувають за кордоном».

У п. 56 Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року у справі «Мельниченко проти України» (Melnichenko v. Ukraine) вказується, що «вимога щодо проживання для голосування може бути виправдана на підставі: 1) припущення що громадянин-нерезидент менше прямо чи безпосередньо зацікавлений, та менше знає про повсякденні проблеми держави; 2) нездійсненність, а інколи і небажаність (у деяких випадках неспроможність) кандидатів, представляти різні інтереси громадян, які проживають за кордоном, так, щоб було дотримано свободи на вільне вираження поглядів; 3) вплив громадян-резидентів на вибір кандидатів та на формулювання їх виборчої програми; 4) співвідношення між правом голосувати на парламентських виборах та отримати результат від дій обраного органу» [226]. За цього, у Рішенні Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року в справі «Мельниченко проти України» сформульовано правило, за якого в окремих випадках ценз осілості не носить

абсолютного характеру та містить виключення з огляду на обставини щодо переслідування особи, яка хотіла зареєструватися кандидатом на виборну посаду, але через побоювання щодо власної безпеки була вимушена покинути територію своєї держави та попросити політичний притулок в іншій державі. Зокрема, у п. 65 цього Рішення вказано, що «заявник може спиратися як на об'єктивний, наявний аргумент на своє побоювання переслідування через свою роботу, підозрілі події навколо зникнення і вбивства журналіста Георгія Гонгадзе та «касетний скандал». Крім того, заявник був швидко визнаний особою, що легітимно шукає політичного притулку в Сполучених Штатах Америки. Тому зрозумілим є те, що заявник швидко й на невизначений час залишив країну. Суд визначає, що заявник був у складній ситуації: якби він залишився в Україні, його особиста безпека чи фізична недоторканість були б під загрозою, реалізація будь-яких політичних прав неможливою, при тому, що, залишивши країну, він так само був би позбавлений реалізації цих прав» [226].

Як зазначає В. Нестерович, «у 2015 році зміст цензу осілості було дещо розширено за рахунок встановлення обов'язкової вимоги територіального проживання у межах відповідного територіального виборчого округу для реалізації активного виборчого права при проведенні місцевих виборів в Україні» [187]. Так, у ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори» було визначено, що «право голосу на місцевих виборах мали громадяни України, які проживають на відповідній території у межах відповідного територіального виборчого округу» [213]. Разом з тим, подібної вимоги вказаний закон не передбачив для реалізації пасивного виборчого права.

Проте, у світі спостерігається тенденція до скорочення або відмови від цензу осілості, принаймні на загальних виборах.

Мовний ценз – вид виборчого цензу, за якого «право бути обраним на виборну посаду або пост мають громадяни, які володіють державною мовою. Мовний ценз за загальним правилом передбачається лише для реалізації

пасивного виборчого права. Головний сенс встановлення мовного цензу для кандидатів на виборну посаду полягає в тому, щоб вони могли вільно спілкуватися зі своїми виборцями та самостійно працювати над проектами рішень, які знаходяться на розгляді у виборному органі, керуючись основними положеннями державної мовної політики» [187]. Низка соціологічних досліджень підтверджує тезу, що представника нації визначають за мовою, що свідчить про важливу роль мови у формуванні національної ідентичності [273]. Встановлення мовного цензу для тих чи інших кандидатів на виборну посаду в першу чергу визначається специфічними для кожної країни історичними, культурними та політичними обставинами [170]. Відтак кожна держава самостійно визначає перелік виборних посад, щодо яких застосовується вимога володіння державною мовою.

«У сучасній конституційній практиці мовний ценз зазвичай застосовується до Президентів держав. Конституції Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану Туркменістану, Узбекистану та України передбачають, що Президентом країни може бути обраний громадянин, який володіє державною мовою. У деяких країнах мовний ценз передбачено і для членів Парламенту» [187]. Наприклад, відповідно до ст. 57 Конституції Бахреїну «кандидат у члени Палати депутатів Парламенту повинен вільно читати та писати арабською мовою» [15].

Обґрунтованість мовного цензу для кандидата на виборну посаду стала предметом розгляду в Рішенні Європейського суду з прав людини від 9 квітня 2002 року щодо справи «Podkolzina v. Latvia». У пп. 34-36 цього Рішення Суд вказав, що «встановлення мовного цензу для кандидатів є безперечно законним. Проте процедури, які застосовуються компетентними органами для засвідчення мовного вміння, повинні гарантувати об'єктивність, чесність та неупередженість. Надмірно широка, обтяжлива та вибіркова перевірка мовного вміння кандидатів є прямим порушенням виборчого права» [7].

В Україні в межах виборчого процесу мовний ценз передбачено лише для громадян, які балотуються на пост Президента України. Стосовно кандидатів на інших видах виборів мовний ценз в Україні не застосується, хоча з урахуванням норм ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [210] мовний ценз повинен бути введений і для кандидатів у народні депутати Верховної Ради України.

Сьогодні чинною є постанова Верховної Ради України від 04.02.2020 № 488-IX [216], у відповідності до якої попереднє схвалення отримав Законопроект про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) [207], який передбачає, що нова редакція ст. 76 Конституції України буде містити норму, яка передбачає обов'язковість володіння державною мовою для народних депутатів України.

Ценз судимості – вид виборчого цензу, за якого «право участі у виборах мають громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку. У сучасній практиці проведення виборів ценз судимості здебільшого застосовується при реалізації пасивного виборчого права, хоча є близько 30 країн, які його поширюють і на активне виборче право. Здебільшого це стосується осіб, які відбувають покарання за рішенням суду в місцях позбавлення волі. На сьогодні ценз судимості різною мірою застосовується до виборців на виборах у таких країнах як Австрія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Грузія, Естонія, Італія, Казахстан, Люксембург, Мальта, Монако, М'янма, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Російська Федерація, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Таджикистан, Тайланд, Туреччина, Туркменістан, Угорщина, Узбекистан та Франція» [187].

В Естонії у ст. 58 Конституції Республіки встановлено, що законом може бути обмежено участь у голосуванні громадян Естонії, засуджених судом і які відбувають покарання в місцях позбавлення волі [18].

У Казахстані відповідно до ст. 4 Конституційного закону «Про вибори у Республіці Казахстан», «у виборах не беруть участі громадяни, які утримуються в місцях позбавлення волі за вироком суду» [191]. Згідно норм Конституцій Болгарії, Грузії, М'янми, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану також встановлено, що у виборах не беруть участі громадяни, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

У пп. 47-48 Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Скоппола проти Італії (№ 3)» (*Scoppola v. Italy (N 3)*) від 22 травня 2012 року вказується, що «17 держав-учасників серед яких Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Греція, Італія, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Туреччина та Франція, прийняли проміжний підхід, за якого позбавлення виборчих прав ув'язнених осіб залежить від виду злочину та/або тривалості терміну позбавлення волі. У деяких державах цієї категорії рішення про позбавлення засуджених ув'язнених осіб права на участь в голосуванні належить на розсуд суду з кримінальних справ (Австрія, Бельгія, Греція, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Сан-Марино та Франція). У Греції і Люксембурзі у справах про особливо тяжкі злочини позбавлення виборчих прав проводиться незалежно від судового рішення» [8].

На неприпустимість позбавлення права голосу на виборах засуджених осіб було звернуто увагу на рівні деяких міжнародних документів. Так, у п. 8 Резолюції № 1459 (2005) ПАРЄ «Про усунення обмежень на право голосу» зазначається, що «кінцевою метою кримінального покарання є перевиховання ув'язнених з метою їх повернення у суспільство зі всіма правами й обов'язками, Асамблея висловлює жаль з приводу того, що в багатьох країнах особи, засуджені за вчинення кримінальних злочинів,

позбавляються можливості брати участь у голосуванні, причому в деяких випадках вони протягом певного часу позбавлені цього права і після виходу з ув'язнення. Більш сучасний підхід повинен полягати в тому, щоб позбавлення права голосу наставало лише за злочини, вчинені стосовно демократичного процесу (наприклад, фальсифікація виборів, протиправний тиск на виборців чи кандидатів, участь у збройному путчі, участь у терористичній діяльності, встановлені рішенням суду)» [2]

У деяких країнах законодавче положення, яке позбавляло засуджених осіб права голосу на виборах, було визнано неконституційним Верховним або Конституційним судами. Наприклад, у 1992 році в Канаді Верховний Суд у Рішенні «*Sauvé v. Canada*» одноголосно скасував законодавче положення, яке забороняло ув'язненим голосувати на виборах [54].

Важливу роль у забезпеченні реалізації засудженими особами права голосу на виборах в європейських країнах зіграв Європейський суд з прав людини, який у низці своїх рішень вказав на невідповідність обмеження права голосу засуджених осіб на виборах до законодавчого органу положенням ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Першим таким рішенням стало Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Херст проти Сполученого Королівства (№ 2)» (*Hirst v. the United Kingdom (№ 2)*) від 6 жовтня 2005 року, у якому було встановлено, що «неможливість ув'язнених взяти участь у голосуванні на виборах до законодавчого органу у Великій Британії порушує право на вільні вибори, яке гарантоване ст. 3 Першого протоколу до Конвенції» [5].

Важливе значення в цьому плані мають питання висування та реєстрації кандидатів у народні депутати, які засуджені українськими судами. Для більшого розуміння цієї проблеми звернемося до статті 9 Закону України «Про вибори народних депутатів України» та до аналогічних положень чинної Конституції України. Класична схема згаданої статті заперечує висування кандидатом й обирання депутатом громадянина, який

має судимість за вчинення умисного злочину, якщо вона не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Це надає Центральній виборчій комісії можливість не допускати згадану категорію осіб до виборів. Разом з тим, такий порядок, з його принципово важливими питаннями, не зовсім кореспондується з Основним Законом, в якому відсутні засади обмеження в реєстрації кандидатів у депутати, що мають непогашену судимість, а засудження вважається лише причиною у відмові стати членом парламенту.

«Незважаючи на наявність загальновизнаних критеріїв щодо змісту, засобів та меж проведення виборів в умовах правової держави, все частіше лунають голоси щодо безпідставної відмови засудженим у реєстрації на парламентських виборах.

Внутрішня логіка подібного судження вочевидь зумовлена тим, що адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмеженими, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не менш суб'єктивні й інші припущення.

В їх основу вписується наступне: за принципом презумпції невинуватості особа до винесення обвинувального вироку і набрання ним законної сили визнається такою, що не має судимості. Це означає, що завжди існує вірогідність того, що впродовж виборчого процесу можливе скасування судових рішень із закриттям справи за відсутністю події чи складу злочину. Крім того, засуджені можуть звільнитися за діяння, яке було декриміналізоване, або вважатися несудимими за спливом певного часу чи внаслідок зняття судимості тощо.

Водночас термін «має судимість» і термін «наявність обвинувального вироку» несе дещо різне правове навантаження. Це пов'язано з тим, що існує поняття «обвинувальний вирок без призначення покарання» і вирок «з

повним звільненням від відбування покарання». У цьому разі особа, яка звільнена від покарання, визнається такою, що не має судимості.

Недостатньо чітка визначеність місця інституту судимості не сприяє успішному виконанню завдань виборчого права. Кримінальний кодекс України визнає автоматичне погашення судимості, яке настає після відбуття покарання, виходячи з його остаточної міри, визначеної вироком суду і дострокове зняття судимості, що застосовується судом лише до осіб, які відбули покарання у вигляді позбавлення волі, а не якесь інше, за умови, що вони довели своє виправлення. Якщо особі було призначене додаткове покарання, то це питання не можна розглядати до відбуття цих додаткових покарань» [258, с. 133].

Звісно, це говорить про недостатньо чітку визначеність інституту судимості, яке потрібно вдосконалити як в кримінальному законодавстві, так і в всіх інших галузях права, які пов'язують якісь умови застосування тієї чи іншою правовою норми з статусом судимості.

Венеціанська комісія вважає, що «обмеження права балотуватися для будь-кого визнаного винним у скоєнні умисного злочину, незалежно від тяжкості скоєного злочину, є таким, що суперечить зобов'язанням у рамках ОБСЄ, численним рекомендаціям ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської комісії у виборчій сфері, належній практиці та іншим міжнародним стандартам. Венеціанська комісія та ОБСЄ/БДПЛ знають про існування відповідного обмеження у ст. 76 Конституції України та сподіваються, що відповідне питання буде розглянуте при внесенні змін до Конституції» [242, с. 64].

В Україні здійснення права голосу на виборах зупинялося для осіб, які за вироком суду перебували в місцях позбавлення волі, на усіх видах виборів, поки це законодавче положення не було визнано неконституційним Рішенням Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України [231]. Конституційний Суд України «визнав таким, що не відповідає Конституції України, положення про

те, що здійснення виборчого права зупиняється для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, на час перебування в цих місцях. Було зазначено, що це положення Закону суперечить ч. 2 ст. 70 Конституції України, згідно з якою не мають права голосу тільки ті громадяни, які визнані судом недієздатними.

Конституція України не передбачає тимчасового призупинення виборчих прав громадян. Визначалося, що це суперечить і ч. 1 ст. 64 Конституції України, згідно з якою «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» [231].

Першими виборами в Україні, на яких ув'язнені взяли участь у голосуванні, стали чергові вибори народних депутатів України 1998 року. Тому ценз судимості на виборах в Україні, передбачений з 1998 року лише при реалізації пасивного виборчого права, відповідно до якого право балотуватися на виборах мають громадяни України, у яких відсутня судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Європейський суд з прав людини у справі Герст проти Сполученого Королівства 2004 р. розглянув проблему обмеження виборчих прав ув'язнених. У постанові вказано, що наявність обмежень виборчих прав ув'язнених та підстави їх застосування повинні бути закріплені в законодавстві, а саме застосування таких обмежень має бути прямо передбачене вироком суду по конкретній справі.

На думку Ю. Ключковського, «актуальним має стати закріплення у законодавстві можливості встановлення такого кримінального покарання, як тимчасове позбавлення винної особи активного виборчого права» [145, с. 30].

Однак таке обмеження є неприпустимим, оскільки не передбачене Конституцією України. Конституція України у ст. 38 таких обмежень права громадян на участь в управлінні державними справами не передбачає. Тільки

Кримінальний кодекс України встановлює санкцію у вигляді заборони обіймати певні посади. Конституція передбачає, що засуджені користуються усіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом, і встановлені вироком суду. Це останнє формулювання цілком узгоджується з позицією суду.

Досить вдало викладає суть освітнього цензу у своїй роботі В. Несторович, визначаючи, що «освітній ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають громадяни, що володіють встановленим конституцією чи законом відповідним рівнем освіти» [187].

Підвидом освітнього цензу є ценз грамотності або освіченості, відповідно до якого «право участі у виборах мають громадяни, які вміють читати та писати. Ценз грамотності особливо був популярним на початкових етапах становлення виборів у період ХІХ – початку ХХ століть, коли рівень освіченості населення був у рази меншим ніж сьогодні» [187].

Як зазначає В. Несторович, «нині збереження освітнього цензу в деяких зарубіжних країнах обґрунтовується з трьох позицій. По-перше, неосвічені виборці не можуть самостійно розібратися в передвиборчих програмах політичних партій та окремих кандидатів на виборах, що у свою чергу не дозволяє їм усвідомлено та відповідально проголосувати за ту чи іншу політичну партію чи кандидата на виборах.

По-друге, недосвідчені виборці і кандидати на виборні посади набагато простіше піддаються різного роду маніпуляціям та легко можуть стати інструментом для приходу до влади нечесних політиків.

По-третє, кандидати на виборні посади повинні мати певний рівень освіти для того, щоб самостійно та кваліфіковано розбиратися у всіх складнощах виконання своїх представницьких повноважень» [187].

«Противники запровадження освітнього цензу для активного виборчого права стверджують, що наявність такого роду цензу є одним з обмежень загального виборчого права, оскільки власний життєвий досвід та розгалужена система каналів інформації в сучасному суспільстві все таки

дозволяють недосвідченим виборцям усвідомлено та відповідально проголосувати на виборах. Тому на сьогодні освітній ценз за загальним правилом встановлений лише для реалізації пасивного виборчого права у цілій низці зарубіжних країн» [187].

Концептуально, встановлення освітнього цензу як умови реалізації активного виборчого права дійсно можливо вважати обмеженнями виборчих прав громадян. Це значно звужить коло виборців, що буде суперечити принципу народовладдя, а також демократичності виборців, тому що обрані кандидати на виборні посади будуть змінювати життя сучасної демократичної країни для всіх верст населення.

На сучасному етапі розвитку виборчих цензів в Україні та світі, треба говорити про встановлення освітнього цензу лише для реалізації пасивного виборчого права, для того щоб закон гарантував, що в будь-якому випадку у виборчому бюлетені будуть знаходитися тільки освічені громадяни країни, які теоретично мають змогу виконувати обширне коло повноважень яке у майбутньому буде покладати на них чинне законодавство України.

У світі є приклади встановлення освітнього цензу, але вони не є вдосконаленим варіантом для українського суспільства.

Наприклад, у ст. 38 Конституції Антигуа і Барбуда встановлюється, що «член Палати представників Парламенту повинен вміти читати англійською мовою на рівні, який дозволить йому брати активну участь у роботі Палати» [14].

У Бразилії, відповідно до параграфу 4 статті 14 Конституції, «не можуть бути обрані на виборні посади не освічені громадяни» [16]. У Конституціях Південного Судану (ст. 98) [25] та Судану (ст. 53) встановлено, що кандидат на посаду Президента повинен бути грамотним. У Сенегалі, згідно з ст. 28 Конституції 2001 року, «кандидат в Президенти Сенегалу повинен вміти писати, читати та вільно говорити державною мовою» [24]. У Нігерії в ст. 131 Конституції 1999 року визначено, що «Президентом Федерації може бути обрана особа, яка отримала освіту,

щонайменше, на рівні Сертифікату школи або його еквіваленту» [22].

У Філіппінах освітній ценз встановлений для кандидатів на президентських та парламентських виборах. Конституція Філіппін 1987 року встановлює, що «Президентом країни, Сенатором та Членом палати представників може бути обрана виключно та особа, яка вміє читати та писати (статті 3 і 6 Частини VI, стаття 2 Частини VII). При цьому Конституція Філіппін чітко вказує, що не існує освітнього цензу на отримання виборчого права, а Конгрес Філіппін зобов'язаний розробити процедури, що дозволяють безграмотним особам голосувати без сторонньої допомоги (статті 1 і 2 Частини V)» [23].

В Єгипті освітній ценз встановлений лише для кандидатів на парламентських виборах. Конституція Єгипту 2012 року передбачає, що «кандидат до Палати Представників повинен мати сертифікат про початкову освіту» [17] (ст. 114), а «кандидат на виборах до Ради Шура повинен мати вже сертифікат про вищу освіту» [17] (ст. 129).

У Тайланді освітній ценз передбачено лише для членів верхньої палати Парламенту. Відповідно до ст. 115 Конституції Тайланду «особа може бути кандидатом у сенатори, якщо закінчила навчальний заклад не менше ніж із ступенем бакалавра або його еквівалентом» [26].

В Азербайджані та Таджикистані освітній ценз встановлений для кандидатів на пост Президента держави, де конституції передбачають, що Президентами країн можуть бути обрані громадяни лише з вищою освітою.

Освітній ценз також встановлений при проведенні виборів у Перу та половині штатів США для осіб, які балотуються на посади професійних суддів.

Аналізуючи міжнародний досвід встановлення освітнього цензу, можливо говорити про те, що така умова реалізації пасивного права знаходиться ще на початку свого розвитку навіть в концептуальному аспекті.

Українська модель виборчого права, насамперед виборчих цензів, потребує встановлення освітнього цензу, але на прикладі не міжнародного

досвіду, а вітчизняного досвіду. Наприклад, як це робить Україна для перевірки знань та навичок кандидатів на державні посади країни, через незалежне та об'єктивне тестування, але з можливістю проходити таке тестування без наявності диплома про вищу освіту.

Фінансовий або майновий ценз - вид виборчого цензу, за якого право брати участь у виборах мають громадяни, що володіють встановленим законом розміром майна, доходів, які сплачують певну суму податків або не мають боргів.

Запровадження майнового цензу при проведенні виборів суттєво звужує коло виборців. Наприклад, «у Великобританії через наявність майнового цензу право голосу на виборах у 1831 році мало лише 4,4% дорослого населення, а у Франції після ухвалення Конституції 1795 року внаслідок застосування майнового цензу лише 8% дорослого населення могла проголосувати на виборах. У зв'язку з цим, починаючи з другої половини XIX століття, майновий ценз при проведенні виборів почав поступово скасовуватися, хоча в деяких державах відмова від майнового цензу відбулася ще раніше. Зокрема, «у США скасування майнового цензу для білих чоловіків розпочалося на рівні штатів у 1792 році зі штату Кентуккі та завершилося у 1856 році в штаті Північна Кароліна. Виняток з цього правила склали п'ять штатів – Массачусетс, Род-Айленд, Пенсильванія, Делавер і Північна Кароліна, які зберегли майновий ценз» [187].

В Європі переважна більшість держав скасовувала майновий ценз лише на початку XX століття. Наприклад, у Великій Британії в результаті прийняття у 1918 році Закону «Про народне представництво» (англ. Representation of the People Act) було практично повністю скасовано всі виборчі вимоги до майна для чоловіків старше 21 років та дозволено жінкам старше 30 років голосувати на виборах [53].

На українських землях майновий ценз було скасовано протягом 1917-1918 років унаслідок падіння Австро-Угорської та Російської імперій,

а також початком національно-визвольних рухів.

У наш час майновий ценз є тотожним фінансовому цензу, оскільки, як вже було зазначено вище, у Виборчому кодексі України присутня грошова застава, яку можна назвати в цьому випадку не критерієм до виборчої повинності, а дискримінаційним обмеженням за майновим характером, враховуючи її розміри порівняно з іншими країнами [131]. Певною мірою фінансовий ценз на виборах пов'язує виборчий процес і проблеми соціальної нерівності, адже в сучасній економіці відбувається перетворення фінансів із «ланки опосередкування реальних економічних процесів у їхню основу [241]. Попередньою умовою цього процесу є відрив фінансового капіталу від реальної економіки і його масштабне зростання. «Якщо у 1980 р. світові фінансові активи перевищували реальний ВВП у 1,2 рази, то зараз вартість усіх фінансових паперів перевищує реальний ВВП більше ніж у 10 разів» [126, с. 117]».

Загалом, «інститут грошової застави є розповсюдженим явищем і використовується більш як у 80 країнах світу на різних видах виборів» [103]. Разом з тим, використання цього інструменту повинно узгоджуватись з вимогою відсутності необґрунтованих бар'єрів для кандидатів і можливістю реалізувати своє пасивне виборче право.

Разом з тим, як зазначив Конституційний Суд України, виборчий ценз і грошова або виборча застава мають різну правову природу. Тому, з урахуванням рішення КСУ, можна говорити про відсутність фінансової застави у виборчому праві України.

Гендерний ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають зазвичай представники однієї, як правило, чоловічої статі. Гендерний ценз доволі часто ще позначають термінами «статевий ценз» або «ценз статті». На початку становлення процесу виборів та голосування як способів народовладдя активне виборче право було привілеєм обмеженого кола громадян, як правило, заможних та освічених представників чоловічої статі.

«Рівність прав чоловіка та жінки має природно-правове походження і ґрунтується на вироблених у різні часи розвитку людства ідеях свободи та рівності індивідів. Проте у виборчій практиці доволі часто цей принцип порушувався, діяв статевий ценз, сутність якого полягала в наданні виборчих прав тільки особам чоловічої статі і невизнання їх за особами жіночої статі.

Тільки, на межі XIX і XX століть на законодавчому рівні почали визнавати виборче право за особами жіночої статі. Хоча при цьому для них, як правило, встановлювалися завищені майнові, вікові та освітні цензи. До того ж, жінки отримували право голосу тільки на місцевих або регіональних виборах.

Першою країною, яка зробила прорив у цьому напрямі, наділивши у 1893 році жінок активним виборчим правом на виборах вищого законодавчого органу держави, стала Нова Зеландія. За нею пішли Австралія та деякі штати США (першими такими штатами були Вайомінг (1888 р.), Колорадо й Айдахо). Пасивне виборче право особи жіночої статі вперше отримали 1906 року у Фінляндії та в Норвегії – у 1907 році» [186].

«У 1918 році виборче право законодавчо надається жінкам Великої Британії, щоправда, при досягненні ними 30 років, і якщо вони (чи їх чоловіки) володіли нерухомістю з річним прибутком не менше 5 фунтів стерлінгів (тоді як для чоловіків віковий ценз становив 21 рік). І тільки у 1928 році, напередодні парламентських виборів 1929 року, уряд консерваторів здійснив чергову реформу виборчого права, надавши жінкам Великобританії рівні з чоловіками виборчі права» [56, 67,].

4 червня 1919 року 66-й Конгрес Сполучених Штатів Америки запропонував XIX поправку до Конституції США, відповідно до якої жінки отримували право голосу на виборах. 18 серпня 1920 року, коли 36 із 48 існуючих на той час штатів ухвалили поправку, її ратифікацію було завершено і на федеральному конституційному рівні проголошувалося: «Право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинно оскаржуватися або обмежуватися за ознакою статі як Сполученими Штатами,

так і окремими штатами. Конгрес має право проводити в життя зазначену статтю шляхом прийняття відповідного законодавства» [1].

«У виборчому праві низки країн запроваджена система гендерного квотування – регулювання представництва жінок і чоловіків у списках кандидатів у депутати чи на державну службу. При цьому варіанти квот у цифровому вираженні різноманітні – тут не існує єдиного підходу, крім спрямованості до ідеалу паритетності: 50/50, який на сьогодні, за деякими джерелами, реалізований тільки в Італії, де кандидатури жінок повинні становити до 50% усіх кандидатур у бюлетенях за пропорційною системою» [203, с. 106].

«Інколи виборче законодавство передбачає певну кількість місць для жінок у представницькому органі влади. Наприклад, у Бангладеш із 330 місць у парламенті 30 зарезервовано для осіб жіночої статі: на ці місця відбувається кооптація самим законодавчим органом. Також гарантується представництво жінок у законодавчому органі влади Пакистану (із 217 членів нижньої палати парламенту 20 місць надані жінкам, які призначаються членами парламенту, а не обираються). Квоти для жінок запроваджено у парламенті Танзанії, де передбачено, що 15 членів парламенту призначаються, а не обираються, і цими призначеними є якраз жінки» [175, с. 75].

Поширеною практикою є встановлення політичними партіями власних неофіційних квоти для жінок-кандидатів на парламентських виборах. «Це найпоширеніший механізм забезпечення активної участі жінок у політичному житті країни, який з різним успіхом використовується партіями в багатьох країнах світу: ANC у Південно-Африканській Республіці, PJ і UCR в Аргентині, CONDEPA в Болівії, PRD у Мексиці, лейбористськими партіями в Австралії і Великобританії, а також у Скандинавії. Так, лейбористська партія на виборах у Великобританії в 1997 році сформувала спеціальні виключно жіночі списки відібраних кандидатів, завдяки чому кількість жінок у парламенті збільшилася майже вдвічі – з 60 до 119» [203, с. 106–107].

Варто сказати, що першу систему квот для жінок апробувала у 1972 році Швеція, внаслідок чого представництво жінок у керівництві Ліберальної партії досягло 40%. З 1987 року політичні партії Швеції застосовують таку систему, за якою 50% кандидатів у списку партії повинні становити жінки.

«У списку шведської Соціал-Демократичної партії по черзі розташовуються чоловіки і жінки. Квота для жінок у парламенті Норвегії запроваджена з 1976 року. Завдяки цьому Норвезька робоча партія має для жінок сорокавідсоткову квоту в усіх структурах партійного апарату. Аналогічну систему використовують політичні партії Данії й Ірландії: у Данії квоти представництва закріплені з 1977 року: Соціалістична народна партія і Соціалістична демократична партія закріплюють 40-відсоткове представництво обох статей; в Ірландії квоти на участь жінок у списках політичних партій запроваджуються з 1991 року: Робітнича партія і Партія Зелених на 40% складаються з жінок.

«У Пакистані 1/3 законодавчих місць на національному рівні закріплена за жінками. Законодавство Афганістану передбачає збереження 25% місць для жінок, а Південноафриканський Муніципальний Акт 1988 року пропонує партіям гарантувати жінкам 50% місць у списку кандидатів на виборах до місцевих органів влади, хоча ніяких санкцій за недотримання цієї квоти не передбачено. Індійський національний конгрес також успішно проводить політику висування 20% жінок-кандидатів на виборах до законодавчих органів штатів» [70, с. 183].

У деяких країнах передбачено санкції за недотримання гендерного балансу при формуванні представницьких органів. Наприклад, у Греції рівне відсоткове представництво обох статей у списках партій є обов'язковим на місцевих і регіональних виборах, а списки кандидатів, у яких жінок менше, ніж третина, взагалі не реєструються (однак це положення не поширюється на вибори до національного парламенту).

Проаналізувавши деякі з існуючих сьогодні у виборчому процесі цензи стосовно як активного, так і пасивного виборчого права,

обґрунтованим є висновок про їх достатньо розлогий перелік.

За класифікацією Нестеровича В. Ф., наразі в теорії виборчого права можливо виділити 18 виборчих цензів: ценз громадянства; віковий ценз; ценз дієздатності; ценз осілості; мовний ценз; ценз судимості; освітній ценз; гендерний ценз; службовий ценз; партійний ценз; ценз здоров'я; ценз національності; майновий ценз; моральний ценз; расовий ценз; революційний ценз; релігійний ценз; родинний ценз. Наразі формується і низка нових цензів, які викликані, як розвитком технологій, так і існуючими геополітичними конфліктами, особливими правовими режимами.

Варто зазначити, що з обмеженням виборчих прав тісно пов'язане питання позбавлення виборчих прав певних груп населення (наприклад, громадян, які тривалий час проживають поза межами території держави, осіб, які вчинили певні злочини, «негромадян», громадян, підданих процедурі люстрації і т.п.).

Отже, виборчі цензи, як певна система умов і вимог для реалізації активного та пасивного виборчого права має динамічний характер і на кожному історичному етапі проходить свій процес еволюції. На зміну расовим, гендерним, майновим обмеженням формуються нові, що базуються на основоположних принципах виборчого права: загальності, рівності, прозорості, чесності тощо з урахуванням постійних трансформації суспільних відносин.

РОЗДІЛ 2.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ ЯК ЧАСТИНИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІСЦЕВОГО ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Виборчі цензи як частина правового регулювання виборчого процесу.

Реалізація суб'єктивного та об'єктивного виборчого права, а отже і застосування виборчих цензів, відбувається в ході виборчого процесу.

Виборчий процес як форма реалізації суб'єктивного політичного права відображає технологію участі виборців у здійсненні влади. Процесуальна (через систему судів загальної юрисдикції) та процедурна (через систему виборчих комісій) форми реалізації та захисту виборчих прав громадян виражають різні (правозастосовний та правоохоронний) аспекти виборчого процесу в цілому.

У матеріалах Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія) зазначається, що вибори – «це більше, ніж просто технічне питання. Виборчі процеси є частиною угоди між громадянами та урядом, який їх представляє. Вибори показують, як уряд через широку номенклатуру інституцій та процесів ставиться до громадян та наскільки поважає їх» [114, с. 290]

Справедливим є також те, що «виборчий процес можна визначити як технологічну інфраструктуру і форму реалізації конституційних принципів організації виборів та забезпечення виборчих прав людини і громадянина в межах, передбаченого законом комплексу виборчих дій та процедур, що забезпечують реалізацію політичного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Крім того, виборчий процес – це послідовність подій, сукупність різних форм взаємодії та послідовних дій з висування, промоції та

голосування за суб'єктів політичної влади, персональний та структурний склад яких формується вираженням волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визнання результатів виборів легітимними» [201, с. 143].

Виборчий процес дійсно можливо розглядати як комплексне явище, яке можливо поділити на різні етапи.

Виборчий кодекс України [88] у третьому розділі також містить норми, що регламентують виборчий процес загалом.

У контексті вищезазначеного «виборчий процес», що характеризують його як складну та поступову діяльність, яка включає правовідносини між різними суб'єктами, вбачається доцільним розглянути особливості та наслідки застосування виборчих цензів в межах окремих процесуальних стадій виборчого процесу в Україні.

Виборчий процес справедливо буде розділити на певні етапи, для яких даватимемо конституційно-правовий аналіз виборчим цензам.

Дуже вдало розглянула проблему стадій виборчого процесу О. Ковальчук у своїй роботі «Проблеми визначення стадій виборчого процесу в Україні» [147]. Науковиця зазначає, що «Під стадією у загальному значенні розуміють певний ступінь, період, етап у розвитку чогось, що має свої якісні особливості» [239, с. 632]; у правовому – «якусь порівняно замкнену часову ділянку правової форми і відповідні моменти переходу однієї стадії в іншу» [283, с. 71 – 72]. «Етап розглядають, як: частину шляху дистанції (напр., в естафеті); проміжок часу, визначений будь-якою якісною зміною, подіями; стадію будь-якого процесу. Період – це проміжок часу, який охоплює якийсь завершений процес; етап суспільного розвитку, громадського руху. Під процедурою вбачають встановлений порядок ведення, розгляду будь-яких справ» [147].

Узагальнення наведених визначень, дає можливість говорити про законодавчо визначений алгоритм правового механізму реалізації виборчого процесу, що характеризується стадійністю, просторо-часовими межами,

колом суб'єктів, послідовністю процедур і наявністю певних обмежень виборчих прав на кожній стадії. При цьому у виборчому процесі процесуальні норми забезпечують норми матеріальні.

Стадію юридичного процесу розглядають як динамічну, порівняно замкнену сукупність закріплених чинним законодавством способів, методів, форм, що виражають або наперед визначають чітке і неухильне здійснення процедурно-процесуальних вимог, що відображають просторово-часові аспекти процесуальної діяльності і забезпечують логіко-функціональну послідовність здійснення конкретних дій, направлених на досягнення кінцевого, матеріально зумовленого правового процесуального результату.

Також існує думка, що стадія процесу виступає як сума певних дій, при чому дій, що мають єдине конкретно-предметне призначення. У Виборчому кодексі України стадії виборчого процесу подаються як «розташовані у певній послідовності процедури виборчого процесу, що характеризуються певною завершеністю» [88].

Вищезазначені твердження повністю відображають сутність стадій виборчого процесу, які покликані насамперед забезпечити народне волевиявлення під час виборчого процесу.

У доктринальних дослідженнях існують різні варіанти поділу виборчого процесу на стадії. Їх кількість дещо різниться, але більшість науковців, незалежно від виду виборів, під першою стадією виборів розглядають процес призначення виборів [254, с. 76]. У деяких дослідженнях цю стадію визначають, як: «призначення виборів і утворення виборчих округів; підготовка сприятливої ситуації для кожної із конкуруючих сторін; проголошення або призначення виборів» [157] або призначення чи оголошення виборів; призначення виборів та визначення дати їх проведення. Вважається, що «у випадку, коли дата проведення виборів визначена у законі, відповідна стадія відсутня, тоді автоматично друга стадія стає першою» [281, с. 101]

Наразі не існує серед науковців єдиної думки щодо того, які саме

процесуальні дії проводяться на другій стадії виборчого процесу. Розглядають такі: «утворення виборчих округів і виборчих дільниць, (системи) виборчих комісій» [183, с. 167]; «створення (призначення) виборчих комісій; утворення виборчих органів» [163, с. 120].

«До третьої стадії виборчого процесу відповідно зараховують: складання списків виборців» [183, с. 167]; «утворення виборчих округів та виборчих дільниць» [163, с. 120]; утворення чи то формування виборчих комісій або утворення виборчих органів ; створення лише виборчих дільниць ; висування і реєстрацію кандидатів; визначення переможця (переможців).

Тобто зміст третьої стадії кожен формулює залежно від того, якими він визначав попередні стадії. Третя стадія пов'язана з організаційно=підготовчим процесом, який покликаний підготувати списків виборців, або утворення виборчих округів.

Переважно до четвертої стадії «включають складання списків виборців» [155, с. 334] або складання списку виборців та ознайомлення з ним, складання та оголошення списків виборців і виготовлення інших виборчих документів.

Проте в юридичній літературі зустрічається думка, що до цієї стадії належать також і утворення виборчих комісій чи то створення виборчих органів, інша кількість науковців розглядає й висування і реєстрацію кандидатів [183, с. 167] або ж щось одне – висування кандидатів у депутати чи реєстрацію виборців.

Під п'ятою стадією розуміють різне: висування і реєстрацію кандидатів на виборчі посади [157, с. 187]; тільки висування кандидатів у депутати [102, с. 316], чи висування претендентів у кандидати, або тільки реєстрацію виборців; передвиборну агітацію; проведення голосування; процесуальні дії, пов'язані із забезпеченням гарантій діяльності кандидатів у депутати та інших учасників виборчого процесу.

Під шостою стадією одні вчені розуміють передвиборну агітацію [163, с. 120], чи то проведення передвиборної агітації, зустрічі виборців з

кандидатами, агітаційну кампанію. Другі – голосування або проведення голосування, визначення результатів виборів, а дежто – висування кандидатів.

До сьомої стадії включають агітаційну кампанію, голосування, голосування і підведення підсумків виборів, підрахунок голосів і визначення результатів виборів або лише підрахунок голосів.

Восьма стадія виборчого процесу в літературі визначена, як: голосування, підрахунок голосів і визначення результатів виборів (а також підбивання підсумків виборів), встановлення результатів виборів, підрахунок голосів виборців, встановлення та оприлюднення результатів виборів, підбиття підсумків виборів і реєстрація обраних осіб, оприлюднення результатів голосування, реєстрація обраних осіб, проведення повторного голосування, повторних виборів та виборів депутатів замість вибулих.

Під дев'ятою стадією визначають: підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування, реєстрацію обраних осіб і опублікування підсумків виборів або лише опублікування підсумків виборів. Можливі повторні вибори, які проводяться в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Також, доречне виділити ще десяту й одинадцяту стадію виборчого процесу. До десятої можливо зарахувати можливий другий тур голосування і/або нові вибори, до одинадцятої – остаточне визначення й опублікування результатів виборів.

Слід зазначити, що наведені роботи вчених щодо стадій, що були описані вище, були написані до прийняття Виборчого кодексу України, але щодо стадій виборчого процесу в цілому вони залишилися незмінними і відповідають тому поділу, що були описані в їхніх наукових працях.

У Виборчому кодексі дається визначення поняття «виборчий процес» як «здійснення суб'єктами (виборчого процесу) процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та оприлюдненням їх результатів (ч. 1, ст. 20). Тобто, виділяють три основні

блоки, які, ясна річ, складаються з більш деталізованих підстадій.

У межах дисертаційного дослідження аналізуються виборчі цензи через призму стадій виборчого процесу та визначення їхньої ролі.

Таким чином, першою стадією, що буде розглянута в контексті аналізу виборчих цензів є стадія формування виборчих дільниць, які поділяються на звичайні та спеціальні.

Саме виокремлення спеціальних виборчих дільниць здійснюється в залежності від фактичного місця знаходження виборця у зв'язку з його станом здоров'я. Це суто процедурний процес організації виборчого процесу і ценз для виборців не створює. Виборчий кодекс України встановлює, що «громадяни України, які знаходяться у стаціонарних закладах охорони здоров'я, включаються до списків виборців на відповідній спеціальній виборчій дільниці та голосують на місцевих виборах за умови, якщо вони мають право голосу на відповідних місцевих виборах.

Спеціальна виборча дільниця утворюються на загальнодержавних виборах окружними виборчими комісіями не пізніше як за тридцять днів до дня голосування на виборах Президента України та не пізніше як за дев'ятнадцять днів до дня голосування на виборах народних депутатів України на підставі подань районних, районних у містах державних адміністрацій чи виконавчих комітетів міських рад міст обласного (республіканського в Автономній Республіці Крим) значення, форма яких затверджується Центральною виборчою комісією. Зазначені подання повинні надійти до відповідної окружної виборчої комісії не пізніше як за тридцять п'ять днів до дня голосування на виборах Президента України та не пізніше як за двадцять чотири дні до дня голосування на виборах народних депутатів України» [88] (ст. 30).

На стадії формування персонального складу виборчої комісії, що здійснює підготовку та проведення відповідних місцевих виборів, Центральна виборча комісія перевіряє, чи відповідають кандидати в члени комісій вимогам Виборчого кодексу України, а саме їх відповідність цензу

громадянства України, вікового цензу (18 років) та цензу осілості (проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці в межах відповідного територіального виборчого округу та належність до цієї територіальної громади).

Виборчим кодексом України, а саме ст. 34, встановлено, що «до складу виборчої комісії можуть входити громадяни України, які мають право голосу відповідно до статті 70 Конституції України» [88]. Тобто, кандидат на посаду члена виборчої комісії повинен досягти 18 років.

«Якщо виборчий процес виборів чи процес референдуму проводяться одночасно, виборець може входити до складу лише однієї виборчої комісії, комісії всеукраїнського або місцевого референдуму».

Виборчий кодекс України містить перелік тих осіб, які не можуть входити до складу виборчих комісій, зокрема, «кандидати на відповідних виборах (усіх виборах, виборчі процеси яких проводяться одночасно), їх довірені особи, представники у виборчих комісіях, уповноважені особи (представники) партій (організацій партій), офіційні спостерігачі, посадові та службові особи органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, судді, працівники судів та правоохоронних органів, а також громадяни, які утримуються в установах виконання покарань чи слідчих ізоляторах або мають судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину чи кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, чи кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку.

До складу дільничної виборчої комісії спеціальної виборчої дільниці, утвореної у стаціонарному закладі охорони здоров'я або в установі виконання покарань чи слідчому ізоляторі, не можуть входити працівники відповідного закладу або установи.

Виборча комісія, яка утворює відповідну виборчу комісію або формує її склад, одночасно з утворенням або формуванням складу призначає голову, заступника голови, секретаря такої виборчої комісії.

Секретар виборчої комісії повинен володіти державною мовою» [88] (ст. 34).

Таким чином, виходячи з законодавчих норм, не всі члени виборчої комісії повинні володіти державною мовою, а тільки секретар. Враховуючи те, що вся документація, весь процес виборів, так само й виконання обов'язків членів виборчої комісії, так чи інакше пов'язаний з використанням державної мови, вважаємо обґрунтованим внесення змін до Виборчого кодексу, які б передбачали для всіх членів виборчої комісії володіння державною мовою. Такі зміни враховували вимоги статті 6 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», яка передбачає, що «Кожний громадянин України зобов'язаний володіти державною мовою» [210].

Більше того, якщо ми говоримо про віковий ценз до членів такої виборчої комісії, то теоретично, вона може складатися тільки з молодих людей, яким нещодавно виповнилося 18 років, один з яких, а точніше секретар, володіє державною мовою. Звичайно, що це теоретичне припущення, але воно породжується неврегульованістю вікових квот для членів виборчих комісій та відсутністю законодавчої вказівки про обов'язковість володіння членами виборчих комісій державною мовою.

Виходячи з положення статті 38 Виборчого кодексу України, «член виборчої комісії зобов'язаний:

- 1) додержуватися Конституції України, цього Кодексу та законів України з питань підготовки і проведення виборів;
- 2) брати участь у засіданнях виборчої комісії;
- 3) виконувати рішення виборчої комісії та обов'язки, покладені на нього згідно з їх розподілом у комісії»[88] (ст. 34).

Тобто, від члена виборчої комісії залежить законність проведення

виборів на виборчій дільниці. Якщо голова такої виборчої комісії та її члени порушуватимуть законодавство України, не будуть дотримуватись порядку проведення виборів, з порушенням законодавства підраховуватимуть голоси або не будуть мати інші знання, пов'язані з організацією проведення виборів, вибори на такій дільниці будуть визнані недійсними, у зв'язку з чим, бюджетні гроші платників податків, що були виділені на проведення виборів на цій виборчій дільниці, будуть витрачені марно.

При цьому, вітчизняне законодавство не дає абсолютно жодних гарантій будь-якої професійної придатності виборчої комісії, що є неприйнятним, не кажучи вже про номінальний віковий ценз, який де-факто дає право бути членом виборчої комісії з набуттям повної дієздатності.

Відповідно до чинного законодавства в Україні застосовується партійно-представницький підхід до організації й адміністрування виборів щодо дільничних і територіальних (окружних) виборчих комісій та змішаний - представницько-експертний підхід щодо Центральної виборчої комісії. Відповідальність за підготовку членів виборчих комісій несуть політичні партії, які і проводять навчання членів комісії.

Виходячи з вищевикладеного, неможливо не помітити, що критерії та вимоги до членів виборчої комісії вимагають значного реформування. Як мінімум, слід підняти віковий ценз до 21 року, а також зобов'язати проводити завчасно навчання та тестування членів виборчої комісії на знання тих законів та вимог, відповідно до яких вони будуть безпосередньо працювати, після чого вже давати їм такі розширені права та обов'язки.

Аналіз певних порушень та проблем, що були зафіксовані під час виборчої кампанії 2020 року Національним інститутом стратегічних досліджень ілюструє в аналітичній доповіді «Нормативно-правове забезпечення та управління виборчим процесом – оцінка ефективності та рекомендації» ті проблеми, які підтверджують обґрунтованість встановлення мовного, а також підвищення вікового цензу для вищезазначених посад, задля підвищення ефективності організації виборчого процесу [196].

У зв'язку з чим доречно було б ввести зміни у ч. 1 статті 34 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що до складу виборчої комісії можуть входити громадяни України, які на день призначення досягли двадцяти одного року, мають право голосу, а також володіють державною мовою.

Це підвищить ефективність реалізації активного виборчого права громадян, що позитивно повинно вплинути як на виборців, так і на етапи виборчого процесу взагалі.

Також, варто звернути увагу на дослідження [45], в якому на прикладі виборів Президента України проаналізовано, яким чином можливо вдосконалити виборчий процес, зменшити фінансові витрати та підвищити якість виборів.

«З проблематикою фінансування виборів стикаються усі провідні демократичні держави світу, оскільки виборчий процес, згідно з історичним досвідом, є достатньо затратним. Так, на підготовку виборів Президента України в 2019 році держава витратила 2 354 880 000 млрд гривень» [211; 199].

Як зазначає Латковська Т. «Оскільки важливим напрямком розвитку будь якої держави є формування інноваційної моделі економіки, що ставить перед юридичною наукою нові завдання та виклики правового забезпечення процесів глобалізації та надання суспільним відносинам певної динаміки, формування нової політики, поява якої обумовлена збільшенням небезпеки глобальних загроз для життя всього людства, то у зв'язку з цим виникає коло питань про те, яка роль публічної фінансової системи у розв'язанні нагальних проблем, системи, яка є відображенням тих суспільних відносин, які сформувались та динамічно розвиваються в межах як правової, так і економічної системи країни» [171].

Аналізуючи вищенаведене виникає питання, чи може сучасна демократична держава зменшити витрати на вибори? Відповідно до Конституції України Президент обирається строком на 5 років, що говорить про те, що значні фінансові витрати на виборчий процес не є одноразовим

«внеском» платників податків задля права обирати чи бути обраним, не говорячи вже про парламентські або місцеві вибори, на які також окремо виділяються гроші.

Під час виборів основні бюджетні витрати держави йдуть на місця виборів, а саме на виборчі дільниці, що говорить й вищезазначена постанова ЦВК України. Так, близько половини виділених коштів йде до дільничних виборчих комісій, які організують виборчий процес відповідно до законодавства на виборчих дільницях. Вищевказаною постановою зазначено, що в Україні на президентських виборах дільничними виборчими комісіями були витрачені 1 146 616 619 млрд. гривень, що еквівалентно 43 211 478,75 млн. доларів США [211].

У сучасному світі все більше постає питання застосування електронної виборчої системи замість «паперового» голосування виборців під час виборчого процесу, що на думку деяких представників наукової спільноти, повинно значно розвантажити фінансовий тягар на державний бюджет держави. Для України впровадження голосування за допомогою інтернет розпочалося ще в 2012 році із спроби схвалення «Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні» [111]. Головним мотивом впровадження електронного голосування була економія коштів на вибори. Разом з тим, як показує світова практика, на жаль, такі очікування є дещо ідеалістичними і не враховують реальну вартість послуг в ІТ і складність розробки відповідної електронної системи. Крім того, багато рішень у сфері е-голосування не забезпечують прозорості для виборців і навіть для адміністраторів виборчого процесу. «Більшість рішень у сфері е-голосування цілком зрозумілі лише незначній кількості експертів, а доброчесність виборчого процесу багато в чому залежить від невеликої групи операторів системи, а не від тисяч працівників на виборчих дільницях» [92].

Сьогодні українське виборче законодавство не передбачає проведення електронного голосування, а тільки створює можливості щодо використання технічних засобів для організації та проведення референдумів, виборів. В

Україні розроблено і введено в дію такі комп'ютерні системи для удосконалення виборчого процесу: Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори», призначенням якої є інформатизація процесів під час проведення референдумів, виборів, забезпечення електронного супроводу діяльності ЦВК України та підпорядкованих їй виборчих комісій; автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців», завданням якої є організація процесу державного обліку та складання списку виборців. «Наразі ЦВК України, ураховуючи вимоги виборчого та референдумного законодавства, розробляє проект плану заходів щодо створення Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії, що має об'єднати автоматизовані інформаційні системи та забезпечити єдину платформу і засоби її подальшого розвитку.

Таким чином, сучасні виборчі кампанії в Україні частково є електронними. Такі етапи виборчого процесу, як формування виборчих комісій, складання списків виборців, висування та реєстрація кандидатів, підрахунок голосів виборців, встановлення та оприлюднення результатів голосування, значною мірою автоматизовані» [257]. Таким чином, можна констатувати, що в Україні вже знайшли своє втілення елементи електронної системи виборів, однак без електронного голосування. Ясна річ, що певні виборчі цензи, які передбачаються на певних стадіях виборчого процесу для суб'єктів активного та пасивного виборчого права вже передбачені в алгоритмі наповнення та функціонування автоматизованих інформаційних систем, що наразі використовуються.

Слід розуміти, що впровадження електронного голосування буде вимагати певних компетенцій від учасників виборчого процесу, які загострять увагу до освітнього цензу на відповідних стадіях виборів та технічного (процедурного) цензу.

Але, компетенція технічного персоналу з обслуговування виборчих дільниць для електронного голосування, це не одне й те саме що компетенція всіх членів виборчої комісії з проведення виборів, підрахунку голосів за

певної формулою, чітке додержання законодавства і це не говорячи вже про «людський фактор», що може виникати під час виборчого процесу, так як такий процес не є легким порівняно з будь-якими державними чи недержавними посадами як за часом, відповідальністю, так і за повноваженнями.

Разом з тим, процес впровадження електронного голосування є невідворотнім. Слід погодитись з думкою Н. Верлос, що оптимізація механізму реалізації прав людини, зокрема і виборчого права, в умовах цифрової трансформації суспільства буде потребувати конституціоналізації цифрових прав людини, до яких науковиця відносить «право на доступ до електронних пристроїв та телекомінікаційних мереж, право на захист персональних даних, право на інформаційне самовизначення та ін.» [84, с. 130]. Ці новації безумовно торкнуться і виборчих цензів.

Означене питання набуває підвищеної актуальності в умовах дії особливих правових режимів, коли держава вимушена суттєво обмежувати права людини при одночасній необхідності «оптимізації механізму реалізації прав людини шляхом надання можливості їх здійснення, в тому числі й у цифровому форматі» [84].

Наступною стадією виборчого процесу, зміст якої полягає в перевірці відповідності особи виборчим цензам, є реєстрація кандидатів. При цьому, до кандидатів у депутати, сільського, селищного, міського голову, старост не висувається ценз осілості (належності до відповідної територіальної громади), однак з'являється ценз неосудності, представництва політичної партії та «фінансовий» ценз (внесення грошової застави).

Так, за Виборчим кодексом України, а саме статтею 193 «депутатом, сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу відповідно до статті 70 Конституції України» [88].

«Депутатом, сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або

особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, чи кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку» [88] (ст. 193).

Таким чином, спостерігається схожа ситуація щодо цензів до членів виборчої комісії, за винятком мовного цензу. Статтею 9 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» «депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, посадові особи органів місцевого самоврядування зобов'язані володіти державною мовою» [210]. Але, це все одно не вирішує проблеми з відповідністю і компетенціями таких кандидатів на виборчі посади місцевої ради.

Таким чином, теоретично, виходячи із положення Виборчого кодексу, у виборчий бюлетень на виборах до місцевої ради можуть потрапити люди віком лише 18 років і у виборця навіть не буде можливості обрати якогось іншого кандидата. Чи справедливо вважати, що людина без вищої освіти у віці 18 років може впоратися з обов'язками депутата місцевої ради? Питання має суто риторичний характер і вказує на недосконалість виборчого законодавства, а саме Виборчого кодексу України.

При цьому, слід зауважити увагу на те, що проблема може поставати не стільки у заниженому віковому цензі для кандидатів на посаду депутата або голови сільської, селищної, міської ради, а в цілісності правової системи України. Україна встановлює підвищені вікові цензи, наприклад, на такі посади як народний депутат України, Президент України, суддя, або член Центральної виборчої комісії, обґрунтовуючи це тим, що такі посади вимагають від кандидатів наявності життєвого досвіду, знань та навичок які теоретично людина набуває з віком.

У зв'язку з цим виникає певна соціальна, а також наукова колізія з приводу концепції пасивного виборчого права в Україні в цілому, а також стосовно вікового цензу для кандидатів на посаду депутата або голови сільської, селищної, міської ради окремо. Яким чином з'ясовується, що посада судді, або члена Центральної виборчої комісії вимагає певного життєвого досвіду для виконання покладених повноважень на такі посади, а посада депутата або голови сільської, селищної, міської ради, які мають повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку, бюджету, фінансів і цін, у галузі будівництва та таке інше не потребує певного життєвого досвіду?

Окрім того, слід встановити ценз осілості для вищезазначених виборчих посад, так як без проживання певного часу на території України депутат або голова сільської, селищної, а також міської ради не зможе ефективно вирішувати проблеми тієї громади, в якій він має представницький мандат.

У зв'язку з чим, вважаємо доречним ввести зміни у частину 1 статті 193 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що депутатом та головою сільської, селищної, міської ради може бути обраний громадянин України, який досяг двадцяти одного року, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років, а також володіє державною мовою.

Останньою стадією виборчого процесу, пов'язаною з контролем виборчих цензів є голосування. Адже при проведенні голосування на виборчій дільниці два члени дільничної виборчої комісії надають виборцю можливість проголосувати: один член дільничної виборчої комісії за умови пред'явлення виборцем одного з документів (паспорту громадянина України або тимчасового посвідчення громадянина України для осіб, недавно прийнятих до громадянства України), наявності виборця у списку виборців на відповідній виборчій дільниці та наявності у нього права голосу на відповідних місцевих виборах (враховуючи відмітку в графі «Примітка»

щодо постійної нездатності пересуватися самотійно або запису «Голосує за місцем перебування») видає виборчий бюлетень.

З аналізу перерахованих стадій виборчого процесу, можна зробити висновок, що наявність в особи сукупності виборчих цензів є фактичним складом, що слугує підставою для участі у виборчому процесі, у виборчих правовідносинах як виді правовідносин.

Предметом спору вчених постають особливості реалізації активних виборчих прав громадян. Виборчим кодексом встановлено, що вибори в Україні є спільними. Право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. У попередньому розділі ми аналізували досвід різних країн щодо реалізації активного виборчого права і віку набуття такого права. З одного боку, залучення молоді до політичного життя країни позитивно позначиться на їх подальшій участі у формуванні демократичного суспільства країни. З цим не можна не погодитися, але існують ризики хибної оцінки кандидатів і їх професійних якостей для виконання свої подальших керівних повноважень в країні. При цьому може виникати як можливість переоцінки, так і недооцінки кандидата в такому досить юному віці, який передбачений українським законодавством для виборців.

Поряд з цим, окремі виборчі цензи називають інструментами виборчих технологій, зокрема, і віковий ценз [113]. І це не дивно, адже сьогодні у виборчому процесі кандидати на представницькі посади мають можливість застосовувати різні технологічні підходи та інструменти, які допомагають їм з більшою ймовірністю досягти успіхів на виборах. Звичайно, логічно припустити, що підходи змінюватимуться залежно від матеріального становища, походження, освіти тощо, а також, зокрема, і віку тієї чи іншої групи виборців чи кандидатів. У конституційно-правовій науці це явище прийнято називати виборчими технологіями. Щоб розібратися в їхньому призначенні, слід звернути увагу на наукову роботу М. Афанасьєвої «Виборчі технології та виборче право: проблема кореляції» [73].

Прогнозування перспектив розвитку виборчих цензів неможливо без

вивчення виборчих технологій, так як саме вони у сучасному виборчому процесі мають вирішальний вплив на результати тих чи інших виборів. Виборчі технології доречно згадувати як при модернізації активного, так і пасивного виборчого права, а також намагатися створити такі умови на законодавчому рівні, щоб виборцями було складно маніпулювати з боку яскравої реклами або ефективного менеджменту агітаційної програми.

Виборчі технології як складне політико-соціальне явище можна визначити через систему суспільних відносин, які виникають у процесі впливу суб'єктів виборчої компанії на результат виборів. Визначення виборчих технологій через систему суспільних відносин дозволяє визначити співвідношення з правом, яке їх регулює.

При аналізі співвідношення виборчого права та виборчих технологій необхідно пам'ятати про об'єктивні межі правового регулювання та ототожнювати предмет виборчого права з усіма відносинами, які опосередковують організацію та проведення виборів в Україні.

Сучасні виборчі технології – це ще й «система факторів і промоційно-прагматичних технологій для формування громадської думки потенційного електорату. Вони виконують розлогий перелік конститутивних функцій: інформаційну; конгломеративну; освітню; модифікуючу; маніпулятивну тощо.

При цьому, змодельований імідж впливатиме як на свідомість, так і на підсвідомість електорату (в тому числі завдяки нейролінгвістичному програмуванню) зазвичай через психологічно-емоційні важелі виборчих технологій з метою формування почуття симпатії до претендента чи антипатії до конкурента» [246, с. 144].

Після визначання адресата (виборця), на формування рішення якого спрямовується та чи інша виборча технологія відбувається моніторинг. «Його різноспрямований, всеохоплюючий характер, під час виборчого процесу використовується не тільки як засіб забезпечення прозорих демократичних виборів (якщо мова йде про громадський моніторинг), але і як технологія

політичного піару – тобто як інструмент, що забезпечує отримання інформації і переконання цільової аудиторії» [41, с. 677].

Моніторинг виборчого процесу використовується з метою отримання інформації про цільову аудиторію (тобто про виборців) – інтереси, вподобання, проблеми, антипатії та ін., так і для відстеження ситуації на різних етапах виборчого процесу з метою коригування виборчої стратегії. «Без моніторингової діяльності неефективною буде іміджева стратегія претендента на політичну посаду, неможливим стане прогнозування результатів виборів та створення уявлення про позиції політичних суперників» [72, с. 133]. Ясна річ, що моніторитись будуть і ті виборчі цензи, які висуваються або до виборця або до кандидата.

Як справедливо зазначає Т. Требик: «у цілому, всі виборчі технології пропагандистського спрямування виходять із психологічних особливостей масової та індивідуальної аудиторії. Люди по-різному ставляться до політики. Одні беруть активну участь у її практичній реалізації, інші – індиферентні до неї. Зацікавленість політикою зумовлена багатьма чинниками, такими як вік, стать, соціальне становище, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін. Впровадження у практику виборчого процесу психологічних виборчих технологій матиме значні переваги для представників владних структур, оскільки дозволить тривалий час утримувати владу. У майбутньому широко використовуватимуться різнопланові технології впливу на підсвідомість виборців» [259].

Н. Тугай також наголошує, що «національна і регіональна специфіка ефективного застосування виборчих технологій в Україні обумовлена низкою чинників, серед яких виділяються відповідність технологій інтересам і потребам виборців, а також коректність у визначенні обраної цільової електоральної групи» [72, с. 106].

Отже, під час моніторингу виокремлюються, з однієї сторони, цільові групи за певною ознакою (це може бути вік, стать, професія тощо) та, з іншої

сторони, визначаються їх цільові потреби та інтереси, що є основою для формування передвиборних програм та вибору конкретних виборчих технологій. При цьому, технологічні виборчі цenzi, як правило, не збігаються із нормативними.

За відсутності реформування виборчих цензів, насамперед, для пасивного виборчого права, вирішальний вплив на перемогу кандидата на виборну посаду складає не його життєвий досвід, знання, або тестування на ту чи іншу посаду, а саме виборчі технології, які можуть призвести до перемоги будь-якого кандидата, який теоретично може не мати ані досвіду керування державою, ані професійних навичок чи знань для реалізації повноважень, які він отримає у майбутньому, що може виключно негативно вплинути на сучасну демократичну державу. При цьому, розглядаючи питання виборчих технологій, є багато прикладів яким чином можливо отримати перемогу на тих чи інших виборах, керуючись лише ефективним менеджментом, рекламою, чи успішною агітацією.

Так, «у 1920 році вперше жінки мали брати участь у президентських виборах. Бартон робив ставку на цей електорат. Він вважав, що жінки можуть активно голосувати за Куліджа, оскільки зацікавлені в збереженні порядку в країні, навіть більше, ніж чоловіки. Незадовго стаття про Куліджа з'явилася в жіночому журналі «Woman's Home Companion». Публікація називалася «Message to women» («Звернення до жінок») і була розрахована на те, щоб викликати симпатії жіночої частини електорату» [132, с. 32].

Вчені відмічають, що в «повідомленнях, розрахованих на жіночу аудиторію, використовуються атрибути жіночої сексуальності, які є для жінок потужними табу. Наприклад, бляшанка з дієтичною пепсі-колою, яку споживають переважно жінки, розмальована бульбашками і кубиками льоду так, що можна розгледіти досить очевидне зображення жіночих грудей. Повідомлення, орієнтовані на чоловіків, насичені атрибутами чоловічої сексуальності» [80, с. 29-30].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що окремі виборчі технології, зокрема моніторинг, спрямовані на виокремлення певних груп, а інші – вже використовують існуючі виборчі цензи для формування політичної волі виборців та перемоги на виборах.

Прикладом другої групи виборчих технологій є політичне маніпулювання, яке, зокрема, може враховувати існуючі виборчі цензи і впливати на певний електорат. Політичне маніпулювання зводиться до таких операцій: впровадження в суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для певної групи змісту; «тиск» на больові точки суспільної свідомості, що викликає страх, тривогу, ненависть тощо; реалізація декларованих і прихованих намірів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції. Основними технологічними процедурами є також соціологічні опитування, оприлюднення рейтингів кандидатів тощо

Чубатенко О. вважає, що «у демократичних суспільствах засобом досягнення основної мети виборчої кампанії – голосування за певну політичну силу чи особу, є політична маніпуляція свідомістю електорату. Поширення та ефективність маніпулятивних технологій може призвести до того, що в найближчому майбутньому під час виборів будуть вестися змагання лише за допомогою технологій, які маніпулюють масовою свідомістю» [275].

Виходячи із зазначеного вище, ми можемо говорити про виборчі технології як про засіб маніпуляції певними соціальними механізмами для досягнення певного позитивного результату на виборах. З огляду на вищезначене, обґрунтованими буде виділення технологічних виборчих цензів, які будуть застосовуватись для реклами та агітації щодо окремого кандидата та команди його підтримки.

Таким чином, обґрунтованим буде подальше вивчення виборчих технологій в контексті реформування виборчих цензів, а також зміщення акценту з реклами того чи іншого кандидата на освітній ценз, щоб уникнути

негативного впливу виборчих технологій та гарантувати з боку держави, що в будь-якому випадку на виборах отримає перемогу освічена людина, з певним життєвим досвідом, що не суперечить політичним поглядам держави, а також відповідає всім критеріям для того, щоб якісно виконувати покладені на неї обов'язки.

Окрім цього, в конституційно-правовій науці існує поняття процедурних цензів, які іноді зустрічаються у вітчизняному законодавстві.

«Зазвичай, виборчі цензи класифікують за певними законодавчими обмеженнями активного та пасивного виборчого права, але в літературі та політичній практиці нерідко ще виділяють «процедурні цензи», що представляють собою нормативно закріплені процедури реалізації активного і (або) пасивного виборчого права, обставлені цілою низкою свідомо нездійснених або важких для виконання умов (іноді таку загороджувальну функцію виконує сукупність цензів, кожен з яких окремо є цілком розумним). Процедурні цензи часто не відносять до загальної класифікації виборчих цензів, а тому потребують уваги, так як обмежують активне та пасивне виборче право громадян поряд з загальними виборчими цензами» [99, с. 354-357].

До «процедурних цензів» можна віднести, зокрема, такі:

1) «сукупність «жорстких цензів», які нівелюють пасивне виборче право для певних категорій претендентів («чужаків»), наприклад, в Мікронезії в штаті Чуук ценз осілості для губернатора становить 25 років, ще губернатор повинен народитися на території штату або бути його представником за походженням свого роду» [97];

2) «складна процедура реєстрації громадян як виборців для здійснення активного виборчого права (існує в низці країн Європи та Америки);

3) у всіх п'ятдесяти штатах США є закони, які регламентують внесення імен кандидатів від третьої партії (не Республіканської і не Демократичної) в списки кандидатів (виборчі бюлетені), що встановлюють ряд важких у виконанні вимог як до кандидатів, так і до ініціаторів їх

висування (наприклад, в деяких штатах збір підписів на підтримку висування кандидатів від третьої партії скорочений до одного тижня, встановлено вимоги до збирачів підписів - бути жителем штату тощо);

4) мовний ценз, який у низці держав носить латентний характер і проявляється, наприклад, у виготовленні виборчих бюлетенів, інших виборчих документів, ведення передвиборної агітації та інформування виборців виключно державною чи іншою мовами, що передбачає фактичну необхідність володіння такою мовою для участі в голосуванні, при цьому серед юридичних вимог до осіб, які мають активне виборче право, вимога володіння зазначеною мовою відсутня. Мовні бар'єри і низький рівень грамотності також можуть бути навмисно використані, щоб ізолювати і маргіналізувати переміщених виборців. В Азербайджані вимога уряду застосовувати латинський алфавіт є прикладом того, як мовний бар'єр став перешкодою для переміщених виборців, які до свого переміщення, головним чином, звикли користуватися кириличним алфавітом. У Туреччині заборона використання інших мов, крім турецької, у політичних кампаніях перешкоджала участі курдських виборців у виборах, ускладнюючи здійснення свідомого вибору» [33].

«Процедурні цензи» відносяться до числа прихованих цензів і можуть бути названі такими лише з певним допущенням» [99]. Можливо варто їх віднести до виборчих маціпуляційних технологій.

«Процедурні цензи» відносяться до числа прихованих цензів і можуть бути названі такими лише з певним допущенням.

Панасюк В. зазначає, що «технічні (процедурні) цензи, на відміну від цензів-кваліфікацій та цензів-обмежень, покликані впорядкувати процес реалізації конкретного суб'єктивного права. До технічних цензів слід віднести: внесення виборця до списку виборців; внесення грошової застави кандидатом чи політичною партією, яка висуває список кандидатів; застосування гендерної квоти при формуванні списку кандидатів від політичної партії; встановлення вимоги щодо подолання бар'єру для

отримання права участі в розподілі депутатських мандатів; встановлення вимоги щодо подолання кандидатом у регіональному чи територіальному виборчому списку кандидатів від політичної партії 25 відсотків розміру виборчої квоти для розподілу мандатів між кандидатами однієї партії; надання заяви кандидатом у народні депутати України про відсутність іноземного громадянства; надання заяви кандидатом про наявність чи відсутність заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання тощо. Наведені приклади технічних (процедурних) цензів не визначають характеристики суб'єкту, якому належить чи не належить відповідне суб'єктивне право, а є умовою його реалізації». Варто погодитись з позицією науковиці. Дійсно, процедурні цензи, на відміну від цензів-кваліфікацій та цензів-обмежень стосуються умов реалізації виборчого права.

«З питаннями встановлення цензів та їх подальшою відміною (подоланням) в політичній практиці нерідко пов'язуються різноманітні аспекти запровадження квот у виборчому процесі, які передбачають у ході формування тих чи інших, як правило, представницьких, органів публічної влади «резервування» певної кількості мандатів, що підлягають заміщенню, за деякими категоріями населення (етнічних і гендерними меншинами і т.д.)» [99, с. 354-357].

У літературі існує думка, що збереження в сучасному конституційному праві ряду зарубіжних країн наявності квот для окремих категорій (груп) населення з метою забезпечити їм представництво в парламенті, по суті, є відхиленням від принципу рівності виборчого права; міжнародне право визнає таке відхилення допустимим, якщо мова йде про спосіб подолання історичної дискримінації цих груп.

Таким чином, потреба перегляду виборчих цензів та механізмів їх реалізації є актуальним питанням з огляду на особливості кожної стадії виборчого процесу в умовах ускладнення та модернізації суспільних

відносин.

2.2. Фінансовий ценз як інструмент конституційно-правового регулювання виборів в Україні

Майновий ценз відноситься до історично давніх, дискримінаційних виборчих цензів і майже до XX ст. обмежував активне виборче право.

Майновий ценз полягає в тому, що «до участі у виборах допускаються лише ті особи, що відповідають певним майновим вимогам (володіють певною кількістю майна, мають певну суму доходу за певний період часу, сплачують виборчий податок тощо). Застосування майнового виборчого цензу ґрунтується на думці про те, що відповідальні рішення може приймати лише людина, яка володіє достатньою власністю» [82, с. 40]. Його різновидом є ценз банкрутства – позбавлення виборчих прав банкрутів чи осіб, що є боржниками і не можуть сплатити свій борг.

З XX ст. майновий ценз практично скрізь відмінений і виборче право почало вважатися загальним. Винятком є лише деякі країни, зокрема, М'янма, де, згідно з ст. 392 Конституції 2008 року, не мають права голосу на виборах особи, які не визнані вільними від боргів [21].

Майновий ценз у неприхованій, відвертій формі трапляється сьогодні рідко, однак відсутність прямих майнових обмежень «компенсується» іншими цензами, які фактично відіграють ту саму роль.

Останнє підтверджується встановленням обов'язкових «фінансових» умов щодо сплати виборчої застави під час реалізації в Україні права бути обраним в органи держаної влади та місцевого самоврядування.

Поряд з цим, виборчі цензи не тільки регулюють коло осіб, які можуть брати участь у виборчому процесі, а ще й вирішують «фінансове» питання проведення виборів для таких країн світу, як: Франція, Великобританія, Нідерланди, Японія, Україна та інші.

На прикладі України основні засади виборчої системи в порядку проведення виборів в органи державної влади та місцевого самоврядування встановлені й юридично закріплені в Конституції України.

«Закріплені в Конституції основні засади виборчої системи розвиваються й деталізуються у Виборчому кодексі України від 2019 року, на які державою покладена мета відтворити незалежний, демократичний, об'єктивний виборчий процес кандидатів на важливі представницькі посади сучасної правової держави. Виборчий процес, а насамперед виборчі права громадян, являють собою ті самі правовідносини, які законодавець регулює вищезазначеними конституційно-правовими нормами, ґрунтуючись на демократичних засадах сучасної правової держави. Однак у науці конституційного права наявні різні підходи до природи виборчих прав» [98].

Так, статтею 156 Виборчого кодексу України встановлено, що «партія, яка висунула виборчий список кандидатів у депутати, після початку виборчого процесу та до подання документів до Центральної виборчої комісії для реєстрації кандидатів у депутати одним платежем вносить у безготівковій формі на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії грошову заставу в розмірі однієї тисячі мінімальних заробітних плат, визначених у місячному розмірі (станом на день початку виборчого процесу)» [88].

Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 «грошова застава не може розглядатися як майновий ценз, адже вони мають різну правову природу. Так, застава виконує функцію стимулювання до зваженого прийняття рішення щодо використання пасивного виборчого права, а також запобігає невиправданим витратам із державних фондів, які формуються значною мірою за рахунок платників податків. Майновий виборчий ценз безпосередньо пов'язаний із майновим станом особи, тобто характеризується сукупністю рухомого та нерухомого майна, певним рівнем доходу громадянина, що визначають його як власника» [232].

Однак, на думку О. Гейди, «в тому вигляді, в якому виборча застава закріплена в чинному законодавстві, вона є саме виборчим цензом. Думка ж Конституційного Суду щодо зазначеного питання є спірною й дещо застарілою, що пов'язано з такими положеннями:

По-перше, на час винесення зазначеного рішення чинним був Закон України «Про вибори народних депутатів України» у попередній редакції, відповідно до якого існувала змішана мажоритарно-пропорційна виборча система і розмір грошової застави розмежовувався. Так, для політичних партій (блоків), внесених до виборчого списку в багатомандатному виборчому окрузі розмір застави становив 15 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Враховуючи, що неоподатковуваний мінімум становить 17 грн., сума виборчої застави становила 255 тис. грн. Для кандидата, який висувався в одномандатному виборчому окрузі, розмір грошової застави становив 60 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, тобто 1020 грн. Виходячи з розміру середньої заробітної плати зазначеного періоду, можна дійти висновку, що середньостатистичний громадянин міг внести заставу 1020 грн. та скористатися пасивним виборчим правом;

по-друге, на момент винесення рішення Конституційного Суду України Закон України «Про вибори Президента України» не містив положення про грошову заставу. У редакції зазначеного Закону від 2004 р. закріплено, що грошова застава вноситься партією (блоком), яка висунула кандидата на пост Президента України, або кандидатом на пост Президента України в розмірі 500 тис. грн.

Такий розмір застави можна вважати саме майновим цензом, і це пов'язано з тим, що законодавець не розмежовує суми грошової застави залежно від того, хто є суб'єктом висунення кандидата на пост Президента України.

Тож внесення грошової застави, зокрема, її розмір, пов'язаний із майновим станом особи, що опосередковано вказує на те, що застава є майновим цензом. Таким чином, пасивним виборчим правом не зможуть

скористатися більшість громадян нашої держави, що вказує на обмеження не тільки за майновою, а й за соціальною ознакою.

по-третє, саме визначення «грошова застава» є некоректним та юридично неправильним. Незважаючи на те, що в тому ж рішенні Конституційного Суду вказано, що грошову заставу та заставу, як спосіб забезпечення зобов'язань, не можна ототожнювати, оскільки вони мають різну правову природу, слід сказати, що застава є все ж таки цивільно-правовою категорією» [93].

Але це був 2002 рік і відбувався активний процес нової систематизації нормативних актів, перегляд старих правових норм, що дістались у спадок, на що можна списати вищезгадане рішення Конституційного Суду.

Дійсно, застава - це один із найдавніших способів забезпечення виконання зобов'язань. Однією з основних ознак застави є те, що предмет застави відчужується в заставодавця в разі невиконання ним зобов'язань. Однак, ця ознака виборчої застави як конституційно-правової категорії є диференційованою. Про це свідчить те, що грошова застава, як відомо, повертається в разі, якщо за підсумками виборів партія отримала право на участь у розподілі депутатських мандатів, у восьмиденний строк з дня офіційного оприлюднення результатів виборів депутатів на рахунок партії. Вказане правило порушує не тільки принцип загального виборчого права, а й рівність прав учасників виборчого процесу та принцип рівноправності, за яким всі громадяни мають рівні права і свободи та не можуть бути обмежені у своїх правах.

Слід погодитись з Н. Мішиною, яка зазначає, що «виборча (грошова) застава, незважаючи на використання в терміні слова «застава», за правовою природою є ближчою не до застави як виду забезпечення виконання зобов'язання, а до завдатку в його сучасному розумінні; незважаючи на те, що в чинному законодавстві більш часто використовується термін «грошова застава», а не «виборча застава», саме термін «виборча застава» уявляється більш точним та коректним доцільність введення виборчої застави

обумовлюється двома такими істотними недоліками збору підписів у підтримку кандидатів, як відносно легка можливість фальсифікації підписів та не завжди виважене ставлення виборців до особи кандидата, у підтримку якого вони ставлять підпис — адже в законодавстві відсутні обмеження щодо кількості кандидатів, яких виборець може підтримати своїм підписом» [182, с. 205].

Ця позиція є обґрунтованою, дійсно, сучасну грошову заставу в рамках виборчого процесу як умову реалізації пасивного виборчого права досить складно розглядати як вид забезпечення виконання зобов'язання, тим паче, коли ми говоримо про її специфічні умови повернення в рамках виборчого процесу, а саме фактично, набрання голосів.

Крім того, відповідно до рішення Конституційного Суду України, «грошова застава застосовується з метою забезпечення відповідального ставлення громадян як ймовірних кандидатів у депутати до їх участі у виборах» [235], а значить, повинна повертатися тим учасникам, щодо яких не доведена відсутність наміру бути обраним до парламенту чи на пост Президента України, тобто відповідально ставилися до участі у виборах».

«Очевидно, що перерахування виборчої застави до державного бюджету можливе лише у разі безвідповідального ставлення до пасивного виборчого права і може бути застосовано у вигляді штрафної санкції, що повинно застосовуватися тільки у разі скасування реєстрації кандидата та здійснюватися на підставі рішення суду» [45].

В інших випадках перерахування грошової застави до державного бюджету є неприпустимим і може бути визнаним як таке, що порушує рівність прав учасників виборчого процесу.

Таким чином, положення чинного законодавства свідчать про додаткові, порівняно з передбаченими Конституцією України, умови для реалізації пасивного виборчого права, які мають грошовий характер, що дає підстави виокремити «фінансовий» ценз.

Однак для приведення законодавчих положень у відповідність з нормами Основного Закону необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства, щоб забезпечити рівноправність громадян України, а виборча застава стала способом забезпечення відповідального ставлення до пасивного виборчого права.

Проте, грошова застава була предметом суперечки в Конституційному Суді не тільки в 2002 році.

Оскільки розмір грошової застави є очевидним порушенням конституційних принципів рівності при реалізації свого пасивного виборчого права, у 2019 році Конституційному Суду знову довелося розглядати питання грошової застави. Так, Ухвалою другого сенату Конституційного Суду України по справі № 3-117/2019(2755/19) «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Юрченка Юрія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 49, пункту 4 частини першої статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» було знову розглянуто питання щодо грошової застави [261].

«Юрченко Ю. звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням перевірити на відповідність статтям 1, 3, 5, 8, 9, 21, 22, 24, 38, 71, 103 Конституції України (конституційність) положення Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року № 474- XIV зі змінами , а саме статтю 49 вищезазначеного закону» [261].

Автор клопотання вважав, що «вказаними положеннями Закону, якими введено додаткову вимогу до кандидата в Президенти України – внесення грошової застави в розмірі 2 500 000 грн, яка не передбачена Конституцією України, було здійснено пряме порушення гарантій та прав, передбачених зазначеними вище статтями Конституції України щодо рівності прав і свобод громадян України між собою, незалежно від їх майнового стану, порушення рівності права доступу до державної служби та права бути обраним до органів державної влади та щодо недопущення

звуження Законами прав особи, передбачених Конституцією України» [261].

На думку Ю. Юрченка, «такий розмір грошової застави не є соціально орієнтованим розміром та не відповідає майновій спроможності переважної більшості населення України, а отже принципу співмірності» [261].

Але Конституційний Суд України наголосив на тому, що Ю. Юрченко лише «висловив свою незгоду із законодавчим регулюванням порядку реєстрації кандидатів на пост Президента України за умови внесення ними грошової застави. Однак така незгода не може вважатися належним обґрунтуванням неконституційності положень статті 49, пункту 4 частини першої статті 51 Закону в розумінні вимог пункту 6 частини другої статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» [261].

Іншими словами, Конституційний Суд України не вважає, що вимога для кандидата на реалізацію свого пасивного виборчого права, яка зобов'язує його внести грошову заставу у розмірі 2 500 000 гривень, це вже достатнє аргументування того, що ця стаття порушує принципи та положення Конституції України, а також принципи Європейського Союзу, куди прагне Україна.

Враховуючи той факт, що середня заробітна плата складала за листопад 2019 року склала 9 476 грн. [200], можна ствердно говорити, що фінансові можливості більшої частини населення не дозволяли пересічному громадянину, наділеному пасивним виборчим правом реалізувати його відповідно до вимог щодо розміру застави.

Якщо взяти за основу 2022 рік, у якому спостерігається значне зростання доходів громадян порівняно з 2019 роком, у якому розглядалася вищезазначена справа Ю. Юрченко, ми побачимо, що статтею 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» встановлена мінімальна заробітна плата громадян з січня 2022 року у розмірі 6500 гривень, у жовні 6700 гривень. Статтею 7 того ж Закону встановлено, що «прожитковий мінімум становить на одну особу в розрахунку на місяць у розмірі з 1 січня - 2393 гривні» [209]. Як зазначає К. К. Кулі-Іванченко у

своєму дослідженні за 2022 рік, «середній показник рівня доходів населення за деякими видами економічної діяльності менший від вартості споживчого кошика, і цей рівень не гарантує забезпечення відповідних конституційних прав громадян. Протягом останніх років все ще не вдалося забезпечити належну ефективність такого соціального стандарту, як прожитковий мінімум, до цього часу не вирішено проблему забезпечення базових потреб значної частини працюючого населення на мінімальному рівні» [164, с. 55].

Виходячи з вищевикладеної інформації, яка встановлена в офіційних законодавчих джерелах та доктринальних дослідженнях, можна легко дійти висновку, що абсолютна більшість громадян України, виходячи з офіційної позиції законодавця, не має можливості внести 2 500 000 гривень, щоб реалізувати своє пасивне виборче право.

Окрім цього, світовим банком ведеться облік ВВП країн світу на душу населення. Якщо взяти вищезгадану статистику за жовтень 2022 року, Україна входить до 10 найбідніших країн Європи, але має одну з найбільших грошових застав для реалізації пасивного виборчого права [69]. В той же час, у Франції, Великій Британії (на парламентських виборах грошова застава становить 500 фунтів стерлінгів, які повертаються при отриманні 5% голосів). Слід звернути увагу, що п'ятсот фунтів стерлінгів станом на травень 2022 року становить 18 643,50 гривень.

Для порівняння, щоб обиратися на посаду народного депутата України, треба внести грошову заставу на суму в розмірі однієї тисячі мінімальних заробітних плат, визначених у місячному розмірі (станом на день початку виборчого процесу). На 2022 рік ця сума складала б 6 500 000 гривень.

Різниця між платоспроможністю громадян Великої Британії чи Франції, порівняно із платоспроможністю громадян України значна.

Виходячи з вищесказаного, громадянину України доступніше було б спробувати реалізувати своє пасивне виборче право у Великобританії, ніж в Україні, що саме по собі породжує конституційно-правові проблеми при аналізі фінансового цензу в Україні.

Крусян А. зазначає, що «Для забезпечення соціального захисту населення держава має визначати та здійснювати соціальну політику. Основними принципами такої політики є раціональність, соціальна справедливість, рівність, соціальна безпека та реальність.» [162].

Існуюча грошова застава, аргументовано, не відповідає ані матеріальної спроможності громадян країни реалізовувати своє пасивне виборче право, ані соціальної справедливості.

Повертаючись до вищерозглянутого конституційного рішення у справі Ю. Юрченка, також досить обґрунтовано буде проаналізувати позицію Конституційного Суду України.

Статтею 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» встановлено, що «Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України» [212].

Тобто на відміну від загальної судової системи, Конституційний Суд України має переслідувати насамперед мету забезпечення верховенства права Конституцією, а також використовувати будь-яку можливість приведення законодавства у відповідність до норм Конституції, якщо це потрібно. Адже інакше, громадяни України зобов'язані жити з антиконституційними вимогами до пасивного виборчого права лише тому, що на думку Конституційного Суду Ю. Юрченко лише висловив свою незгоду із законодавчим регулюванням порядку реєстрації кандидатів на пост Президента України за умови внесення ним грошової застави та не зміг одноособово довести порушення Конституції й викласти у своєму клопотанні всі аспекти неконституційності діючої грошової застави в Україні. Слід звернути увагу на те, що розглянуте рішення КСУ від 2019 року навіть не містить конституційно-правового аналізу відповідної статті

Конституції, а лише посиляється на її процесуальну помилковість при тому, що просто неможливо не помітити невідповідність розміру грошової застави до половини принципів незалежних, демократичних та рівних виборів як у демократичному світі, так і в Україні.

У зв'язку з вищевикладеним, заслуговує на увагу окрема думка судді Конституційного Суду України О. Первомайського стосовно Ухвали другого сенату Конституційного суду України по справі № 3-117/2019(2755/19) «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Юрченка Юрія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 49, пункту 4 частини першої статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» [192]. В опублікованому документі встановлено, що суддя О. Первомайський не погоджується із вищезазначеним процесуальним рішенням Конституційного Суду на підставі статті 93 Закону України «Про Конституційний Суд України». Він зазначає, що «суд систематично та послідовно відмовляє у відкритті проваджень на підставі більшості конституційних скарг, демонструючи нульову толерантність до суб'єктів права на конституційну скаргу захистити за допомогою органу конституційного контролю свої конституційні права та свободи, посиляючись на одну й ту саму підставу – неприйнятність конституційної скарги» [192].

Суддя зазначає, що «згідно Конституції України, громадяни мають право вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою» [192].

Отже, по-перше, на думку О. Первомайського, Конституція не містить формалізованої в її тексті вимоги до кандидата на пост Президента України

щодо грошової (виборчої) застави як умови реєстрації кандидата на цей пост.

По-друге, право бути вільно обраним, безперечно, зазнає значних обмежень у разі, коли прояв такої свободи можливий лише за наявності в особи 2,5 мільйонів гривень як можливої грошової застави, яку вона має сплатити за можливість кандидувати на виборах.

Суддя О. Первомайський зазначає, що в такому контексті можна погодитися з тим, що вільною в такому разі буде почуватися особа, яка має «зайві» 2,5 мільйони гривень на внесення грошової застави. В той же час, твердження про існування свободи волі для реалізації пасивного виборчого права для особи, яка не має таких грошових коштів, схоже на блюзнірство.

Суддя КСУ О. Первомайський згадує, що на попередніх виборах Президента України грошова застава як передумова реєстрації особи кандидатом у Президенти України не завжди була присутня. Так, на виборах Президента України у 1991, 1994, 1999 роках використовувалась інша, схожа за метою, але відмінна за змістом умова реєстрації особи, як кандидата в Президенти України - вимога щодо подання підписаних листів, що мали містити певну кількість підписів виборців, які підтримували висування та реєстрацію цієї особи кандидатом у Президенти України.

До речі, у Польщі зараз діє подібна виборча система, тому що в наших близьких партнерів немає грошової збиткової застави як такої.

У контексті конституційної скарги Юрченка Ю. слушно згадати про судову практику Європейського суду з прав людини, на які посилається і сам суб'єкт права на конституційну скаргу. Справа Суховецький проти України стосувалася виборчої застави. ЄСПЛ у цій справі наголосив на тому, що «будь-яке виборче законодавство повинно оцінюватися у світлі політичного розвитку конкретної держави, оскільки риси, що були неприйнятними у контексті однієї системи, можуть бути виправданими у контексті іншої, а також, що будь-яке відхилення від принципу загального виборчого права породжує ризик підриву демократичної легітимності обраного таким чином законодавчого органу та законів, які він приймає. Виборча застава, на думку

ЄСПЛ, переслідує законну мету - гарантію права на ефективне, добре налагоджене представництво, підвищує відповідальність та обмежує вибори серйозними кандидатами. Сам по собі інститут застави ніяк не суперечить ст. 3 Першого протоколу. Втрата застави у випадку поразки на виборах є відносно рідкісною нормою і Суд визнав її прийнятною через відносно невеликий розмір» [228].

Так, суддя О. Первомайський зазначає, що Суд в одному із своїх рішень, не заперечуючи конституційність норм закону України, який встановлював грошову (виборчу) заставу, вказав на те, що «Як показує світовий досвід, розмір грошової застави встановлюється залежно від майнової спроможності переважної більшості населення країни».

Це відсилає нас до рішення, яке вже було нами проаналізовано - рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 [232].

На думку судді КСУ О. Первомайського, розмір грошової застави вже був та в подальшому може бути предметом конституційного контролю в аспекті забезпечення дотримання прав людини. Він також зазначає, що констатація легітимності мети встановлення в національному законі грошової (виборчої) застави як однієї з умов реєстрації кандидата на пост Президента України не дозволяє уникнути потреби перевірки пропорційності обраних засобів для усунення від реєстрації як кандидатів «легковажних» осіб.

В окремій думці судді О. Первомайського було недвозначно наголошено, що в разі відкриття конституційного провадження по справі, суд міг би дослідити, чи була на початок 2019 року грошова заставка в розмірі 2,5 мільйонів гривень такою, що відповідала би майновій спроможності переважної більшості населення України.

Вартує уваги й резюме даної окремої думки судді КСУ, в якій він наголошує, що «Суд задоволений тим, що система виборчої застави, прийнята на той час українськими політичними установами, становила

прийнятий компроміс між цими конфліктуючими інтересами, а введення її в дію залишилось предметом ретельного розгляду національними законодавчою та судовою гілками влади в світлі сучасних умов» [192], а також «Суд нагадує також про субсидіарну роль Конвенції. Національні органи влади, в принципі, краще здатні оцінити місцеві потреби та умови, ніж міжнародний суд» [192].

Після цього, О. Первомайський зазначає, що «вбачаючи певний сутнісний зв'язок між згаданими справами 2000-х років та конституційною скаргою Ю. Юрченка, можна припустити, що, відмовляючись в липні 2019 року у відкритті конституційного провадження, Суд вже не налаштований на надання «Інтелектуального задоволення» своїм колегам зі Страсбургу та пропонує саме їм визначитись із відповіддю на питання, чи відповідає розмір грошової (виборчої) застави в 2,5 мільйонів гривень майновій спроможності переважної більшості населення України» [192].

Слід погодитись з думкою судді О. Первомайського щодо клопотання Ю. Юрченка, яка стосувалась тих можливостей, які мав Конституційний Суд України для вирішення очевидних конституційно-правових проблем і недопущення до нового виборчого кодексу України антиконституційних вимог до кандидатів, які мають бажання реалізувати своє пасивне виборче право.

Конституція України у своїй преамбулі наголошує на європейській ідентичності Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, що вказує не лише на визначення Україною свого зовнішньополітичного шляху, але й конституційне закріплення такого рішення вільного демократичного народу.

При цьому Європа чітко встановлює вимоги до незалежних демократичних виборів. Так, якщо звернутись до Кодексу належної практики у виборчих справах [149], то можна побачити, що Європа має чітко визначені критерії незалежних демократичних виборів. Зокрема, вищезазначеним кодексом встановлено, що рівність у питанні виборів охоплює цілу низку

аспектів. Одні з них стосуються рівності виборчого права – цінності, що поділяють на всьому континенті. Тим часом інші аспекти виходять за межі цієї концепції і вважати, що вони відбивають якийсь спільний стандарт, не можна.

Що ж до принципів, дотримання яких має бути забезпечене за будь-яких обставин, то це – рівність голосів, рівність виборчих прав і рівність можливостей. З іншого боку, «не можна вимагати обов'язкової рівності результатів, що були б забезпечені, наприклад, за допомогою пропорційного представництва партій або статей» [148].

Рівність голосів означає, що кожен виборець може звичайно мати один і тільки один голос. Очевидно, що множинність голосів (і дотепер досить поширене порушення в нових демократіях), не припустима – ні тоді, коли виборець має право проголосувати більше одного разу в одному й тому самому місці; ні тоді, коли він (або вона) має право проголосувати в кількох різних місцях, наприклад, за теперішнім місцем проживання і за колишнім.

У деяких системах виборець, утім, має більш як один голос. Наприклад, у виборчій системі, що допускає роздільне голосування (голосування за кандидатів, яких обирають з кількох списків), виборець може мати по одному голосу на кожну вакантну посаду. Можна бачити й системи, в яких одне голосування провадиться в межах меншого виборчого округу, а інше – у рамках більшого, що часто має місце в системах, де поєднуються одномандатні округи й пропорційне представництво на національному або регіональному рівні. У цьому випадку рівність права голосу означає, що всі виборці повинні мати рівну кількість голосів.

Аналізуючи вищезазначене, можна констатувати, що практика Європейського Союзу передбачає рівні можливості для кожного кандидата, який бажає використати своє пасивне виборче право.

Слід вказати, що в Кодексі належної практики у виборчих справах [148] окремо внормовано і питання фінансування виборів. Таким чином, регулювання питань, пов'язаних з фінансуванням політичних партій і

виборчих кампаній посідає важливе місце в системі оцінки якості виборчого процесу.

Як зазначається у Кодексі [148], фінансування, у першу чергу, має бути прозорим, що є важливим безвідносно до того, на якому рівні політичного або економічного розвитку перебуває країна.

«Прозорість забезпечується на двох рівнях. По-перше, вона стосується коштів, які виділяють для ведення кампанії: докладна інформація про витрату цих коштів має достеменно відображатися в спеціальному плані рахунків. У випадку істотних відхилень від норми або перевищення встановлених законом максимальних витрат на вибори виникають підстави для визнання виборів недійсними. По-друге, прозорість забезпечується на рівні моніторингу фінансового становища виборних представників до їхнього вступу на посаду й після закінчення терміну їхніх повноважень. Комісія, відповідальна за питання фінансової прозорості, офіційно приймає в обраних представників декларації про їхнє фінансове становище. Ці декларації носять конфіденційний характер, однак, за потреби, дані можуть бути спрямовані в прокуратуру» [148].

Такий міжнародний досвід є дуже корисним для вітчизняної правової системи та повинен бути дослідженим при нових реформування виборчого права в Україні.

В унітарних державах будь-які витрати, що здійснюють місцеві органи влади у зв'язку з проведенням загальнонаціональних виборів, оплатою праці членів виборчих комісій, виготовленням бюлетенів для голосування, тощо звичайно покриває держава.

Державне фінансування партій або кампаній здійснюється відповідно до принципу рівних можливостей (рівних «абсолютно» або «відносно»).

«Усі партії, представлені в парламенті, безперечно мають право на державне фінансування.

Однак заради забезпечення рівності можливостей для всіх політичних течій державне фінансування буває надають і політичним силам, що

представляють значну частину електорату й висувують кандидатів на виборах. Фінансування політичних партій з державних фондів має супроводжувати контроль за партійними рахунками з боку спеціальних державних органів (наприклад, Рахункової палати).

Держава повинна заохочувати політику фінансової відкритості з боку тих політичних партій, що одержують державне фінансування» [148].

Тобто, навіть у питаннях фінансування тих чи інших партій, Європа дотримується позиції, у відповідності з якою існує потреба у створенні рівних умов для всіх учасників виборчого процесу, незалежно від суб'єкта регулювання таких відносин.

Також, у контексті питання про фінансовий ценз, не зайвим буде розібратися з питанням про державне фінансування політичних партій, які ведуть свою передвиборчу діяльність.

У Виборчому кодексі України практично знищили інститут самовисування. Тому це питання є досить актуальним у контексті визначення обмежень тих чи інших виборчих прав, які мають матеріальний характер.

Питання про державне фінансування політичних партій досить вдало розкриває А. Цюбченко, у своїй роботі «Державне фінансування політичних партій: український та світовий досвід» [270]. Науковиця зазначила, що «державне фінансування в Європі почали застосовувати із середини 50-х років і за останні два десятиліття воно набуло особливо значного поширення.

У Західній Європі інститут державного фінансування політичних партій, як зазначає відомий німецький вчений – юрист К.-Х. Нашмахер, виник у Західній Німеччині у 1959 р., в Австрії – у 1963 р., у Швеції – у 1964 р., а в Італії – у 1975 р.» [270, с. 74–76].

«Бюджетне фінансування політичних партій – це нормальна демократична практика. 54,4 % із 180 держав світу надають кошти на повсякденну діяльність своїх партій, 31,1 % – відшкодовують витрати на проведення виборчих компаній (деякі держави роблять і те, й інше)» [280]. Найчастіше державний контроль у сфері фінансування політичних партій

здійснює в європейських країнах орган адміністрування виборчого процесу або спеціалізований антикорупційний орган чи спеціально уповноважений орган у сфері контролю за фінансуванням передвиборної агітації.

У багатьох зарубіжних державах пряме бюджетне фінансування надається партіям у двох формах: «1) у вигляді щорічного державного фінансування; 2) у вигляді фінансування участі партій у парламентських виборах» [270].

У процесі розроблення нових законодавчих норм держави-члени ОБСЄ можуть запроваджувати низку важливих рекомендацій щодо системи політичного фінансування. Зокрема, передбачаються «обмеження та розміри приватних внесків; збалансованість приватного та публічного фінансування; обмеження та використання державних ресурсів; справедливі критерії надання публічної фінансової підтримки; обмеження витрат на передвиборну агітацію; вимоги щодо підвищення прозорості фінансування партій і достовірності їхньої фінансової звітності; незалежні механізми регулювання та відповідні санкції за порушення закону» [123, с. 120].

«Правила щодо фінансування політичних партій», ухвалені Венеціанською комісією [38] містять норму, відповідно до якої «політичні партії повинні отримувати кошти на рахунки, які підлягають контролю з боку конкретних державних органів» [38]. А держави повинні проводити політику фінансової прозорості у державному фінансуванні політичних партій [160; 184; 264].

У Німеччині ефективно функціонує дієва система прямого державного фінансування партій. Закон ФРН «Про політичні партії» передбачає, що держава надає партіям кошти для часткового фінансування діяльності, яка передбачена Законом, зокрема Конституцією [165; 198].

«У ФРН субсидії видають тим партіям, які після підбиття підсумків виборів до Бундестагу або Європарламенту отримують не менше ніж 0,5 % голосів виборців, або на останніх виборах у ландтаг тієї чи іншої федеральної землі набирають не менше ніж 1 % голосів. Також партія може отримати

державне фінансування у разі залучення не менше ніж 10 % «перших голосів» (голосів за кандидата в одномандатному окрузі) в будь-якому виборчому окрузі» [270, с. 58–59].

«У Польщі підтримка партій, що потрапили у парламент, здійснюється пропорційно до кількості здобутих нею депутатських місць у парламенті. В основу надання державних субсидій партіям покладено обернено пропорційний принцип, який не дає партії істотних фінансових переваг зі збільшенням електоральної підтримки. Залежно від відсотка голосів встановлюється певна фінансова квота. Зі зростанням відсотка голосів ця квота зменшується. Обсяг субсидії є добутком встановленої квоти за один голос на кількість набраних голосів.

У підсумку ціна одного голосу виборця «дешевшає» у міру того, як зростає кількість набраних партією голосів. Важливим моментом з погляду раціонального використання бюджетних коштів є також те, що до уваги беруться лише дійсні голоси, віддані за партії, а не кількість громадян, внесених у списки виборців. Відшкодування учасникам виборів витрат на ведення передвиборчої кампанії (так звана дотація) у Польщі здійснюється одноразово. Сума дотації пропорційна до кількості отриманих місць, але не може перевищувати фактичні витрати» [270].

Це щодо світового досвіду фінансування політичних партій. Взагалі, Україна обрала шлях обмеження фінансування політичних партій з боку «великих» інвесторів і вирішила запровадити їхнє державне фінансування, щоб ніякі треті сторони не мали змогу сильно впливати на волевиявлення тієї чи іншої політичної сили, яка представлена у вигляді політичної партії.

Державне фінансування політичних партій України регулює Закон України «Про політичні партії України» [215].

Таким чином, статтею 17 вищезазначеного Закону встановлено, що «за рахунок коштів державного бюджету:

1) фінансується статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах народних депутатів України, виборах Президента

України і місцевих виборах, у тому числі оплата праці працівників статутних органів політичної партії, її місцевих організацій в порядку, передбаченому законодавством;

2) відшкодовуються витрати політичних партій, пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборної агітації під час чергових та позачергових виборів народних депутатів України» [215].

Тобто, виходячи з вищезгаданої статті Закону, грошова застава не компенсується з державного бюджету під час виборчого процесу. Цільове призначення цих коштів полягає у фінансуванні передвиборчої агітації, що викликає певні, яку мають внести кандидати для реалізації свого пасивного виборчого права та проведення виборів.

Більше того, виходячи із положення частини 4 статті 17 того ж Закону, «політична партія має право на відшкодування витрат, пов'язаних з фінансуванням своєї передвиборної агітації на виборах народних депутатів України, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України така партія взяла участь у розподілі депутатських мандатів» [215]. Однак новоутворені політичні партії не мають такого права, що не відповідає принципу рівності всіх учасників виборчого процесу.

Крім того, слід згадати й інші проблемні питання щодо політичних партій в правовій доктрині, які виникали ще у 2003 році, такі як «Сьогодні в Україні 130 політичних партій, але ситуація з правами людини не найкраща. В ст. 36 Конституції встановлено, що громадяни України мають право на свободу (об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Практика свідчить, що політичні партії як вагома структура громадянського і суспільства, яке формується в Україні, не мають досвіду, а нерідко і бажання захищати інтереси своїх членів.» [255].

Аналізуючи вищенаведене, щодо питання фінансування політичних партій в рамках ліквідування інституту самовисунування для певних категорій

виборів

Як висновок, Україна має найвищу у світі виборчу заставу, а також консервативні правила її повернення. Це робить виборчу заставу фактично платою за участь у виборах. При цьому застава фактично не виконує своєї функції ефективного обмеження кількості та якості кандидатів.

З одного боку, кількість кандидатів на останніх виборах Президента України стала рекордною, а з іншого - реєстрація технічних кандидатів і навіть однофамільців-двійників є дуже простою для мультимільйонерів.

У той же час участь кандидатів та партій, які не мають доступу до багатомільйонних бюджетів є обмеженою.

У зв'язку з цим, обґрунтованими вважаємо наступні рекомендації:

- розмір виборчої застави в Україні, яка є найбільшою в світі, доцільно зменшити, а також розглянути інші негрошові способи обмеження участі у виборах для спростування припущення про технічну роль кандидатів, які будуть розглянуті у 3 розділі цього дисертаційного дослідження.

- для реєстрації кандидата на виборах Президента України розглянути запровадження «французької моделі» збору підписів від виборних посадових осіб (депутатів рівня Верховної ради України та обласних рад). Кількість підписів не повинна бути великою (0,5-1% від усіх). Інакше завелика кількість підписів може стати бар'єром для опозиції. Це вже є достатньою демонстрацією рівня серйозності суб'єкта виборчого процесу.

Фінансовий ценз як елемент конституційно-правового регулювання виборів є досить «відносним» цензом до фінансової спроможності суспільства. Він повинен змінюватись щодо кожного виборчого процесу, узгоджуючись з мінімальною та середньою офіційними заробітними платами в державі на час виборів, що дозволить розширити умови участі у виборчому процесі вмотивованих та компетентних для виконання покладених функцій громадян, незважаючи на їх фінансову спроможність. У сучасній

демократичній державі фінансовий ценз повинен узгоджуватись з нормами антикорупційного законодавства, посиленням фінансової незалежності політичних партій.

РОЗДІЛ 3.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

3.1. Національний та міжнародний досвід конституційно-правового регулювання застосування виборчих цензів.

Виборче право виокремлюється в системі конституційного права, яке піднімається у своїй природі над поділом права на публічне та приватне, як окрема галузь. Загальновизнані теоретико-правові критерії існування галузі права стверджують, що «сукупність норм права можна розглядати в якості самостійної галузі права у разі наявності наступних ознак: предмету, методу правового регулювання, відповідного ступеню внутрішньої організації (системи). ...їх відсутність свідчить про те, що ця сукупність норм права може бути підгалуззю, інститутом права» [151, с. 29]. Наразі науковці розглядають виборче право як окрему галузь, що відповідає цим трьом критеріям [144].

Хоча виборче право тісно пов'язано з конституційним правом як, воно виокремлюється значною специфікою як предмета, так і методу правового регулювання. Визнаючи ці особливості, низка науковців робить висновок, що виборче право набуло форми підгалузі конституційного права. Так, В. Федоренко стверджує, що «інститут виборів «переріс» параметри основного інституту конституційного права і сформувався в підгалузь конституційного права» [262, с.193]

У межах розгляду проблематики виборчих цензів вважаємо більш прийнятною точку зору, яка кваліфікує виборче право як підгалузь конституційного права, хоча Ю. Ключковський наполягає на виділенні виборчого права як галузі права із власним чітко окресленим предметом і специфічним методом регулювання. При цьому виборче право є складовою конституційного права, яке складає певну підсистему права вищого рівня,

«яка закладає основи регулювання багатьох (якщо не усіх) галузей права та численних окремих інститутів публічного права, що входять до складу конституційного права».

В умовах розвитку глобалізаційних процесів, виборче право поступово набувало наднаціонального (спільного для багатьох національних правових систем) характеру, інтегруючи та уніфікуючи положення відповідних галузей різних національних систем. На думку В. Лемака та А. Бадиди, «спільні цінності створюють нові форми взаємодії міжнародного, наднаціонального (регіонального) і національного правопорядків, поступово витворюючи спільний правовий простір на глобальному рівні. А посилення міжнародного правопорядку поєднується з розвитком регіональних правопорядків, розширенням кіберпростору та інтенсивним діалогом судових юрисдикцій різних правопорядків. Все наведене свідчить про формування контурів «глобального права», ґрунтованого на спільних правових цінностях» [75, с. 301]. Разом з тим, слід погодитись з В. Дудченко та О. Пасечник, що наразі буде передчасним розглядати глобальне право як самостійну галузь права, виходячи з того, що поки не сформовано її предмет, об'єкт та джерела [116, с. 601].

Успішним прикладом такої наднаціональної інтеграції є створення спільного «європейського виборчого доробку», що відбувся в межах Європейського континенту. Зміст такої загальноєвропейської виборчої практики був сформульований у формі міжнародних (європейських) виборчих стандартів [122].

Виборчий процес України в рамках глобалізації демократичного світу завжди був об'єктом уваги з боку міжнародних партнерів. Так «Парламентська Асамблея вітає позитивний розвиток в Україні та перші досягнення нової влади. Вона сподівається, що нові лідери зможуть зберегти свою стійку рішучість та матимуть успіх у реалізації ключових реформ, яких Україна так потребує. У цьому відношенні, підготовка та проведення парламентських і місцевих

виборів у 2006 році відповідно до стандартів Ради Європи стане головним тестом для нової влади. Вибори 2006 року покажуть чи минула Україна точку неповернення на своєму шляху до по-справжньому демократичної європейської держави, що керується верховенством права. У цьому контексті, Парламентська Асамблея декларує свою готовність надіслати передвиборчу делегацію в Україну для спостереження за підготовкою до виборів та пізніше відправити численну місію для спостереження за їх проведенням.» [221].

Формування спільного європейського виборчого доробку не виключає існування національних особливостей галузі виборчого права в системах права окремих європейських держав і не передбачає повної уніфікації виборчого права різних країн. Разом з тим, це дає можливість формувати загальноприйнятну «належну практику» (good practice).

Напрацювання спільного виборчого доробку відбувається в рамках відповідних міжнародних організацій. Так, універсальні виборчі стандарти формуються насамперед в актах ООН, а також деяких інших організацій. Європейський виборчий доробок сформувала співдружність держав Ради Європи та її дочірніх організацій (насамперед Венеціанської комісії) за участі іншої регіональної організації – ОБСЄ. При цьому відбувається істотний взаємний вплив підходів, характерних для одної правової сім'ї, на іншу, що служить збагаченню спільного європейського виборчого доробку.

Питання про сутність, види та значення виборчих цензів є частиною загальної проблеми організації загальних, вільних і періодичних виборів в органи державної влади і місцевого самоврядування. Важливим орієнтиром у його регулюванні є міжнародні виборчі стандарти (мінімальні вимоги) демократичного виборчого процесу,

Стешенко Т. і Стешенко Л. вважають, що міжнародні виборчі стандарти – це «низка норм у галузі прав людини, спрямованих на забезпечення вільних, справедливих виборів» [245, с.32]. М. Баймуратов та Б. Кофман, розглядаючи міжнародні виборчі стандарти, виходять із позиції, що

«мегаметою та мегатрендом виборів... є дотримання прав і свобод людини і громадянина» [76, с.55].

Міжнародні виборчі стандарти проголошені авторитетними правовими актами - Загальною Декларацією прав людини від 10 грудня 1948 р. (частина третя статті 21) [128], Міжнародним пактом про громадянські і політичні права людини від 16 грудня 1966 р. [182] (ст. 25), Підсумковим документом Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Відень, 15 січня 1989 р), документом Копенгагенської Конференції з людського виміру НБСЄ (Копенгаген 29 червня 1990 г.), Протоколом №1 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод (Париж 20 березня 1952 р.)

Як вважає Дудченко В. «Сучасне право покликане регулювати складні політичні, економічні, культурні процеси, адаптуватися до наслідків глобалізації. Домінуючою тенденцією розвитку сучасного права має бути вироблення різних інституцій та механізмів забезпечення прав людини, адже право має відображати духовні цінності суспільства, які надають значення і сенсу цьому суспільству.» [118].

Наведене вище твердження тільки підтверджує наукову позицію щодо стандартизації виборчого права під міжнародні стандарти та доктрини провідних демократичних країн світу.

Принцип загального виборчого права є одним з основоположних у системі міжнародних виборчих стандартів і внутрішньодержавних законодавчих актів про вибори. Він передбачений у всіх міжнародних документах, які зачіпають виборчі права громадян, і вважається однією з чотирьох основних характеристик виборчого права, що складають систему загальновизнаних принципів виборчого права.

Так, відповідно до частини 3 статті 21 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, «воля народу повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і

рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [128]. Відповідно до пункту «b» статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, «кожен громадянин повинен мати без якої б то не було дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців» [181, с. 41].

З аналізу зазначених положень міжнародно-правових актів видно, що в них не розкрито поняття і зміст принципу загального виборчого права, він лише задекларований, як основоположний принцип проведення виборів, а можливість наповнювати його змістом фактично залишена на розсуд держав. На нарадах про демократичні вибори, що проводяться в рамках ОБСЄ, піднімалося питання про необхідність вдосконалення міжнародних зобов'язань ОБСЄ у сфері демократичних виборів у напрямку наповнення цих зобов'язань конкретним змістом. Наразі у вироблених документах «Копенгаген плюс» визначено, що саме держави-учасниці ОБСЄ (так само як і інших міжнародних організацій) розуміють під загальним виборчим правом, які обмеження допустимі, з точки зору міжнародного співтовариства, а які – ні [11]. Копенгагенський документ ОБСЄ 1990 року [112] наголошує, що «елементи справедливості, які є необхідними для повного вираження людської гідності, а також рівних та невід'ємних прав усіх людей» включають, серед іншого, «вільні вибори, що проводяться через розумні проміжки часу шляхом таємного голосування або за рівноцінною процедурою вільного голосування за умов, які забезпечують на практиці вільне вираження думки виборця при виборі своїх представників».

Можна стверджувати, що в Європі система виборчих стандартів найбільш розвинена й найбільш цілісна. Європейські виборчі стандарти, будучи частиною європейського демократичного конституційного доробку, набули свого сучасного вигляду завдяки діяльності Ради Європи, зокрема

Венеціанської комісії, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема БДПЛ. Вони включають і розвивають здобутки міжнародних виборчих стандартів універсального характеру. Для України, яка є складовою європейського цивілізаційного простору і активно інтегрується у європейський правовий простір, європейська система цінностей і породжених нею стандартів є особливо важливою.

Міжнародні (європейські) виборчі стандарти встановлюються Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Першим Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і є основними зобов'язальними документами. Інші зобов'язальні документи, які часто згадуються в контексті міжнародних виборчих стандартів – Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. [195, с.42] – не містять принципово нових положень¹⁰² порівняно із стандартами, встановленими зазначеними вище документами. Доцільно нагадати, що аналогічні виборчі стандарти для місцевих виборів встановлені статтею 3 Європейської хартії місцевого самоврядування [121], на що не часто звертають увагу дослідники

За способом свого встановлення міжнародні виборчі стандарти, як і міжнародні правові стандарти взагалі, викладені в міжнародно-правових актах зобов'язального характеру (акти «жорсткого права») та в документах міжнародних організацій (акти «м'якого права»), зокрема, актах Організації Об'єднаних Націй, Міжпарламентського союзу, Ради Європи, Венеціанської комісії, ОБСЄ (у тому числі БДПЛ).

Варто підтримати позицію Ключковського Ю. щодо розуміння міжнародних виборчих стандартів як галузевих принципів. Науковець обґрунтовано зазначає, що незважаючи на те, що ці стандарти закріплені в міжнародно-правових документах, «їх зміст і спрямованість змушує визнати їх галузовими принципами не міжнародного, а національного виборчого права, хоча й спільними для низки країн. З огляду на предмет відповідного

правового регулювання ... зазначені принципи мають міжнародно-правовий характер тільки за формою (способом вираження) – через міжнародні договори або документи міжнародних організацій. За своїм змістом ці стандарти повинні входити до системи вихідних положень (галузевих принципів), на яких будується національне виборче право» [144] .

Виходячи з прийнятого нами розуміння єдності універсальних та європейських виборчих стандартів, до обов'язкових виборчих стандартів ми відносимо принципи виборчого права, проголошені у статті 21 Загальної декларації прав людини, статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статті 3 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, проголошені та роз'яснені у Декларації 112 Міжпарламентського союзу про критерії вільних і чесних виборів [107], Документі Копенгагенської наради з людського виміру ОБСЄ (Копенгагенський документ) [112], Кодексі належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії [149], роз'яснені у Загальному коментарі статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права Комітету ООН з прав людини [129], практиці Європейського суду з прав людини. Перелік актів, які роз'яснюють (тлумачать) зміст стандартів, не можна вважати вичерпним; водночас названі документи дають повне уявлення про зміст обов'язкових виборчих стандартів – принципів виборчого права. Перелік документів, що містять рекомендаційні стандарти-практики, значно ширший. Насамперед до них треба віднести документи «м'якого права», вже згадані вище, – Декларацію про критерії вільних і чесних виборів, Кодекс належної практики у виборчих справах, Копенгагенський документ, – які містять положення, що не лише роз'яснюють зміст відповідних принципів виборчого права, але й пропонують певні рекомендації щодо шляхів їх реалізації. Сюди ж треба віднести резолюції та рекомендації органів Ради Європи (Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу регіональних та місцевих влад, зокрема, [223]. Великий масив документів, що містять рекомендаційні виборчі стандарти, складають численні акти та інші

документи двох організацій – Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) та Бюро з демократичних інституцій і прав людини (БДПІЛ) ОБСЄ, – до основних напрямів діяльності яких належать питання виборчого права та (в останньому випадку) практики проведення виборів. Саме стандарти-практики, що містяться в цих документах, складають другу групу стандартів.

Слушним є зауваження В. В. Дудченко і Д. Манько, що в певних випадках акти м'якого права, як джерела міжнародного права у відповідності до новітніх підходів, можуть мати домінуючий вплив на національну правову систему при створенні загальних стандартів і принципів, що регулюють окремі суспільні сфери [117, с. 129].

Отже, міжнародний виборчий стандарт – це певний принцип об'єктивного виборчого права, сформульований у міжнародно-правовому акті зобов'язального або авторитетного характеру, разом із загальновизнаним викладом його змісту, а також зразки заходів («належної практики»), що застосовуються різними державами, з метою якнайповнішої реалізації цього принципу у виборчому законодавстві та практиці проведення виборів.

У найбільш систематизованому вигляді європейські стандарти демократичних виборів викладені в Кодексі належної практики у виборчих справах [148], прийнятому Венеціанською комісією у 2002 р. і визнаному «еталонним документом» (reference document) Ради Європи та держав-членів, який покликаний надати єдину систему критеріїв для оцінки виборів у різних країнах при проведенні міжнародного спостереження [222]. У цьому важливому для доктрини виборчого права акті, який увібрав у себе і відобразив у своїх положеннях суть як універсальних, так і європейських виборчих стандартів, закріплено основні виборчі стандарти-принципи, надано загальноприйняте для держав – членів Ради Європи розуміння їх змісту (що складає обов'язкову частину зазначених стандартів), а також наведено низку положень, які містять виклад рекомендаційних стандартів,

що входять до складу зазначених основних стандартів-принципів і спрямовані на їх належну реалізацію.

Очевидно, що міжнародні зобов'язання держав припускають можливість встановлення певних обмежень або винятків щодо окремих категорій осіб при визначенні суб'єктів, які мають як активне, так і пасивне виборче право. У зв'язку з цим можна констатувати, що принцип загального виборчого права не є абсолютним, що не передбачає стовідсоткової загальності виборчого права, він носить певною мірою обмежений характер, а його назву ідеалізовано [144]. Запропонований висновок є обґрунтованим і об'єктивним.

Такий же підхід лежить в основі практики Європейського суду з прав людини, згідно з правовою позицією якого, загальні умови для обмеження принципу загального виборчого права зводяться до того, щоб вони були встановлені конституцією або на її основі законом, не носили дискримінаційного характеру, не обмежували права до такої міри, щоб вони втрачали реальний зміст, переслідували законну мету, для досягнення якої використовували співмірні засоби, а встановлені обмеження не перешкоджали вільному волевиявленню народу при виборі законодавчої влади [6].

У рамках Ради Міжпарламентського Союзу, що відбулася у 1994 р. в Парижі, була прийнята Декларація про критерії вільних і справедливих виборів, «відповідно до якої:

1. Кожен дорослий громадянин має право голосувати на виборах без будь-якої дискримінації.
2. Кожен дорослий громадянин має право доступу до дієвої, неупередженої і рівної процедури реєстрації виборців.
3. Той, хто має право голосу, не може бути позбавлений права голосування або бути виключеним зі списків виборців інакше як на законних підставах, причому ці підстави повинні відповідати зобов'язанням цієї держави згідно з міжнародним правом.

4. Кожен громадянин, позбавлений права голосування або виключений зі списків виборців, повинен мати право оскаржити таке рішення в судовому порядку для швидкого і дієвого усунення помилки, якщо вона зроблена.

5. Кожен виборець має право на рівний і реальний доступ на виборчу діляницю, з тим щоб здійснити своє право на голосування.

Перш за все держави повинні встановлювати дієву, безсторонню та недискримінаційну процедуру реєстрації виборців; визначити чіткі критерії реєстрації виборців, такі як: вік, громадянство і місце проживання, забезпечуючи застосування цих критеріїв без будь-яких відмінностей» [65].

Штучні (дискримінаційні) цензи породжують безстрокове позбавлення виборчих прав, що застосовується до представників опозиції, а також до осіб, соціально-правова незахищеність яких дає привід ігнорувати їхні політичні інтереси. У результаті виборчої дискримінації у виборах не беруть участь особи певної національності, раси, статі, походження, майнового і соціального стану та ін. При цьому їх дискримінаційний характер оцінюється з точки зору зіставлення з загальновизнаними світовим співтовариством мінімальними вимогами до демократичних виборів. Одночасно, очевидно, що дискримінаційними можна вважати лише ті обмеження, які є неконституційними, несправедливими і такими, що безпідставно утискають їх права.

Особливу увагу в міжнародних документах сфокусовано на неприпустимість будь-якої расової дискримінації (расовий ценз) і дискримінації щодо прав жінок (ценз статі) за участі у виборах. Ці положення встановлюються в Конвенції про політичні права жінок від 20 грудня 1952 р., Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р., Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 25 грудня 1965 р.

При цьому під расовою дискримінацією розуміється «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевага, заснована на ознаках раси,

кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, що мають на меті або наслідком знищення або применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи інших сферах суспільного життя» [180].

Більш того, держави взяли зобов'язання «вживати спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками і жінками» [152], закріплюючи зазначене положення в ст. 1 і 2 Конвенції про політичні права жінок [152].

Посилюючи і одночасно розвиваючи справжній стан, більшість держав закріпили у своїх конституціях зазначені норми. Так, в Конституції Австрії реалізація активного і пасивного виборчих прав здійснюється на основі рівного і прямого виборчого права, що належить особам чоловічої і жіночої статі (ст. 26) [3]. Основний закон ФРН прямо проголошує, що чоловіки і жінки рівноправні (ст. 3) [37].

Виборчі права внутрішньо переміщених осіб чітко зазначені в різних політичних документах, у тому числі у «Керівних принципах з питань внутрішнього переміщення», які є основною міжнародною угодою, що висвітлює питання внутрішнього переміщення, та яка була схвалена на Всесвітньому саміті ООН у 2005 році. У принципі 22 (1)(d) відзначається: «Внутрішньо переміщені особи, незалежно від того, чи вони живуть в таборах, не повинні зазнавати дискримінації в результаті їхнього переміщення при користуванні такими правами: (...) г) правом голосувати і брати участь у веденні державних і громадських справ, у тому числі правом на доступ до засобів, необхідних для здійснення цього права» [138]. Принцип 29(1) викладений наступним чином: «Внутрішньо переміщені особи, які повернулися до своїх домів або місця звичайного проживання, або ті, що переселилися до іншої частини країни, не повинні зазнавати дискримінації унаслідок їх переміщення. Вони мають право на всебічну та рівноправну

участь у веденні державних справ на всіх рівнях та право на доступ до державної служби» [138].

Таким чином, прагнення значної частини населення різних держав до переосмислення місця й ролі особистості в суспільстві й державі супроводжується новим сприйняттям міжнародно-правових актів, які визначають певний стандарт прав і свобод людини, гарантій їх реалізації на сучасному етапі розвитку цивілізації.

З урахуванням викладеного, можна підтримати модель європейських стандартів державного управління виборчим процесом, яку розробив В. Когутюк, що включає три складові, кожна з яких є взаємозалежною та взаємозумовленою: «1. Перша ґрунтується на вимогах нормативно-правових актів, що являють собою зобов'язальні та не зобов'язальні європейські стандарти. 2. Друга – на основоположних принципах європейських стандартів виборчого процесу. 3. Третя – на організаційно-функціональному забезпеченні управління виборчим процесом, що являє собою стандарти побудови, функціонування та повноважень системи органів управління виборчим процесом» [138, с. 198].

Також, треба приділити увагу правовій доктрині щодо міжнародного досвіду проведення референдумів «Як зазначив Георг Цублер, у Швейцарії в середньому відбувається чотири референдуми на рік. Тобто зазвичай щокварталу відбувається голосування в рамках референдуму, на який виносяться групи питань, які стосуються 3–4 законів, що обговорюються й із яких ухвалюються рішення.» [191].

В окрему групу міжнародних стандартів у сфері застосування виборчих цензів варто віднести рішення Європейського суду з прав людини, які визнані в Україні джерелами права. Так, у справі Метьюз проти Сполученого Королівства Суд «кілька разів висловлювався відносно позбавлення або обмеження активного виборчого права. У своєму висновку він визнав порушенням ст. 3 Першого протоколу і дискримінацією

виключення зі списків виборців за територіальною ознакою - місцем проживання і за ознакою належності до меншини» [230].

«У справі Лабіта проти Італії (2000) ЄСПЛ було розглянуто проблему автоматичного обмеження права голосу унаслідок затримання осіб ще до розгляду справи судом за підозрою у належності до злочинного угруповання. ЄСПЛ було висловлено позицію, про те, що «тимчасове позбавлення виборчих прав осіб, проти яких є докази причетності до мафії, має законну мету». Без встановлення факту належності особи до злочинного угруповання такий захід буде порушенням презумпції невинуватості судом. Пояснити таку позицію ЄСПЛ можна лише з огляду на визнання ним широкого поля розсуду держав» [227].

ЄСПЛ у справі Герст проти Сполученого Королівства 2004 р. розглянув проблему «обмеження виборчих прав ув'язнених. Він вказав, що наявність обмежень виборчих прав ув'язнених та підстави їх застосування повинні бути закріплені у законодавстві, а саме застосування таких обмежень має бути прямо передбачене вироком суду по конкретній справі» [229].

Україною ця проблема була вирішена рішенням Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98, у якому було «визнано неконституційним автоматичне обмеження активного виборчого права осіб, котрі відбувають покарання у вигляді позбавлення волі» [231].

Іншої природи обмеження права бути обраним було розглянуто ЄСПЛ у справі Подколзина проти Латвії (2002). «Заявниця була обмежена у висуванні власної кандидатури через недостатнє володіння державною мовою. Судом було визнано законним інтерес держави забезпечити нормальне функціонування власної інституційної системи у такий спосіб. Тому ця вимога володіння офіційною мовою кандидатом є законною. Способи встановлення достатнього володіння мовою, а також статус органу, який буде встановлювати такі факти, повинні визначатись законом» [7].

У цілому ж слід визнати, що в сучасній конституційно-правовій теорії та практиці досить успішно протікає процес адаптації до міжнародно-

правових стандартів, в тому числі і в галузі виборчого права. Громадяни набувають надійний орієнтир у вигляді загальновизнаних принципів і норм міжнародних виборчих стандартів (мінімальних вимог) в сфері захисту своїх виборчих прав. Природно, що ці мінімальні вимоги вплинули на сучасне національне законодавство держав, хоча якоїсь єдиної формули реалізації для володіння активним і пасивним виборчими правами досі не вироблено. Всі вищенаведені міжнародні документи регламентують участь громадян на виборах до органів влади, допускаючи при цьому певні умови (цензи), що, безсумнівно, сприяє піднесенню політичної культури суспільства і держави. При цьому дослідження основних правових джерел світових і регіональних міжнародних виборчих стандартів дозволяє зробити висновок про те, в останні десятиліття спостерігається тенденція скасування більшості дискримінаційних цензів (расового, майнового, національного, статевого та ін.) і демократизації природних цензів [89; 106; 143; 274].

Отже, міжнародно-правові виборчі стандарти формуються в конвенційній формі ООН (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про політичні права жінок, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації) та на рівні інших міжнародних організацій (Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод в державах - учасниках Співдружності Незалежних Держав), актах ОБСЄ та Венеціанської комісії, а також у правозахисній практиці Європейського суду з прав людини.

Також, якщо підбивати стандарти міжнародного демократичного суспільства, слід зазначити такі положення. Міжнародні договори зобов'язують держави вживати необхідних заходів для реалізації прав людини [119]. Це означає, що, якщо це не передбачено чинним законодавством або іншими заходами, держави зобов'язані відповідно до їх конституційних процесів вжити законодавчих або інших заходів, що забезпечують здійснення прав людини.

Зобов'язання за договорами повинні дотримуватися сумлінно. У трактуванні цього зобов'язання, наданого, наприклад, Комітетом з прав людини, прямо зазначено, що зобов'язання держави має абсолютний характер і вимагає безпосередньої дії, включаючи вживання різних позитивних заходів. Вони включають просвітницьку роботу серед населення та державних службовців з питань прав людини, а також попередження, покарання, розслідування та/або компенсацію шкоди, заподіяної внаслідок порушення прав людини недержавними суб'єктами.

Будь-які обмеження основних прав повинні бути обґрунтованими та об'єктивними. У джерелах пояснення вказується, що «не допускається обмеження або припинення прав на ведення державних справ, за винятком випадків, коли таке обмеження/припинення встановлено законом з об'єктивних та обґрунтованих причин» [119].

Ключові аспекти виборчого процесу мають бути законодавчо закріплені на найвищому рівні (наприклад, виборча система має бути закріплена у конституції). У джерелах пояснення вказується, що процес наділення повноваженнями та коштами, за допомогою яких окремі громадяни здійснюють своє право брати участь у веденні державних справ, повинен бути регламентований конституцією та іншими законами.

У джерелах, що описують практику держав, зазначено, що виборча система має бути закріплена в конституції, а форма, зміст та функціонування прийнятої системи мають бути детально опрацьовані в законі про вибори. Права на участь у веденні державних справ мають бути захищені на найвищому законодавчому рівні (конституція). У джерелах повідомляється, що захист прав на участь у веденні державних справ повинен бути передбачений на найвищому законодавчому рівні, а саме в конституції. Сюди також входять інші права та свободи, що стосуються виборчого процесу, а також весь комплекс прав людини, захищений міжнародним та регіональним правом. Не допускається обмеження або припинення прав на участь у веденні державних справ, за винятком випадків, коли таке

обмеження/припинення встановлено законом з об'єктивних та обґрунтованих причин.

У разі відступу від зобов'язань та/або обмеження прав слід застосовувати найменш обмежувальні заходи, а обмеження абсолютних прав не допускається. Міжнародна практика показує, що навіть у випадках відступу від дотримання прав обмежувальні заходи не можуть обмежувати права людей на підставі раси, кольору шкіри, статі, мови, віросповідання чи соціального походження та будь-які обмеження повинні враховувати абсолютний характер деяких прав. Заходи щодо відступу від дотримання прав не повинні перешкоджати здійсненню прав, переважно захищених міжнародними зобов'язаннями держави.

Політичні зобов'язання також передбачають, що з обмеженням прав держава має використовувати найменш обмежуючі засоби. Офіційне оголошення про запровадження надзвичайного стану має бути виконане до початку відступу від дотримання прав людини та зобов'язань у сфері виборів.

Політичні зобов'язання також передбачають обов'язок держави офіційно оголошувати про запровадження надзвичайного стану до здійснення будь-яких заходів у відступі від своїх зобов'язань.

У законах про надзвичайний стан має бути передбачена можливість швидкого перегляду в незалежному порядку законодавцями положень про необхідність відступу від зобов'язань.

Будь-які обмеження прав мають бути виправдані з погляду права та підлягають перегляду надалі. Політичні зобов'язання також передбачають, що будь-які обмеження прав мають бути виправдані з погляду права та підлягають перегляду надалі.

У міжнародних договорах зазначено абсолютний зв'язок громадянства та здійснення права на ведення державних справ.

Незважаючи на те, що всі люди мають право на національність, держави можуть приймати положення законодавства, що стосуються національності, громадянства або натуралізації, за умови, що в таких

положеннях не проводиться дискримінація щодо певної національності [119]. У джерелах пояснення вказується, що проведення відмінностей між особами, які є громадянами за народженням, та особами, які отримали громадянство в процесі натуралізації, може бути дискримінаційним.

В інших джерелах підтримується вимога, щоб процес отримання громадянства був чітко визначений та мав недискримінаційний характер.

Також у міжнародному демократичному суспільстві сформувалася думка і щодо жінок у виборчому процесі.

Правила, що стосуються громадянства, не повинні прямо чи опосередковано дискримінувати жінок. У міжнародних договорах прямо зазначено, що правила отримання громадянства не повинні прямо чи опосередковано дискримінувати жінок, наприклад, при отриманні чи наданні громадянства подружжю чи дітям.

Правова база виборів повинна включати гарантії рівності чоловіків і жінок перед законом. У міжнародних та регіональних договорах чітко вказується, що чоловіки та жінки повинні мати рівні права [265]. Правова база повинна забезпечувати дотримання рівності прав чоловіків та жінок протягом виборчого процесу, причому сама правова база не повинна бути прямо чи опосередковано дискримінуючою.

Держава повинна вживати заходів для забезпечення фактичної рівності чоловіків та жінок. У джерелах пояснення прямо вказується, що жінки повинні здійснювати свої права нарівні з чоловіками, а також що в деяких випадках держави повинні вживати тимчасових спеціальних заходів для забезпечення фактичної рівності жінок.

До тимчасових спеціальних заходів для забезпечення фактичної рівності жінок може входити фінансова допомога та підготовка жінок-кандидатів, внесення поправок до виборчих процедур, розробка агітаційних кампаній, спрямованих на рівну участь у виборах, а також цілеспрямоване призначення жінок на державні посади чи застосування квот, які забезпечують участь жінок у веденні державних справ. У джерелах

пояснення також зазначено, що заходи щодо забезпечення справедливого представництва жінок не повинні розглядатися як дискримінаційні.

За потреби мають бути вжиті спеціальні заходи щодо просування рівності для представників меншин. У міжнародних договорах зазначено про можливість вживання тимчасових спеціальних заходів щодо сприяння етнічним меншинам або групам, які зазнали дискримінації у минулому, якщо цього вимагають обставини.

Ці заходи повинні бути припинені після досягнення поставленої мети і не повинні призводити до збереження нерівності прав різних груп. Необхідно передбачити спеціальні заходи щодо забезпечення фактичної рівності для людей з інвалідністю.

Міжнародні договори зобов'язують держави вживати заходів щодо забезпечення та просування прав людини та основних свобод без будь-якої дискримінації у зв'язку з інвалідністю. Спеціальні заходи щодо забезпечення фактичної рівності осіб з інвалідністю не повинні розглядатися як дискримінаційні.

Інші договори також закликають держави визнати, що жінки та дівчата з інвалідністю зазнають множинної дискримінації за декількома ознаками. У джерелах пояснення також вказується, що правова база повинна забезпечувати особам з інвалідністю можливість голосувати та бути обраним.

Потрібно сприяти забезпеченню принципів верховенства права. У договорах передбачено, що держави повинні вживати заходів щодо просування принципу верховенства права.

Верховенство права загально визнано вважається невід'ємною умовою для здійснення прав людини та представницької демократії. «Верховенство права ... підсумовує існування первинності закону, поділу влади та проголошення і гарантування прав особистості (самовизначення особи)» [282, с. 139], стаття 8 Основного Закону України закріпила, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Виконання законів, що регулюють проведення виборів, має здійснюватися так само, їх довільне

застосування не допускається. Дотримання принципу верховенства права дозволяє забезпечити політичне та правове середовище, що сприяє проведенню справжнього виборчого процесу та здійсненню виборчих прав. У міжнародних договорах зазначено, що верховенство права має на увазі загальну рівність перед законом та рівний захист законом.

Для верховенства права необхідно, щоб не допускалося довільне застосування законів та процедур [108]. «В умовах швидкоплинності виборчого процесу будь-яка суперечність або прогалина в правовому регулюванні може призвести до зловживань та маніпуляцій, поставити під сумнів легітимність обраного органу влади або посадової особи, у цілому привести до того, що вибори не відбудуться, що спричинить порушення фундаментального права громадян України обирати та бути обраними» [108]. Правова база у сфері виборів має відповідати нормам міжнародного права у галузі прав людини.

У сучасному світі все більш актуальною стає проблема використання електронної виборчої системи замість паперового голосування виборців під час виборчого процесу. Існують думки про те, що це може суттєво розвантажити фінансовий тягар з державного бюджету держави [45].

Міжнародні договори вимагають, як засіб забезпечення верховенства права, щоб правова база у сфері виборів відповідала міжнародним зобов'язанням у галузі прав людини.

Пояснювальні джерела вказують, що тимчасове обмеження або скасування прав на ведення державних справ неприпустимі, за винятком здійснюваних з об'єктивних та розумних підстав, передбачених у законодавстві.

Повинні бути передбачені чіткі правові норми щодо виборчої системи та визначення меж виборчих округів. Джерела, що описують практику країн, вказують, що основні аспекти виборчого права, зокрема які стосуються виборчої системи та визначення кордонів виборчих округів, мають бути чітко встановлені законом і закріплені в конституції або на рівні вище за звичайний

закон.

Крім цього, інші джерела, що описують практику держав, вказують, що виборче законодавство має бути доступним для розгляду громадськістю. Інші джерела, що описують практику держав, стверджують, що виборчі процеси (включаючи виборчу систему та визначення меж виборчих округів) повинні відповідати принципу верховенства права, а не регулюватись рішеннями поточного уряду або однієї партії [95].

Як висновок, існує два види виборчих стандартів: міжнародні і регіональні. Перші прийняті і застосовуються більшістю міжнародної спільноти; останні прийняті лише в окремих регіонах. Здебільшого, світові стандарти - це інструменти (договори або декларації), прийняті в рамках діяльності Організації Об'єднаних Націй. Прикладами таких інструментів є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (МПГПП) або Загальна декларація прав людини 1948 р. Регіональні стандарти це – інструменти, прийняті регіональними організаціями такими як: Африканський Союз, Організація американських держав, Співдружність незалежних держав, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Ці стандарти застосовуються тільки в тих країнах, які є членами цих організацій. Прикладом є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ЄКПЛ), яка застосовується тільки у державах-членах РЄ.

Але незалежно від суб'єктів регулювання або характеру цих міжнародних стандартів, всі вони підпорядковуються одним і тим же принципам незалежної демократичної єдності держав, серед яких прозорість, рівність всіх учасників виборчого процесу, недопущення дискримінації в будь-якому її прояві, періодичність проведення виборів, а також верховенство права.

У деяких відношеннях, у тому числі стосовно виборчих прав громадян, Конституція передбачає вищий рівень дотримання відповідних вимог, аніж встановлено мінімальним (стандартним) розумінням основних

принципів. Це відповідає загальноприйнятому розумінню міжнародних виборчих стандартів (як і міжнародно-правових стандартів взагалі) як мінімальних вимог, порівняно з якими «національне право має можливість рухатися далі і гарантувати більш широкі політичні права» [122, с.20]. У таких випадках правозастосовним органам дуже важливо брати до уваги цю особливість певних положень виборчого законодавства, застосовуючи міжнародно-правові норми. Прикладом проблемного застосування мінімального рівня європейських виборчих стандартів всупереч вимогам Конституції (яка встановлює вищий стандарт) є ситуація з обсягом активного виборчого права (по суті, порушенням принципу рівного права голосу) громадян України, які проживають чи перебувають за кордоном [146].

Національною нормативною основою застосування виборчих цензів в Україні є Конституція України. В її нормах встановлені цензи реалізації активного виборчого права (ст. 70), а також кваліфікаційні вимоги (цензи пасивного виборчого права) для народних депутатів України (ч. 2 ст. 76) та Президента України (ч. 2 ст. 103).

Ці конституційні норми відображені також у Виборчому кодексі України, чинних Законах України: «Про Державний реєстр виборців», «Про Центральну виборчу комісію». Названі законодавчі акти регламентують порядок перевірки виборчих цензів під час реалізації активного та пасивного виборчого права та формують другий спеціальний рівень національно-правового регулювання застосування виборчих цензів в Україні.

Наступний рівень представлений законодавством України, що закріплює окремі питання, пов'язані з виборчими цензами. До нього, зокрема, відносяться Закони України «Про громадянство», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання», «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Правове регулювання виборів, окрім іншого, здійснюється й за

допомогою галузевих нормативних актів, що мають стосунок до виборчих процедур, серед них – Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України [271, с. 87].

Згідно з Цивільним кодексом України «недієздатним визнається громадянин, який внаслідок психічної хвороби або недоумства не може розуміти значення своїх дій або керувати ними» [268].

Дана вимога визнання громадянина недієздатним тільки судом, спрямовується на те, щоб зміцнити гарантії виборчих прав громадян. А це значить, що коли громадянин тяжко хворий і навіть, коли він перебуває на обліку в певній психіатричній чи медичній установі, то самі ці обставини не можуть бути підставою для усунення його від участі у виборах. Тільки суд може на підставі дослідження та вивчення медичного висновку прийняти рішення щодо визнання даного громадянина недієздатним, тобто таким, що не може ні обирати, ні бути обраним.

Процедура визнання громадянина недієздатним визначена в Цивільному процесуальному кодексі України [269]. Ним встановлюється, що «заява про визнання фізичної особи недієздатною подається до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні в наркологічному або психіатричному закладі, то за місцем знаходження цього закладу.

Така заява може бути подана членами сім'ї фізичної особи, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки й піклування, психіатричним закладом. У заяві повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок чого особа не є здатною усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Суд при наявності достатньої кількості даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу» [269].

Відповідно до п.1 ст. 4 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». На тимчасово окупованій території на строк дії Закону поширюється особливий правовий режим перетину адміністративної межі та лінії зіткнення між тимчасово окупованою територією та іншою територією України, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина. В означеному законі стаття 8, 17 внаормовують питання захисту та реалізації виборчих прав громадян України на тимчасово окупованій території.

Не менш важливим є наступний рівень у національному правовому регулюванні виборчих цензів в Україні, який формується з актів Конституційного Суду України.

Так, Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини другої статті 5 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (справа про віковий ценз) констатується, що «Конституція України не містить терміну «ценз», проте встановлює відповідні кваліфікаційні вимоги до претендентів на певні державні посади. Встановлення Конституцією України та законами України певних кваліфікаційних вимог не порушує конституційного принципу рівності (стаття 24), адже всі громадяни, які відповідають конкретним кваліфікаційним вимогам, мають право займати відповідні посади. Критерієм у законодавчому встановленні кваліфікаційних вимог до віку є доцільність» [236].

Окрему групу нормативно-правових актів у сфері застосування виборчих цензів складають акти Центральної виборчої комісії. Наприклад, 23 вересня 2015 року напередодні проведення місцевих виборів Центральна виборча комісія прийняла Роз'яснення щодо застосування деяких положень Закону України «Про місцеві вибори», у якому фактично було

вказано на необов'язковість дотримання встановленої в Законі гендерної квоти. Відповідно до ч. 4 Роз'яснення Центральної виборчої комісії, «згідно з частиною третьою статті 4 Закону представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку.

Постановою Центральної виборчої комісії від 10 серпня 2015 року № 159 було затверджене роз'яснення щодо невключення осіб, засуджених до обмеження волі, до списків виборців на звичайних виборчих дільницях для підготовки і проведення голосування з місцевих виборів» [236].

У постанові Центральної виборчої комісії від 27 вересня 2022 року № 102 [219] зазначено, що «Однією з особливостей реалізації пасивного виборчого права на загальнодержавних виборах є ценз "осілості", що полягає у вимозі проживання в Україні протягом останніх десяти років (для кандидатів на посаду Президента України) та протягом п'яти років (для кандидатів у народні депутати України)» [219]. з метою недопущення обмеження в реалізації відповідних виборчих прав за обставин «початку широкомасштабного збройного вторгнення російських військ в Україну, коли значна кількість людей (носіїв як активного, так і пасивного виборчих прав), рятуючись від війни, змушені були покинути власні домівки та шукати тимчасового захисту в інших країнах світу, не припиняючи свого громадянського зв'язку з Україною» [219], в постанові ЦВК № 102 пропонується розширити у положеннях Виборчого кодексу України «виняткові випадки, які не вважатимуться порушенням цензу осілості для кандидатів на загальнодержавних виборах» [219].

Враховуючи існуючі класифікації джерел виборчого права [91, 272], можна запропонувати таку класифікацію і для нормативно-правових актів щодо виборчих цензів.

Отже, національно-правова база застосування виборчих цензів в Україні за колом суб'єктів правотворення поділяється на :

- 1) джерела, які прийняті Верховною Радою України;
- 2) джерела, які прийняті Центральною виборчою комісією;
- 3) рішення Конституційного Суду України тощо.

За територією дії джерела виборчого права класифікуються на ті, що:

- 1) діють на всій території України;
- 2) діють у певних регіонах України.

За формою правового буття джерела виборчого права можна класифікувати на ті, що:

- 1) являють собою закони і підзаконні акти;
- 2) являють собою рішення Конституційного Суду України;
- 3) являють собою практику судів загальною юрисдикції, перш за все адміністративних судів, щодо розгляду виборчих спорів тощо.

За часом дії:

Постійні - мають необмежений характер дії у часі;

Тимчасові - час дії обмежується певними часовими рамками або певною подією у сфері виборчого права.

За територією дії:

Наднаціональні;

Загальнонаціональні;

Для певної території України.

За юридичною силою:

1) Конституційні виборчі норми – закріплені безпосередньо в Конституції України та мають найвищу юридичну силу щодо всіх інших правових норм

2) Міжнародно-правові норми – закріплені в міжнародних договорах, які ратифіковані Україною, та мають верховенство над нормами національного права, крім норм Конституції України.

3) Законодавчі норми – закріплені в законодавчих актах України та мають вищу юридичну силу. До цього виду виборчих

норм слід віднести норми, які містяться у законах та кодексах України

4) Підзаконні виборчі норми – закріплені в підзаконних правових актах, що приймаються на основі та відповідно до Конституції та законів України. Підзаконні виборчі норми зазвичай містяться в постановах Верховної Ради України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, постановах Центральної виборчої комісії, актах регіональних та місцевих органів публічної влади тощо

3.2. Напрями вдосконалення реалізації виборчих цензів у виборчому процесі України на сучасному етапі

Маркером рівня демократії в суспільстві, ставлення і довіри громадян до влади можна визначити процес виборів. Конституція у статті 69 містить норму, згідно з якою «народне волевиявлення становлять вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії» [159]. Саме вибори віддзеркалюють існуючі суспільно-політичні проблеми, протистояння між різними групами впливу, прогалини правового регулювання, недосконалість законодавства тощо. Влада в країні та на окремих її територіях, майбутній політичний, економічний та соціальний розвиток формується у виборчому процесі, і тому вимагає підвищеної уваги як в практичній, так і в теоретичній, зокрема, правовій площині.

На досконалість виборчого процесу, правомірність дій його суб'єктів і, як наслідок, прогресивний розвиток демократії в країні впливає багато чинників. «Серед них: усталеність політичної системи в країні; стабільність суспільно-політичних відносин; фундаментальність діючих законів; рівень

організації виборчого процесу на усіх етапах; наявність політичної та правової культури у переважній більшості учасників (представників органів публічної влади, політичних діячів, політтехнологів, пересічних громадян-виборців тощо); імідж політичної еліти та громадська думка про неї» [71].

Виборчі цензи відіграють вагому роль у реалізації активного та пасивного виборчого права. Тому вдосконалення системи виборчих цензів також виступає однією з важливих складових реформування та модернізації виборчого процесу в Україні на сучасному етапі її розвитку з урахуванням всіх геополітичних, економічних та соціальних викликів сьогодення, що пов'язане з удосконаленням суб'єктивного та об'єктивного виборчого права. Цей процес повинен базуватись на інтегративному розумінні права, яке поєднує у праві ідеї, факти і оцінки. Саме такий підхід, на думку В. Дудченко та Д. Манько, націлений на необхідність сенсових орієнтирів поведінки у значенні нормативних [115, с. 45; 115, с. 125]. При цьому варто враховувати сучасні тенденції універсалізму та партикуляризму у праві в умовах глобалізації [116]. Крім того, умови особливих правових режимів, які стали реаліями для України в останні роки – карантин, воєнний стан – також вимагають врахування при аналізі вдосконалення виборчих цензів та шляхів їх реалізації.

Важливою складовою досягнення правової природи виборчих цензів і їх еволюції в історично-правовому контексті є врахування тих новацій, які супроводжують становлення індустріального суспільства Industry 4.0 в умовах цифрової революції і формування нового типу правосвідомості [85]. Наразі всі правові інститути, в тому числі й інститут виборчих цензів, потребує адаптації до умов цифрової реальності. В Україні переважно реалізується модель електронного урядування e-Government 2.0, чому сприяє спеціально створений центральний орган виконавчої влади Міністерства цифрової трансформації України. У процесі рецепції моделі електронного урядування та з метою розвитку українського конституціоналізму та конституційного права Україна намагається виконувати прийняті у 2009 р.

рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res (2009)1 державам-учасникам Ради Європи з електронної демократії, в яких, зокрема, пропонується країнам-учасникам «розглянути можливість використання засобів електронної демократії з метою посилення народовладдя, демократичних інститутів і процесів, розглянути і впровадити електронну демократію за допомогою ІКТ» [51].

Правові засади організації виборчого процесу в Україні передбачені Розділом III Конституції України, в якому висвітлюються питання щодо виборів та референдумів, а також гарантії вільного волевиявлення громадян. Розділі IV Конституції України в нормує питання формування парламенту через вибори, Розділ V закріплює засади виборів президента, а в Розділі XI – вибори до органів місцевого самоврядування [159]. Таким чином, саме Конституція визначає загальне право активної та пасивної участі у виборчому процесі, вільне висловлення власної політичної волі та принципи проведення виборів у державі.

У кінці 2019 року Верховною Радою України ухвалено важливий нормативно-правовий акт – Виборчий кодекс України, який встановлює «право громадян на пасивну або активну участь у виборчому процесі на загальнодержавному та місцевому рівні» [88]. Прийняття цього документу стало визначальною подією, закріпило високий рівень організації влади в країні та засвідчила спрямованість до євроінтеграції й адаптації діючого законодавства до європейських стандартів. Адже цьому передувала дія низки законів для організації президентських, парламентських й місцевих виборів

До його прийняття діяли законодавчі акти, які врегульовували питання, пов'язані з організацією президентських, парламентських й місцевих виборів, зокрема, Закони України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори», «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців». Перші три Закони втратили свою чинність із прийняттям Виборчого кодексу України, проте, два останні залишаються чинними.

У п. п. 11, 12 Доповіді про виборче законодавство та виборчу адміністрацію в Європі 2004 р. вказується, що «в Європі існує чітка тенденція об'єднувати всі основні аспекти виборчого законодавства в єдиному Виборчому кодексі. Головною причиною цьому є зменшення кількості зайвих положень і підвищення сумісності й публічного розуміння виборчого законодавства». Таким чином, кодифікація виборчого законодавства забезпечила докорінну переробку чинних нормативних актів у сфері виборчих відносин, сприяла їх якісному впорядкуванню і позбавленню від застарілих норм.

У демократичному світі простежується тенденція до скасування більшості умов/вимог для реалізації пасивного чи активного виборчого права. У більшості своїй, такий напрям зможе подолати дискримінацію, нерівність, а також інші недоліки виборчого права XIX- XX століття в переважній більшості демократичних країн світу. Це був потрібний етап для розвитку виборчого права, який можливо вважати завершеним.

Наразі виборче право в розвинених демократичних країнах можна вважати доступним для більшості населення, що є незаперечним успіхом на фоні історії розвитку демократії як такої. Підтримуємо думку Ільницького М. С., що «позитивний вплив демократичних виборів на формування або підвищення правової культури населення, подальші демократичні перетворення, відбувається через зміну домінантної позиції держави в нав'язуванні пропагандистських кліше (ідей, стереотипів) на запровадження активного соціального діалогу, який базується на ідеологічному, політичному, економічному й культурному плюралізмі» [133].

Разом з тим, існують і інші погляди щодо цього питання з огляду на кризу сучасних демократій [185]. Часто з цього приводу цитується італійський політолог і соціолог Гаetano Моска, який зазначав, що коли ми говоримо про те, що електорат обирає своїх представників, то ми втрачаємо перспективу: «правда полягає у тому, що обрані представники роблять усе від них залежне, щоб бути обраними своїм електоратом» [124, с. 85].

Даймонд Л. також зазначає, що наразі світ знаходиться у стані «реcesії демократії» [39], а на думку Водяннікова О. Ю. існує суттєвий «прихований конфлікт між демократією і конституціоналізмом» [90, с. 23]. Але це не скасовує того факту, що право, зокрема, виборче та конституційне, залишається єдиним дієвим та цивілізованим механізмом формування влади. Тому вдосконалення норм діючого виборчого законодавства, зокрема, у частині реалізації виборчих цензів, активного та пасивного виборчого права буде сприяти підвищенню відповідальності та компетентності, сумлінності та професіоналізму влади, свідомості виборця.

З огляду на діючі в Україні виборчі цензи та особливості виборчого процесу, доречним буде на основі здійсненого раніше аналізу сформулювати перелік рекомендацій щодо оновлення правових норм українського законодавства, які б удосконалили процес реалізації виборчих цензів [237].

Наразі в більшості країн реалізація активного виборчого права може обмежуватись лише віковим цензом, цензом громадянства та цензом дієздатності (рідше – моральний виборчий ценз та ценз осілості). Що ж стосується пасивного виборчого права, то тут застосування виборчих цензів є поширенішим, що, однак, часто є виправданим.

Ценз громадянства передбачений в Україні як для активного, так і пасивного виборчого права. Разом з тим, потребує доповнення ст. 141 Конституції України, яка не передбачає наявності громадянства у осіб, що обирають депутатів місцевої ради чи сільського, селищного міського голову.

Марченко В. вважає за доцільне врегулювати питання надання активного виборчого права іноземцям на законодавчому рівні в Україні, надавши такі права при голосуванні на місцевому рівні, встановивши низку цензів, зокрема, цензу осілості» [178, с. 317]. Такої ж думки притримується Б. Никорович [190], Л. Лабенська [167]. Означені позиції науковців є логічним уособленням прогресивних поглядів на розвиток демократичних засад функціонування держави і реалізацію європейських виборчих стандартів на місцевих виборах. Обґрунтованою і доцільною була б

ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні у післявоєнному майбутньому. Такі зміни відповідали б вимогам реформування органів місцевого самоврядування з огляду на розширення їх повноважень, зокрема ролі місцевої та регіональної влади в реалізації рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) [48].

Аналогічна ситуація в Україні склалась і з реалізацією активного виборчого права для осіб без громадянства, які тривалий час живуть в Україні і належать до певної територіальної громади. Враховуючи норму п. 4.2. ст. 1 Додаткового протоколу 2009 р. до Європейської хартії місцевого самоврядування, надання негромадянам-резидентам права голосу передбачається лише «у випадках, коли Сторона згідно зі своїм конституційним порядком так вирішить, або у випадках, коли це відповідає міжнародно-правови зобов'язанням Сторони» [110]. Таким чином, виходячи з ратифікації Україною означеного документа, на розсуд держави віддається право вирішувати питання про надання активного виборчого права на місцевих виборах негромадянам-резидентам.

Проте, цілком справедливим буде судження про те, що лише громадянин своєї країни має право обирати кандидата до органів державної влади у своїй країні, що висвітлює такий ценз як ценз громадянства. Враховуючи сучасні реалії українського геополітичного сьогодення і воєнний стан у країні, вважаємо передчасним відміну цензу громадянства на виборах в Україні.

Провідні демократичні країни рекомендують давати право голосу громадянам країни, які тільки досягли повноліття. Можливо, буде доречним переглянути цю норму і повернутись до практики, коли активне виборче право знову набуватиме людина, яка досягла 21 року.

На плечі виборця випадає доля формування найголовніших та впливовіших державних органів, а виборчі технології своєю чергою завжди будуть намагатися маніпулювати думкою потенційних виборців та

громадяни, які тільки нещодавно досягли повноліття і є дуже вразливою категорією людей до таких маніпуляцій.

Разом з тим, незважаючи на вищевикладене, активне виборче право сьогодні загалом відповідає на запити сучасного демократичного суспільства.

Звичайно, ведуться дискусії з приводу того, що не всі виборці ставляться до виборчого процесу відповідально і часто не можуть прийняти зважене рішення щодо того, за кого ж їм віддати свій голос. Найчастіше такі голоси віддаються на підґрунті емоційної симпатії до того чи іншого кандидата, а не з аналізу продуманої виборчої програми чи професійних якостей. Разом з тим, 18-річний віковий ценз для реалізації активного виборчого права є достатньо обґрунтованим і формує важливі практики правової держави.

Віковий ценз для пасивного права в Україні вищий, що обумовлюється низкою причин, зокрема, необхідністю мати життєвий досвід, певні вміння і знання.

Статтею 76 Конституції України, що «народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» [159;]. 21-річний віковий ценз передбачається для кандидата в народні депутати України і в ст. 134 Виборчого кодексу України.

Разом з тим, з огляду на перелік обов'язків народного депутата України, передбачений статтею 85 Конституції України, які включають в себе велику кількість відповідальних повноважень, можна зробити висновок про велику складність такої діяльності, якість якої буде впливати на функціонування і перспективи розвитку всього українського суспільства.

Сьогодні, відповідно до законодавчих норм, «депутатом місцевих рад та сільським, селищним, міським головою може бути обраним громадянин

України, який має право голосу і на день виборів досяг 18 років» [88] (ст. 193 Виборчого кодексу України), що також потребує реформування шляхом збільшення вікового цензу до 21 року і внесення змін до законодавчої норми.

Погоджуємось з думкою, що підвищення вікового цензу для пасивного виборчого права «ґрунтується на тому, що управління державою, у тому числі законодавчий процес, має знаходитися в руках людей, які є політично зрілими, мають значний досвід розв'язання життєвих проблем, ...володіють певною інформацією про навколишній світ, здатні усвідомлено з урахуванням інтересів народу, держави, суспільства приймати закони й інші рішення» [174, с.81–82]. Така позиція науковців корелює із з нормами Кодексу належної практики у виборчих справах, який визначає 25-річний віковий ценз верхньою припустимою межею віку набуття права бути кандидатом на парламентських і місцевих виборах [149]. В Кодексі також містяться застереження щодо можливості встановлення вищого цензу для виборів верхньої палати парламенту (у разі її формування прямими виборами) чи глави держави [149, с.144, 154].

Сьогодні кандидатом у Президенти України може стати громадянин країни, який досяг 35-річного віку. Слід зазначити, що у більшості країн світу саме цей вік визначено як нижню допустиму відмітку для кандидата в президенти. Вважається, що саме після досягнення цього віку, людина отримала достатній досвід для того, щоб бути гарантом Конституції у своїй країні. Слід погодитись з цією точкою зору і звернути увагу на те, що враховуючи парламентсько-президентську форму правління в Україні, кандидат у президенти повинен мати не лише достатній життєвий досвід, але й досвід парламентської діяльності, практику вибудовування внутрішніх системних парламентських і міжнародних комунікацій. Логічним, з огляду на вищезначене, буде підвищення вікового цензу для народного депутата України у Верховній Раді до 25-річного віку. При цьому слід враховувати при визначенні відповідності громадянина країни займати ту чи іншу представницьку посаду професійні якості кандидата, його моральні цінності,

знання та навички, набуті до вступу у виборчий процес.

Висвітлюючи особливості реалізації цензу дієздатності, варто підтримати думку Ю. Ключковського щодо доцільності використання в теорії виборчого права категорії «публічно правова дієздатність» і при вирішенні обсягу обмеження цивільної дієздатності в судовому порядку тим же судовим рішенням встановлювати обсяг публічної дієздатності, в основі якої лежить володіння правом голосу [144, с. 768]. Крім того, обґрунтованим стане доповнення виборчого законодавства нормою щодо необхідності одночасного набуття при реалізації активного і пасивного виборчого права як повної цивільної, так і публічно правової дієздатності, враховуючи той факт, що, наприклад, відповідно до ст. 35 ЦК України неповнолітня особа може набути за певних умов повної цивільної дієздатності.

Одним із виборчих цензів, що обмежує загальне виборче право в Україні є ценз осілості, який може мати слабку або сильну форму. Слабка форма передбачає наявність у громадянина визнаного місця проживання відповідно до якого він реалізує своє активне виборче право (ценз проживання). Сильна форма цензу осілості висуває вимогу певної тривалості проживання в одному місці. Лише після того як спливає обмежувачий строк проживання особа набуває право голосу (власне ценз осілості)» [105]. Як зазначають Л. Гудзь та Т. Гудзь, «слабка форма цього цензу не суперечить європейським виборчим стандартам пункт I.1.1.c.i Кодексу належної практики у виборчих справах чи європейській конституційній доктрині» [105].

Виходячи із положень ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 2 Протоколу No 4 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, ст. 33 Конституції України на загальнонаціональних виборах сильна форма цензу є неприпустимою, оскільки вона суперечить свободі пересування. Ценз осілості в сильній формі щодо активного виборчого права в Україні не застосовується. Крім того, ст. 24 Конституції України забороняє привілеї чи обмеження, зокрема, за

ознакою місця проживання. Це дає підстави для обґрунтування неможливості застосування навіть слабкої форми цензу осілості. Стаття 70 Конституції не передбачає цензу осілості для активного виборчого права, а ст. 64 Основного Закону забороняє обмеження конституційних прав на рівні регулювання, нижчому від конституційного.

Таким чином, для активного виборчого права ценз осілості не повинен застосовуватись ні в слабкій, ні в сильній формі.

Виборчим кодексом «вперше на законодавчому рівні розмежовано поняття «виборчої адреси» та «zareєстрованого місця проживання», що є надзвичайно важливим в реаліях сьогодення, оскільки надає можливість реалізувати свої виборчі права як трудовим мігрантам, так і внутрішньо переміщеним особам за місцем свого фактичного перебування на загальнонаціональних виборах» [159]. Однак на місцевих виборах вони цього права не мають, хоча, як зазначають Л. В. Гудзь та Т. І. Гудзь, це є порушенням ст. 70 Конституції України [159]. Обґрунтованим стало б внесення змін до ч.7 ст. 7 Виборчого кодексу України, а також запровадження в подальшому альтернативної процедури голосування із застосуванням ІКТ або за допомогою поштового зв'язку.

Разом з тим, закон не передбачив подібні вимоги для реалізації пасивного виборчого права. В. Нестерович справедливо зазначає, що «у даному випадку маємо доволі рідкий випадок, коли для реалізації активного виборчого права у межах одного виду цензу встановлено більш суворі вимоги ніж для реалізації пасивного виборчого права. Загалом практика застосування вимоги територіального проживання мала досить негативні наслідки для можливості реалізації громадянами України свого права голосу на місцевих виборах, які відбулися 25 жовтня 2015 року. У результаті застосування цієї законодавчої вимоги близько 1,5 млн. громадян України, які були внутрішньо переміщеними особами, не змогли проголосувати на вказаних місцевих виборах у нових територіальних громадах. Зрозуміло, що застосування таких підходів аж ніяк не сприяє

консолідації усього Українського народу та формуванню стійкої національної демократичної традиції» [187].

Наразі в умовах збройної агресії рф проти України кількість внутрішньо переміщених осіб постійно зростає, що створює правові та практичні перешкоди для їхньої участі у виборах. За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України «наразі обліковано 4,8 мільйона внутрішньо переміщених осіб. Їх реальна кількість становить близько 7 мільйонів» [134]. Знаний український науковець М. В. Афанасьєва наголошує, що такий стан речей «потребує врахування при організації виборів, зокрема місцевих, оскільки право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади» [74]. З твердженням знаної науковиці України варто погодитись, але слід усвідомити певні ризики, які будуть супроводжувати виборчий процес, враховуючи значні переміщення електорату певних політсил, що мали місце під час війни. З метою нівелювання таких ризиків варто здійснювати значну підготовчу роботу перед виборами, активно залучати внутрішньо переміщених осіб до суспільного та політичного життя територіальних громад та реінтеграції, а також запобігати їхній маргіналізації.

Нормативно-правове врегулювання цієї проблеми заохочує внутрішньо переміщених осіб до більшої соціальної активності в їхньому районі проживання, таким чином сприяючи взаємодії з іншими громадянами й інтеграції в суспільство [100].

З початком війни кількість українських громадян, які шукали прихистку за кордоном значно збільшилась. Як зазначається в Управлінні Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців «кількість громадян України на території країн Європи станом на 7 лютого 2023 року складає 8 051 805 осіб [52]. Близько 2,8 млн українців були вимушені виїхати до країни-агресора або були депортовані [127]. На початку

збройної агресії за кордоном перебувало 650-690 тисяч українських дітей, а станом на грудень 2022 року – близько 480-520 тисяч [238]. З чого можна зробити висновок, що близько 10 мільйонів дорослих громадян, тобто виборців, перебуває за межами України» [74]. Афанасьєва М. В. справедливо зазначає, що «це своєю чергою буде вимагати додаткових фінансових, організаційних та логістичних зусиль» [74] для здійснення виборчого процесу в повоєнний період.

Крім цензу осілості для виборців слід звернути увагу і на необхідність вирішення питання щодо його дотримання тими кандидатами, які вимушені були покинути територію України на час запровадження військового стану.

Для реалізації пасивного виборчого права кандидата в народні депутати України існує обмеження у вигляді цензу осілості, що становить п'ять років (ч. 2 ст. 76 Конституції України). Ця норма накладає на ЦВК обов'язок перевіряти інформацію щодо проживання депутата з цього питання, співпрацюючи при цьому із такими органами, як Служба безпеки України, Державною міграційною службою, Міністерством внутрішніх справ тощо.

Ценз осілості на виборах Президента для кандидата становить десять останніх перед днем виборів років» [159] (ч. 2 ст. 103 Конституції України) і є також сильною формою означеного цензу.

Проаналізовані норми Конституції та національного виборчого законодавства були критично оцінені Венеційською комісією та експертами ОБСЄ/БДПЛ. У Спільному висновку, прийнятому у 2011 році авторитетні європейські експертні організації оцінили 5-річний загальний ценз осілості як «надмірну і непотрібну вимогу» [243, с. 301] (п. 24 Висновку). Така оцінка обґрунтовувалася посиланням на положення п.І.1.1.с.iii, І.1.1.с.iv Кодексу належної практики у виборчих справах, які тлумачать принцип загального виборчого права як «заборону встановлювати ценз осілості на загальнонаціональних виборах, а у разі встановлення такого обмеження необхідна тривалість проживання не повинна перевищувати шести

місяців» [149, с. 145]. Тому було запропоновано скоротити встановлений Конституцією п'ятирічний строк проживання в Україні.

Ценз осілості на загальнонаціональних виборах слід вважати обґрунтованим, адже це передбачає розуміння кандидатом соціальних економічних та політичних процесів в державі і загального вектору розвитку з урахуванням суспільної думки. Погоджуємось, що «встановлення такого цензу може зменшити зовнішній вплив на внутрішню політику держави» [105].

У зв'язку з чим, обґрунтована необхідність закріплення в ст. 76 Конституції України норми, яка б передбачала обов'язковість володіння державною мовою для народних депутатів України. Обґрунтованим буде також внесення змін до ст. 193 Виборчого кодексу України, які б передбачали володіння державною мовою і для кандидатів на місцевих виборах. Внесені зміни логічно б співвідносились з нормами Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [210], посилюючи державотворчі та консолідуючі функції української мови, підсилюючи її роль у забезпеченні територіальної цілісності та національної безпеки України.

Разом з тим, в процесі виборів депутатів до місцевих рад повинні обов'язково враховуватись також норми Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» [214], що певною мірою розширить розуміння мовного цензу на місцевому рівні. Слід погодитись з Н. Занкевичем, що «правовий режим мов національних меншин має відображати баланс державних і суспільних інтересів із інтересами конкретних національних меншин, відображаючи чіткий розподіл сфер державного регулювання мовних відносин і свободи використання мов представниками національних меншин» [130].

Вважаємо, що сьогодні у вітчизняному законодавстві статус морального цензу не має чіткого визначення, а в доктринальних дослідженнях він часто пов'язується з цензом судимості [105]. Враховуючи

той факт, що поняття «моральність» є оціночним, погоджуємось з тим, що воно може включати в себе ценз судимості, який базується на наявності чи відсутності певних юридичних фактів.

Відповідно до статті 70 Конституції України «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними» [159]. Тобто активне виборче право не обмежено умовою відсутності чи наявності судимості, або інших фактів, що дають можливість віднести громадянина до аморальної особи, яка не повинна володіти правом голосу. Крім того, як було зазначено в попередніх розділах, з урахуванням норм міжнародних документів (зокрема, Резолюції № 1459 (2005) ПАРЄ «Про усунення обмежень на право голосу»), судової практики ЄСПЛ, рішення Конституційного Суду України засуджені особи в Україні мають можливість реалізувати своє активне виборче право.

Разом з тим, «особа, яка має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, чи кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України», передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України, що не погашена або не знята в установленому законом порядку не може бути членом виборчої комісії (ч. 3 ст. 34 Виборчого кодексу України), офіційним спостерігачем (ч. 7 ст. 58 Виборчого кодексу України), уповноваженим представником кандидата на пост Президента України (ч. 2 ст. 110 Виборчого кодексу України), Довіреною особи кандидата на пост Президента України (ч. 4 ст. 111 Виборчого кодексу України) та інші суб'єкти виборчого процесу. Означені норми були введені у Виборчий кодекс України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність» [206].

Право бути кандидатом на місцевих виборах регламентовано Виборчим кодексом України, зокрема ст. 1939, в якій зазначається, що : «1) депутатом, сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України; 2) депутатом, сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку» [88].

Разом з тим, подібні доповнення не були застосовані до ч. 5 ст. 134 Виборчого кодексу України, яка містить норму, що узгоджується з ст. 76 Конституції України і передбачає, що «не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку» [159]. Тим більше, ценз судимості відсутній у ст. 103 Конституції України і ст. 75 Виборчого кодексу України, які встановлює кваліфікаційні вимоги до кандидатів на пост Президента України. Ясна річ, що означені прогалини потребують доопрацювань.

Можемо констатувати, що моральний ценз (що включає ценз судимості) обмежує лише пасивне виборче право, при цьому минаюче активне виборче право. Людина, яка має не погашену і не зняту у встановленому законом порядку судимість не може бути кандидатом на виборчу посаду, але при цьому може бути виборцем, який по суті цьому депутату й передає повноваження.

Моральний ценз повинен існувати у виборчому праві, але застосовуватися він має не лише до громадян, що мають бажання реалізувати своє пасивне виборче право, а й до тих громадян країни, що прагнуть реалізувати своє активне виборче право. Виборчий процес в Україні повинен бути позбавлений явища криміналізації органів державної влади й органів місцевого самоврядування, але разом з тим, виборець також

повинен не тільки набути з повноліттям права голосу, але й високо цінувати його. Можливо корисним буде досвід інших країн, в яких передбачено відсутність активного виборчого права в осіб, які «рішенням суду позбавлені публічних чи виборчих прав» [44] (ч. 2 ст. 62). Такий підхід узгоджується з європейським правовим стандартам. Кодекс належної практики у виборчих справах передбачає можливість позбавлення права голосу у зв'язку із засудженням за тяжкі злочини, проте таке покарання має відповідати принципу пропорційності, а також «бути ясно проголошеним у рішенні суду» (п.І.1.1.d Кодексу).

Слід підтримати позицію Ю. Б. Ключковського щодо можливості передбачити в національному законодавстві тимчасове позбавлення виборчих прав.

Освітній ценз, це обмеження можливості заняття посади з вимогою певного рівня освіти. Освітній ценз це не щось нове для законодавчої системи. Як вже було проаналізовано вище, він дійсно був присутній в історії демократії, але так само він присутній і зараз, тільки не для виборчих посад.

В Україні виборче законодавство не передбачає застосування освітнього цензу на жодному з видів виборів. Тобто Конституція України не дає жодних гарантій щодо професійних якостей кандидатів на посаду народного депутата України , місцевих рад, Президента. Теоретично вибірковий бюлетень може складатися виключно з людей, які нещодавно досягли 21 річного віку, не мають при цьому вищої освіти, ніяк не були пов'язані з політичною чи правою діяльністю, але при цьому претендують на законотворчу та політичну діяльність у країні, яка безсумнівно вплине на життя кожного громадянина в країні.

Якщо теоретично можливим є формування такого виборчого бюлетеню, з якого виборець не може обрати кандидата, який відповідав би високим критеріям професійності та спроможності керувати 40-мільйонною державою, то це очевидно вказує на недоліки виборчого законодавства.

Сьогодні в Україні переважна частина посад державної служби вимагає від кандидата на таку посаду мати певну освіту й більше того, скласти тести, що підтверджують компетенції кандидата, відповідність бажаній посаді. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» дає вичерпну відводу на питання щодо вимог і механізму підтвердження відповідності на посаду судді.

Обґрунтованими слід вважати відповідні подібні вимоги до кандидатів у народні депутати України викладені в нормативно-правовому акті, адже законодавець повинен передбачити механізм, який би нівелював ризики непрофесійності, невідповідності, некомпетентності майбутніх народних депутатів України. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» дає вичерпну відводу на це запитання відносно кандидатів у судді, тож доречним буде доповнення відповідними нормами Конституцію України, Виборчий кодекс України, ЗУ «Про статус народного депутата України».

Можливо передбачити для кандидата на посаду народного депутата України, до того як потрапити до виборчого бюлетеня, напередодні виборчого процесу, проходження незалежного тестування, яке буде організоване через уповноважений на те державний орган. Це тестування має доводити, що кандидат на посаду народного депутата України має теоретичні знання, професійні навички і відповідає вимогам для обіймання майбутньої посади та може фахово співпрацювати з науково-консультативною радою та іншими інститутами при Верховній Раді України.

При цьому, іспит повинен оплачуватись кандидатом на відповідну посаду, що могло б замінити фінансовий ценз. При цьому вартість такої послуги для кандидата повинна бути обґрунтованою і прийнятною. Вартість іспиту має бути приведена до рівня економічного життя суспільства, щоб більша частина населення мала змогу його собі дозволити, виходячи з принципів, що закріплює Конституція України, а також міжнародні договори, ратифіковані Україною.

Видається, що освітній ценз для кандидатів у депутати місцевих рад також повинен застосовуватись, але при цьому алгоритм підтвердження та зміст тестів повинен бути відмінним, враховуючи особливості статусу і повноважень.

Свого часу грошова застава в Україні була застосована як альтернатива збору підписів для реєстрації кандидатів під час виборчого процесу й передбачалась у Законі України «Про вибори Президента України» [125]. Після набрання чинності у 2020 р. Виборчого кодексу України відповідні норми були збережені. У доктринальних дослідженнях грошова застава розглядається як фінансовий ценз, що обмежує пасивне виборче право українських громадян, враховуючи її розміри.

Конституційний Суд України у своєму рішенні зазначив [235] ., що у виборчого цензу і грошової або виборчої застави мають різну правову природу. «Грошова застава використовується у світовій практиці не як майновий ценз, а як одна з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою щодо наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації кандидата у депутати, з чим важко погодитись» [125].

З огляду на аналіз, що був наведений у попередніх розділах, фінансовий ценз, що застосовується при реалізації пасивного виборчого права кандидатами повинен бути приведений у відповідність з економічними можливостями більшої частини населення, інакше він порушує принцип «загальності» виборчого процесу.

Євроінтеграційні процеси, як видається, будуть неможливими, якщо фінансовий ценз залишиться в тому вигляді, яким він є на сьогодні в Україні. Вважаємо, що з огляду на все вищезначене, реформування в цій сфері, що передбачатиме відповідність означеного цензу Конституції України, є лише питанням часу.

Справедлива думка К. Ємельяновим, що подальшим кроком у реформуванні фінансових цензів може стати «сумлінність кандидата щодо

сплати податків та зборів до бюджетів усіх рівнів, тобто, наприклад, наявність у кандидата довідки або внесення до відповідного реєстру платників податків певної громади, району чи області» [125]. Дійсно, податковий ценз може стати дієвим механізмом для обмеження потрапляння у владу несумлінних, недоброчесних кандидатів. Адже грошова застава на виборах застосовуються в багатьох демократичних країнах світу й не вважається порушенням принципу рівності.

В Україні гендерний ценз не застосовується та ніколи не мав свого застосування на виборах. Законодавство України містить чіткий імператив, що будь-які прямі або непрямі привілеї чи обмеження виборчих прав громадян України за ознакою статі забороняються [199]. Разом з тим, відповідно до The Global Gender Gap Index 2023 rankings Україна посідає 66 місце серед 146 країн за рівнем політичного представництва жінок [36], що говорить про існування певних проблем, що потребують вирішення.

Демократична країна має давати рівні можливості всім громадянам країни незалежно від їхнього кольору шкіри, статі, віросповідання, тощо. Досягнення цієї мети може здійснюватись через застосування такого інструменту, як гендерні квоти (законодавчі і добровільні) [202]. Гендерні квоти слід розглядати як компенсаторний захід, спрямований на подолання перешкод для входження жінок у владу. Як справедливо зазначає Верлос Н.В. «Найбільш успішною станом на березень 2015 року серед 28 країн – членів ЄС стосовно участі жінок у національному парламенті (коли жінки займають більше 40% місць) є ситуація лише в трьох країнах ЄС: в Іспанії (41%), Фінляндії (43%) та Швеції (44%)» [86].

Разом з тим, треба визначити недоліки і позитивні риси квотування для жінок у виборчому праві України.

«Серед недоліків можемо навести наступні: квоти призводять до прихованого конфлікту жінок і чоловіків; квоти для жінок створюють нерівні можливості для чоловіків; жінки не хочуть бути обраними до органів влади за квотою.

Серед позитивів слід виділити такі моменти: підвищення політичного представництва жінок тісно пов'язане з подоланням фактичної нерівноправності, а отже, зниження конфліктності в суспільстві; квотування не можна визначити як дискримінаційне щодо чоловіків, оскільки воно є спеціальним компенсаційним заходом, має тимчасовий характер; квотування сприяє усвідомленню громадянами політики як такої сфери, де мають бути представлені обидві статі» [96].

Доцільним є доповнення наведеного переліку й іншими цензами, зокрема, процедурним (технічним) цензом, технологічним цензом, які будуть висвітлені та проаналізовані в наступних розділах. Крім того, враховуючи реалії сучасного українського суспільства, яке переживає збройну агресію РФ, стикається із збільшення внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій, громадян, що отримали тимчасовий притулок за кордоном, вирішує питання криміналізації за колабораціонізм закономірним процесом буде розширення означеного переліку виборчих цензів. Наразі вже підписано Президентом України Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність) [206] який, зокрема, передбачає «обмеження доступу до виконання окремих функцій, пов'язаних із здійсненням виборів усіх рівнів для осіб, які співпрацювали з державою агресором, її окупаційною адміністрацією та/або її збройними чи воєнізованими формуваннями» [206]. Також законом встановлено додаткові правові підстави для ліквідації політичних партій, громадських, благодійних чи релігійних організацій, професійних спілок та громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону, уповноважені особи яких здійснювали співпрацю з окупаційним режимом. Таким чином, можемо говорити про формування колабораційного цензу в українському виборчому праві.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, яке полягає в характеристиці правової природи, а також модернізації виборчих цензів в Україні.

За результатами дисертаційного дослідження сформульовано такі основні висновки:

1. Визначено, що категорія «виборчі права» є комплексною та включає в собі різні права, а не тільки активне та пасивне виборче право. До категорії «виборчих прав» також можна віднести право на організацію та проведення передвиборної агітації, право набуття статусу офіційного спостерігача від кандидата, партії або громадської організації, право приймати участь в організації та проведенні виборів у складі виборчих комісій та інше. У зв'язку з чим, у правовій доктрині виборче право розглядається в об'єктивному сенсі як сукупність правових норм, які регулюють порядок організації і проведення виборів;

2. Сформовано наукову позицію щодо правової природи виборчих цензів, а також розвинута наукова концепція щодо розмежування визначень виборчих цензів для активного та пасивного виборчого права, де виборчі цензи для реалізації активного виборчого права слід розуміти як певні обмеження щодо права обирати кандидатів на виборні посади, а виборчі цензи для реалізації пасивного виборчого права слід розуміти як кваліфікаційні критерії для кандидатів на виборні посади.

З'ясовано, що цензи активного виборчого права дійсно можуть вважатися обмеженнями для тієї чи іншої частини населення під час виборчого процесу. Вік, місце проживання, дієздатність, громадянство та інші обмеження покликані відокремити виборців, які мають право обирати кандидатів на ті чи інші виборні посади, а також реалізовувати принцип народовладдя під час виборчого процесу.

Якщо ж брати цензи пасивного виборчого права, то, вони є саме «критеріями», яким повинен відповідати кандидат на виборчу посаду. Оскільки, в разі успіху на виборах, такий кандидат набуває прав та обов'язків, а також посаду, якій повинен відповідати та приймати рішення, які впливатимуть на життя демократичного суспільства;

3. Проаналізовано історико-правові положення про виборчі цензи на території України, як такі, що мали дискримінаційний характер, еволюціонували та отримали місце в сучасній республіканській формі правління українською державою.

Історичними виборчими цензами в реалізації права голосу, були статевий, майновий, расовий (етнічний), освітній та ценз осілості.

Здійснений аналіз історії формування виборчих цензів у виборчому праві як України, так і зарубіжних країн, дає підстави говорити про їх розлогий перелік, який сформувався у відповідності до суспільних вимог та індивідуальної відповідальності громадян та суспільства в цілому, рівня розвитку правової держави на кожному історичному етапі.

Сьогодні можна говорити про використання в українському виборчому праві таких виборчих цензів, як: ценз громадянства, віковий ценз, ценз дієздатності, ценз осілості, мовний ценз, ценз судимості та фінансовий ценз.

Виборчі цензи є динамічним комплексом вимог (умов), який може змінюватись з урахуванням розвитку суспільних відносин у певних історичних умовах. При цьому слід враховувати й сучасні виклики глобалізаційного характеру та необхідність розбудови новітнього постіндустріального суспільства в умовах потужного розвитку інформаційних технологій.

4. Встановлено, що виборчі цензи для активного і пасивного виборчого права можливо класифікувати за різними критеріями:

1) в залежності від предмета обмеження: активні та пасивні;

2) в залежності від періоду (часу) обмеження: на певний термін та безстрокові (наприклад, в разі визнання особи судом недієздатним);

3) в залежності від правомірності обмеження: правомірне (допустимі) та протиправні (такі, що не відповідають демократичним принципам правової держави);

4) в залежності від ступеня відкритості обмеження: явне (пряме) обмеження та неявне (непряме) обмеження (наприклад, шляхом закріплення в законодавстві складних процедур і умов які фактично обмежують можливість вільної реалізації виборчих прав окремих категорій громадян);

5) залежно від ознаки (підстави) обмеження: віковий, тривалість проживання в певному місці (ценз осілості), ценз громадянства, майновий ценз, гендерна ознака (ценз статі), освітній ценз, мовний (лінгвістичний) ценз, релігійний ценз, моральний (репутаційний) ценз, ценз дієздатності (душевного здоров'я, осудності); ценз кримінальності, ценз порушення законодавства про вибори; ценз місця роботи (служби), ценз родинно-сімейних відносин; кількісний ценз (обмежує пасивне виборче право певною кількістю термінів зайняття відповідній виборній посаді), ценз партійної приналежності;

6) залежно від призначення в механізмі правового регулювання виборчий ценз може бути матеріальним та процесуальним.

5. Сформовано наукову позицію щодо «процедурних» цензів в Україні та світі, як прихованих обмежень активного та пасивного виборчого права.

Зокрема, процедурні цензи представляють собою нормативно-правові процедури реалізації активного і (або) пасивного виборчого права, обставлені цілим рядом свідомо нездійснених або важких у виконанні умов. До процедурних цензів можна віднести обмеження як активного, так і пасивного права, що виникають під час проходження певної процедури під час реалізації виборчих прав, яка не встановлена нормами прямої дії, тобто

Конституцією України, але при цьому може значно обмежити коло осіб, які мають право приймати участь у таких виборах.

Наприклад, зобов'язання щодо внесення грошової застави під час реалізації пасивного виборчого права кандидатами на виборні посади, або зобов'язання висунення кандидата на виборчу посаду саме політичною партією у зв'язку із скасуванням інституту самовисування для виборів народних депутатів України, а також для певних категорій місцевих виборів, можна визнати в правовій доктрині як «процедурні цензи».

6. З'ясовано, що критерії та вимоги до кандидатів на посаду депутата та голови сільської, селищної, а також міської ради вимагають реформування.

По-перше, слід підняти віковий ценз на вищезазначені виборні посади до 21 року, оскільки такі посади вимагають від кандидатів наявності певного життєвого досвіду, знать та навичок. Також, аналізуючи вітчизняний досвід встановлення вікового цензу для таких посад як народний депутат України, суддя, Президент України чи член Центральної виборчої комісії, виникають певні колізії щодо питання вікового цензу на посаду депутата та голови сільської, селищної, а також міської ради.

По-друге, слід встановити мовний ценз для вищезазначених виборчих посад, оскільки без володіння державної мови неможливо аналізувати нормативно-правові акти, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі виборні посади згідно чинного законодавства України.

По-третє, слід встановити ценз осілості для вищезазначених виборчих посад, тому що без проживання певного часу на території України депутат або голова сільської, селищної, а також міської ради не зможе ефективно вирішувати проблеми тієї громади, в якій він має представницький мандат.

У зв'язку з чим запропоновано зміни в частину 1 статті 193 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що депутатом та головою сільської, селищної, міської ради може бути обраний громадянин України, який досяг двадцяти одного року, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти

останніх років, а також володіє державною мовою.

7. З'ясовано, що критерії та вимоги до членів виборчих комісій, окрім вимог до членів Центральної виборчої комісії вимагають реформування, задля якісної організації реалізації активного та пасивного виборчого права громадян України під час народного волевиявлення.

По-перше, слід підняти віковий ценз до 21 року на вищезазначені посади, оскільки вони вимагають від членів виборчих комісій наявності певного життєвого досвіду, знать та навичок. Також, аналізуючи вітчизняний досвід встановлення вікового цензу для державних посад пов'язаних з організаційною роботою, такі як член Центральної виборчої комісії, виникають певні колізії щодо питання вікового цензу на посаду, яка відповідає за законність проведення виборів, їх організацію, процедуру, уповноважує обширними правами та обов'язками.

По-друге, слід встановити мовний ценз для всіх членів виборчих комісій, оскільки без володіння державної мови неможливо аналізувати чинне законодавство, організовувати роботу на тій чи іншій виборчій дільниці, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі посади згідно чинного законодавства України.

Аналіз певних порушень та проблем, що були зафіксовані під час виборчої кампанії 2020 року Національним інститутом стратегічних досліджень ілюструє в аналітичній доповіді «Нормативно-правове забезпечення та управління виборчим процесом – оцінка ефективності та рекомендації» ті проблеми, які підтверджують обґрунтованість встановлення мовного, а також підвищення вікового цензу для вищезазначених посад, задля підвищення ефективності організації виборчого процесу.

У зв'язку з чим запропоновано зміни в частину 1 статті 34 Виборчого кодексу України, а саме встановлення, що до складу виборчої комісії можуть входити громадяни України, які на день призначення досягли двадцяти одного року, мають право голосу, а також володіють державною мовою.

8. Обґрунтовано, встановлення мовного цензу для кандидатів на посаду народного депутата України. В Україні в межах виборчого процесу мовний ценз передбачено лише для громадян, які балотуються на пост Президента України. Стосовно кандидатів на інших видах виборів мовний ценз в Україні не застосується, хоча з урахуванням норм Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» мовний ценз повинен бути введений для кандидатів у народні депутати України. Без володіння державною мовою неможливо аналізувати нормативно-правові акти, користуватися правами та виконувати обов'язки, покладені на такі посади згідно з чинним законодавством України.

У зв'язку з чим запропоновані зміни в Конституцію України, а саме в частину 2 статті 76, щодо зобов'язання володіння державною мовою кандидатами на посаду народного депутата України.

9. Запропоновано шляхи вирішення проблем, пов'язаних з реформуванням пасивного виборчого права в Україні, зокрема через удосконалення законодавства в сфері виборів, розробку ефективних виборчих цензів, модернізацію вже існуючих, задля формування якісних та професійних представницьких органів сучасної демократичної держави. Обґрунтовано, що необхідною модернізацією пасивного виборчого права є встановлення «освітнього» цензу для виборних посад.

У зв'язку з чим сформовано наукову позицію щодо концептуального реформування пасивного виборчого права в Україні, а також розглянуті перспективні напрями розвитку правового регулювання кваліфікаційних критеріїв до кандидатів на виборні посади.

10. Доведено, необхідність проведення технологічного реформування виборчого процесу на прикладі президентських виборів, яке надасть змогу вдосконалити реалізацію активного виборчого права громадян, а також заощадити кошти державного бюджету України на проведення виборчого процесу. У зв'язку з чим запропоновані рекомендації для підвищення ефективності виборчого процесу як з практичного, так і з фінансового боку, з

оглядом на циклічність народного волевиявлення та економічних втрат держави при організації виборчого процесу.

11. Доведено, що одним із обмежуючих факторів реалізації пасивного виборчого права є «фінансовий ценз», а також розглянуто практичний вплив грошової застави на систему виборчого права України під час виборчого процесу. Дослідження виявляє й аналізує проблеми, пов'язані з обмеженням активного виборчого права громадян, як на прикладі історичного, так і сучасного вітчизняного досвіду.

Таким чином, положення чинного законодавства свідчать про додаткові, порівняно з передбаченими Конституцією України, умови для реалізації пасивного виборчого права, які мають грошовий характер, що дає підстави виокремити «фінансовий» ценз. Однак для приведення законодавчих положень у відповідність з нормами Основного Закону держави необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства, щоб забезпечити рівноправність громадян України.

Зокрема, запропоновано зміни в статті 101, 156, 225 Виборчого кодексу України, щодо неповернення учаснику виборчого процесу грошової застави виключно в разі грубого порушення норм виборчого законодавства, а також приведення грошової застави у вищезазначених статтях Виборчого кодексу до економічної спроможності переважної більшості населення.

12. Сформовано наукову позицію щодо скасування інституту самовисування у Виборчому кодексі для кандидатів на посаду народних депутатів України та кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) у зв'язку з чим виникла монополія щодо пасивного виборчого права політичними партіями під час народного волевиявлення на вищезазначені посади.

У рамках конституційно-правового дослідження з'ясовано, що скасування інституту самовисування в Виборчому кодексі для кандидатів на

посаду народних депутатів України та кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, районних у місті рад, а також міських, сільських, селищних рад (територіальних громад з кількістю виборців 10 тисяч і більше) призвело до монополії політичних партій на реалізацією пасивного виборчого права щодо обирання на вищезазначені посади, що призвело до невідповідності національним принципам виборчого права, а також рекомендаціям міжнародного товариства щодо належної виборчої практики.

Як наслідок, кожний громадянин України, який реалізує своє конституційно гарантоване право обирати, не має свободи вибору та обмежений у своєму виборі волею політичної партії, яка, відповідно до вимог книги III Виборчого кодексу, затверджує єдині та регіональні списки кандидатів у народні депутати України, а також має вирішальний вплив на формування списків кандидатів на місцевих виборах. Політичні переконання особи стають вирішальним фактором задля реалізації громадянином України свого права бути обраним на виборах Народних депутатів України, а також у багатьох випадках і на місцевих виборах, що, відповідно, створює неконституційні привілеї за ознакою політичних переконань.

У зв'язку з чим, було запропоновано повернення інституту самовисування до вітчизняного законодавства з урахуванням правової доктрини, національних принципів виборчого права, а також міжнародного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 19th Amendment to the U.S. Constitution. URL: <https://www.loc.gov/rr/program/bib/ourdocs/19thamendment.html>
2. Abolition of restrictions on the right to vote: Resolution 1459 (2005). Parliamentary Assembly. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>
3. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Bundes-Verfassungsgesetz. *Bundesministerium für Finanzen* : website URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>
4. Campbell Rosie, Cowley Philip. What Voters Want: Reactions to Candidate Characteristics in a Survey Experiment. *Political Studies*. 2014. 62 (4): 745-765. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12048>
5. Case of Hirst v. The United Kingdom (No. 2) (Application no. 74025/01): Judgment of the European Court of Human Rights of 6 October 2005. HUDOC. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/604/CASE_OF_HIRST_v._THE_UNITED_KINGDOM__No._2_.pdf
6. Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium (Application no. 9267/81) Judgment Strasbourg 2 March 1987. EODS : website. URL: https://www.eods.eu/template/default/compendium/Part%202/007_Mathieu-Mohin_and_Clerfayt_v_Belgium_1987.pdf
7. Case of Podkolzina v. Latvia (Application no. 46726/99): Judgment of the European Court of Human Rights of 9 April 2002. HUDOC. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:\[«Podkolzina%20v.%20Latvia»\],»documentcollectionid2»:\[«GRANDCHAMBER»,»CHAMBER»\],»itemid»:\[«001-60417»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:[«Podkolzina%20v.%20Latvia»],»documentcollectionid2»:[«GRANDCHAMBER»,»CHAMBER»],»itemid»:[«001-60417»]})
8. Case of Scoppola v. Italy (No. 3) (Application no. 126/05): Judgment of the European Court of Human Rights of 22 May 2012. HUDOC. URL:

[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»: \[«Scoppola%20v.%20Italy%20\(N%203\)»\], »documentcollectionid2»: \[«GRANDCHAMBER», »CHAMBER»\], »itemid»: \[«001-111044»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»: [«Scoppola%20v.%20Italy%20(N%203)»], »documentcollectionid2»: [«GRANDCHAMBER», »CHAMBER»], »itemid»: [«001-111044»]})

9. Chart of signatures and ratifications of Treaty 144. Council of Europe. URL: [https:// www.coe.int/en/web/conventions/full-list?- module=signatures-by-treaty&treaty=144](https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?-module=signatures-by-treaty&treaty=144)

10. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report (CDL-AD(2002)23): adopted by the Venice Commission at its 52nd session (Venice, 18- 19 October 2002) [English edition]. Strasburg, 2002. 30 p.

11. Common Responsibility Commitments and Implementation. Report submitted to the OSCE Ministerial Council in response to MC Decision No. 17/05 on Strengthening the Effectiveness of the OSCE. Report of the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights Warsaw, 10 November 2006. OSCE : website. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/1/22912.pdf>

12. Constitucion de la Republica de Cuba (Esta Constitucion proclamada el 24 de febrero de 1976, contiene las reformas aprobadas por la Asamblea Nacional del Poder Popular en el XI Perfodo Ordinario de Sesiones de la III Legislatura celebrada los dfas 10, 11 y 12 de julio de 1992). URL: https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/constitucion-de-la-republica-de-cuba-proclamada-el-24-de-febrero-1976/html/b2f799d3-13ad-4c1e-9b76-9065ba73da9f_2.html

13. Constituicao de 21 de adosto de 1911. (Constituição Política da República Portuguesa) URL: <https://www.parlamento.pt/Parlamento/Documents/CRP-1911.pdf>

14. Constitution of Antigua and Barbuda 1981. Constitute Project. URL: <https://www.constituteproject.org/constitu>

15. Constitution of Bahrain 2002 (rev. 2017). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017?lang=en.

16. Constitution of Brazil 1988 (rev. 2017). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brazil_2017?lang=en
17. Constitution of Egypt 2014 (rev. 2019). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019?lang=en.
18. Constitution of Estonia 1992 (rev. 2015). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015?lang=en
19. Constitution of Finland. URL: <https://oikeusministerio.fi/en/constitution-of-finland>
20. Constitution of Malta 1964 (rev. 2016). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malta_2016?lang=en.
21. Constitution of Myanmar 2008 (rev. 2015). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Myanmar_2015?lang=en.
22. Constitution of Nigeria 1999 (rev. 2011). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nigeria_2011?lang=en.
23. Constitution of Philippines 1987. Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Philippines_1987?lang=en.
24. Constitution of Senegal 2001 (rev. 2016). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Senegal_2016?lang=en.
25. Constitution of South Sudan 2011 (rev. 2013). Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_2013?lang=en.
26. Constitution of Thailand 2017. Constitue Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en
27. Constitution of the principality of Monaco: 17th 1962. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2013\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2013)021-e)
28. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/168007bd26>

29. David C. Voting Rights for Resident Aliens: A Comparison of 25 Democracies: November 7, 2003. URL: http://www.odu.edu/~dearrest/pdfs/earnest_isane_2003.pdf
30. Democratic People's Republic of Korea's Socialist Constitution: adopted on Sept. 5, 1998. URL: <https://www.lawandnorthkorea.com/laws/socialist-constitution-2019>>
31. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true>
32. Elections and the election law. Electoral System. The Hague, November 2009. URL: <https://english.kiesraad.nl/binaries/kiesraad-eng/documenten/publications/2012/06/brochures-dutch-electoral-cou>
33. Erin Mooney and Balkees Jarrah, The Voting Rights of Internally Displaced Persons: The OSCE Region, Germany: Dual Nationality Change : march 1999. – volume 6. – Number 3. –URL: http://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=1753_0_4_0
34. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17-18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11-34.
35. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17-18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11-34.
36. Global Gender Gap Report 2023. World Economic Forum : website. URL: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>
37. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Ausfertigungsdatum: 23.05.1949. Das Bundesministerium der Justiz und das Bundesamt für Justiz : website. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>

38. Guidelines and report on the financing of political parties adopted by the Venice Commission Guidelines adopted by the Commission at its 46th Plenary Meeting, (Venice, 9–10 March 2001).
39. Heaven D. The uncertain future of democracy. URL: <http://www.bbc.com/future/story/20170330-the-uncertain-future-of-democracy>.
40. Joshi D. K. The inclusion of excluded majorities in South Asian parliaments: women, youth, and the working class. *J. Asian Afr. Stud.*, 50 (2) (2015), pp. 223-238.
41. Kaid L. L. *Encyclopedia of Political Communication* / Lynda Lee Kaid, Christina Holtz-Bacha. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2008. 1104 p/
42. Klemperer David. Electoral Systems and Electoral Reform in the UK in Historical Perspective. URL : <https://consoc.org.uk/wp-content/uploads/2019/04/David-Klemperer-Electoral-Systems-and-Electoral-Reform-in-the-UK-in-Historical-Perspective.pdf>
43. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX / K.W. Czaplicki, e. a. Warszawa: LEX (Walter Kluwer), 2014. 1024 s
44. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. Dziennik Ustaw. 1997. Nr78. Poz.483. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf>
45. Latkovska T., Sotula O., Latkovskyy P., Hlynianyi I. Constitutional Regulation and Financing of Elections. *Amazonia Investiga*. 2019. Vol. 8. Núm. 20 / Mayo - junio 2019. P. 365-375 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/16282/Latkovska%20T.%20Constitutional%20regulation%20and%20financing%20of%20elections.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
46. Magni-Berton R., Panel S. Gerontocracy in a comparative perspective: explaining why political leaders are (almost always) older than their constituents/ *Sociology Compass*, 15 (1) (2021), Article e12841

47. McClean Ch., ONO Yo. How Do Voters Evaluate the Age of Politicians? RIETI Discussion Paper Series 20-E-069 August 2020 <https://www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/20e069.pdf>
48. Mishyna N. V. European Court of Human Rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic. *Наукowi працi НУ «ОЮА»*. С. 52-57. URL: <http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom33/7.pdf>
49. Oriol P. Droit de vote des résidents étrangers. URL : <https://www.revue-projet.com/articles/droit-de-vote-des-residents-etrangers>
50. Public Official Election Act. Statutes of the Republic of Korea. URL: [https:// elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=53845&lang=ENG](https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=53845&lang=ENG).
51. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/KeyTexts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf
52. Refugees from Ukraine recorded across Europe. UNHCR. 07 Feb 2023. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
53. Representation of the People Act, 1918. UK Parliament. URL: www.parliament.uk/globalassets/documents/upload/1918-rep-people-act.pdf
54. Sauvé v Canada (Chief Electoral Officer): Judgment of Supreme Court of Canada [2002] 3 SCR 519. Supreme Court of Canada. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scccsc/en/item/2010/index.do>
55. Shen Yiqin Alicia, Shoda Yuichi. 2021. "How Candidates' Age and Gender Predict Voter Preference in a Hypothetical Election." *Psychological Science* 32 (6): 934-943. <https://doi.org/10.1177/0956797620977518>
56. Shihui Yun. How it began: the rise of the women How it began: the rise of the women's suffr s suffrage movement in ement in Britain. Washington University in St. Louis Washington University Open Scholarship. 2011.

<https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1831&context=etd> ;

57. Sokala A., Michalak B., Uziębło P. *Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych*. Warszawa: Lex; Wolters Kluwer Polska, 2013. 329 s

58. Steven G. Calabresi and Matteo Godi. Italian Constitutionalism and Its Origins. *The Italian Law Journal*. 2020. Vol. 06, No. 01. P. 23-53.

59. Stockemer D., Sundström A. Age representation in parliaments: can institutions pave way for the young? *European Political Science Review*, 10 (3) (2018), pp. 467-490.

60. Strömsborg, SE-103 34, STOCKHOLM, SWEDEN. 2016. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/funding-of-political-parties-and-election-campaigns-UK.pdf>

61. Tarnovo Constitution. URL: <https://books.openedition.org/ceup/1980>

62. The Commonwealth of Australia Constitution Act 9th July 1900 is an Act of the Parliament of the United Kingdom at Westminster). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/63-64/12/enacted>

63. The Constitution of the Republic of the Philippines. URL: <https://www.officialgazette.gov.ph/constitutions/1987-constitution/>

64. The History of the Parliamentary Franchise. Research Paper 13/14 1 March 2013. House of Commons Library. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/RP13-14/RP13-14.pdf>

65. The Universal declaration on democracy. Inter-Parliamentary Council. Cairo. URL : <https://www.ipu.org/our-work/strong-parliaments/setting-standards/universal-declaration-democracy>

66. Tracy A. Thomas. More than the vote: the nineteenth amendment as proxy for gender equality. URL: https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2020/06/3_Thomas-06-20-Website.pdf

67. Turner E. R. The Women's Suffrage Movement in England. *The American Political Science Review*. Vol. 7. № 4 (Nov., 1913), pp. 588-609.

68. Verfassung des Fürstentums Liechtenstein vom 5. Oktober 1921 URL: https://www.gesetze.li/konso/1921015000?search_text=verfassung&search_loc=text&lrrnr=&lgbld_von=&observe_date=02.09.2021
69. World Development Indicators database, World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>
70. Аніщук Н. В. Історичний розвиток виборчого права жінок у світі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 18. С. 24-32.
71. Антонова Л. В., Антонов А. В. Удосконалення виборчого процесу в Україні: організаційно-правовий аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/4.pdf
72. Арабаджієв Д. Моніторинг виборчого процесу як інструмент політичного піару. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1-2. С. 128-135.
73. Афанасьєва М. В. Виборчі технології та виборче право: проблема кореляції. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. Т. 8. С. 137-141.
74. Афанасьєва М. В. Повоєнні вибори в Україні: ключові питання та майбутні виклики. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів* : матер. круглого столу, (м. Одеса, 10 лютого 2023 р.). Одеса, 2023. С. 71-77.
75. Бадида А. Ю., Лемак В. В. Глобалізація у правовому вимірі: формування контурів «глобального права». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Серія : Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 296-303.
76. Баймуратов М. О., Кофман Б. Я. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України : монографія / ред. Ю.О. Волошин. Суми : Університетська книга, 2012. 230 с.

77. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації : монографія. Харків : Право, 2015. 248 с.
78. Батан Ю. Д. Порівняльне виборче право : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2022. 131 с.
79. Бернацький Б. Позбавлення та обмеження активного виборчого права у контексті міжнародних виборчих стандартів та демократичних принципів. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 3. С. 67-76.
80. Бурбан Ю. Проблеми законодавчого регулювання політичної реклами. *Економіка. Фінанси. Право*. 1998. № 7. С. 29-30.
81. Бучин М. А. Виборчі цензи та принцип загального виборчого права. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна : Питання політології*. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. № 839. С. 122–127.
82. Бучин М. Демократичні принципи виборів: суть та типологія. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 20 С. 37-42.
83. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
84. Верлос Н. В. Конституціоналізація цифрових прав людини: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 129-133.
85. Верлос Н. В. Розвиток конституційного права в Україні в умовах цифрової трансформації: механізм рецепції міжнародних стандартів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 1. С. 22-26.
86. Верлос Н. В. Конституційні засади рецепції міжнародних електоральних стандартів гендерного квотування у виборче законодавство в

Україні URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/30909/1/%d0%92%d0%b5%d1%80%d0%bb%d0%be%d1%81%20%d0%9d.%d0%92.%2c.pdf>.

87. Вибори в Європейському Союзі / за ред. Ковриженко Д. С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. К., 2006. 475 с.

88. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, 8 9. Ст. 48. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.

89. Використання міжнародних виборчих стандартів: посібник Ради Європи для громадських організацій. URL : <https://rm.coe.int/using-international-election-standards-ukr-web/168077d48b>

90. Водянніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. С. 23-42.

91. Волошенюк Г. Б. Місце джерел виборчого права в системі джерел конституційного права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42 том 1. С. 72-76.

92. Впровадження електронного голосування: основні аспекти. *Програмний документ*. Грудень 2011р. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/introducing-electronic-voting-essential-considerations-UK.pdf>

93. Гейда О. В. Грошова застава як обмеження виборчих прав. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 41-45. URL : <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/10eeb340-e4cb-41cc-b03c-6e47d16408c4/content>

94. Глиняний І. В. Виборчі цензи як елемент виборчого процесу та як частина ґрунтування виборчих технологій. *Юридичний вісник* 2019. №1. С. 115-121.

95. Глиняний І. В. Вплив виборчої системи на формування демократичного устрою. Правове регулювання суспільних відносин в умовах розвитку цифрових технологій : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м.

Чернівці, 28 берез. 2022 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2022. С. 192–196.

96. Глиняний І. В. Історія та розвиток гендерної політики у виборчому праві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2019. № 3. С. 22-32.

97. Глиняний І. В. Поняття виборчих цензів, критерії їх класифікації та їх роль у сучасному суспільстві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. №2. С. 22-35.

98. Глиняний І. В. Проблемні питання фінансового забезпечення виборчого процесу в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021 № 12. С. 28-30.

99. Глиняний І. В. Процедурні та нетрадиційні цензи у системі класифікації виборчих цензів у світі та Україні. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 354-357.

100. Глиняний І. В. Ценз осілості як один із виборчих цензів сучасної України. *Юридичний вісник*. 2019. №2 С. 106-113

101. Голубовська І. О., Шовковий В. М., Лефтерова О. М. та ін. *Багатомовний юридичний словник-довідник*. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.

102. Грабильнікова О. А. Історичні етапи становлення і розвитку інституту виборців в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 30-33

103. Грошова застава. чи полегшив виборчий кодекс доступ кандидатів та партій до участі в місцевих виборах? <https://cedem.org.ua/analytics/zastava-mistsevi-vybory/>

104. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991. 296 с.

105. Гудзь Л. В., Гудзь Т. І. Принцип загального виборчого права: міжнародні стандарти та перспективи законодавчої реалізації в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2020. Випуск 30. С. 30-40.

106. Гудзь Л. Проблеми співвідношення норм міжнародного та національного виборчого законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 111-115.

107. Декларація про критерії вільних і чесних виборів (неофіційний переклад) : науково-практичний коментар Закону України «Про вибори Президента України» / за ред. Ю.Б. Ключковського. Київ: Парламентське вид-во, 2004. С. 400-404.

108. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621#Text

109. Дерев'янка С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз. *Вибори та демократія*. 2008. № 1 (15). С. 17–24.

110. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : від 16.11.2009. База даних «Законодавство України». URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49

111. Додаток до проекту Постанови Верховної Ради України «Про схвалення Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні» URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=43747&pf35401=226825>

112. Документ Копенгагенської зустрічі Конференції з людського виміру ОБСЄ, Копенгаген, 29 червня 1990 року.

113. Долгіх В. Виборчий ценз у новій Україні. URL: <http://sichovyk.com.ua/home/107-viborchij-tsenz-u-novij-ukrajini>

114. Доповідь про часові рамки та перелік політичних критеріїв оцінки виборів. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого*

права : матеріали Венеціанської комісії. Вид. 3-є, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х част. Ч. 1., Київ : Логос, 2016. С. 284–290

115. Дудченко В. В. Нормативні сенси як основа буття права. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 44-47.

116. Дудченко В. В. Пасечник О. В. Тенденції розвитку сучасного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 598-601.

117. Дудченко В. В., Манько Д. Г. Загальнотеоретичні засади розуміння системи джерел сучасного права: національний та міжнародний аспекти. *Правова позиція*. 2023. № 1. С. 125-130.

118. Дудченко В. В. Універсалізація сучасного права. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 2023. том 1. С. 41-46.

119. Європейська конвенція з прав людини, Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97, Електронний ресурс - https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

120. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року. База даних «Законодавство України». URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_004

121. Європейська хартія місцевого самоврядування. *Офіційний вісник України*. 2013. № 39. Ст. 1418.

122. Європейський виборчий доробок (CDL(2002)7rev). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 2-е вид., випр. і доповн. Київ : Логос, 2009. С. 12-44.

123. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: матеріали Венеціанської комісії. Вид. 3-тє, випр. і доповн. / за ред. Ю. Ключковського. В 2-х част. Ч. 2. К.: Логос, 2016. 500 с.
124. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. К. : Логос, 2009. 500 с.
125. Ємельяненко К. О. Інститут грошової застави у місцевих виборах в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С.97-101.
126. Єщенко П. С., Самко Н. Г. Фінансіалізація у водоверті глобальної економіки. Київ : Знання України, 2016. 355 с.
127. З лютого на росію депортували чи змушені були виїхати майже 3 млн українців. 5 канал. 2022. 05 груд. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/z-liutoho-na-rosiiu-buly-deportovani-chy-zmusheni-buly-vyikhaty-maizhe-3-mlnukraintsiv-294112.html>
128. Загальна декларація прав людини / прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. *Міжнародні документи ООН з питань прав людини*. К. : УПФ ; Право, 1995. 12 с.
129. Загальний коментар статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. *Комітет з прав людини ООН. Науково-практичний коментар Закону України «Про вибори Президента України»* / за ред. Ю. Ключковського. Київ : Парламентське вид-во, 2004. С. 391-397.
130. Занкевич Н. В. Конституційно-правовий режим мов національних меншин в Україні: сучасний стан і перспективи. *Нове українське право*. 2022. № 5. С. 79-91.
131. Застава на загальнодержавних виборах: український та міжнародний досвід (аналітична записка). *Центр демократії та верховенства права* : вебсайт. <https://cedem.org.ua/analytics/zastava-na-vyborah/>

132. Зельман О. М. Виборчі технології та політична реклама як інструмент становлення політичного лідера. *Грані. Політологія*. 2016. № 1 (129). С. 30-34.

133. Ільницький М. С. Вибори в демократичних державах: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2019. 42 с.

134. Ірина Верещук: Завдання Мінреінтеграції на 2023 рік – інтеграція внутрішніх переселенців. *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*. 2023. 06 лют. URL: <http://surl.li/etwtrh>

135. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М., та ін. ; вступ. слово О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.

136. Історія держави і права України: підруч. / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. К., 2004. 405 с.

137. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVII – на початку XIX ст. : дис. ... канд. істор. наук : Дніпропетровськ, 2002.

138. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL : <http://www.ohchr.org/EN/Issues/IDPersons/Pages/Standards.aspx/>

139. Кильошик І. Виборчі права іноземців у виборах місцевого самоврядування у Польщі. Наукові записки Кола аспірантів „Ucrainica”. Том 1-2. Варшава 2021. С. 9-22.

140. Киян М. Ш. Виборчі технології в українських землях у XVIII — на початку XIX ст. *Форум права*. 2012. № 3. С. 276-281. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12kmsnpc.pdf>

141. Кістяківський Б. О. Вибране. Київ: Абрис, 1990. 680 с.

142. Ключковський Ю. Б. Гарантії виборчих прав громадян та механізми їх реалізації. *Гарантії виборчих прав громадян та демократичного*

характеру управління виборчим процесом : зб. Матеріалів наук.-практ. конф., (м. Київ, 24 червня 2003 р.). Київ : Міленіум, 2003. С. 13–17.

143. Ключковський Ю. Б. До питання про природу міжнародних виборчих стандартів. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144-145 : Юридичні науки. С. 73-77.

144. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.

145. Ключковський Ю. Правові позиції Європейського суду з прав людини та вітчизняне виборче законодавство. *Право України*. 2011. № 7. С. 23-32.

146. Ключковський Ю. Чи може рішення Конституційного Суду суперечити принципу верховенства права? *Вибори та демократія*. 2012. № 1(31). С. 23-34.

147. Ковальчук О. Проблеми визначення стадій виборчого процесу в Україні. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5673/vnulpurn201685555.pdf>.

148. Кодекс належної практики у виборчих справах, Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (м. Венеція, 18-19 жовтня 2002 року). URL : https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf

149. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). *Європейський демократичний доробок у галузі 809 виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2016. Ч. 1. С. 143-176.

150. Козодой Л. Принцип загального виборчого права: теоретико-конституційний аналіз. *Вибори та демократія*. 2009. № 3(21). С. 4-9

151. Коломоець Т. Адміністративне процесуальне право – самостійна галузь національного права (в аспекті пошуку нової моделі предмету адміністративного права України). *Публічне право*. 2016. № 1(21). С. 27-34.

152. Конвенція про політичні права жінок. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_156

153. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 05.02.1992. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text;

154. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібн Альб. схем / Грін О.О. – Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2015. – 183с.

155. Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти; за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілка. К. : Наук. думка, 1999. 734 с.

156. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / за ред. В.Ф. Погорілка. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 438 с.

157. Конституція незалежної України: навч. посіб. / кол. авт.; за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. 428 с.

158. Конституція України : науково-практичний коментар / О.Ф. Андрійко та ін.; ред. кол.: В.Я. Тацій та ін. 2-е вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

159. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96- ВР. *База даних «Законодавство України»*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

160. Копинець Ю. Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку партійних систем країн Європейського Союзу на еволюцію та функціонування партійної системи України : дис. ... канд. політ. наук : Ужгород, 2021. 269 с.

161. Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917 – 1919 років і їхня політично-державна якість. Торонто, Канада, 1964. 168 с.
162. Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1608/Krusyan.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
163. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. К. : Атіка, 2000. 320 с.
164. Кулі-Іванченко К. К. Концепція соціальної держави в Україні: сучасний стан та проблеми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 69. С. 53-58.
165. Кустова С. М. Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 3. С. 105–110.
166. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина. Харків : Факт, 2001. 329 с.
167. Лабенська Л. Л. Виборчий кодекс України: дотримання європейських стандартів виборчого права в дії. URL : <http://surl.li/nbmzi>
168. Лабенська Л. Л. Інститут виборчих цензів (вимог): історія розвитку та практика застосування в Україні. URL : http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/3_2020/6.pdf
169. Лабенська Л.Л., Татарінова В. І. Регламентація виборчих цензів під час формування органів місцевого самоврядування: історія та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №9. С. 53-56.
170. Латковська Т. А. Володіння державною мовою як один із виборчих цензів сучасної України. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 14-17.

171. Латковська Т. А. Сучасний стан та актуальні проблеми публічної фінансової системи, м. Харків URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12269/Latkovska%204_19.pdf?sequence=1&isAllowed=y
172. Левчук М. В. Еволюція виборчого права в США в кінці XVIII - XIX ст. *Європейські перспективи*. 2015. № 4. С. 22-26.
173. Лекція до теми «Формування та розвиток буржуазної держави і права Франції в XVII-XIX ст.ст.» для курсантів (слухачів) I курсу денної (заочної) форми навчання за спеціальністю 081 «Право» та для курсантів I курсу денної форми навчання за спеціальністю 262 «Правоохоронна діяльність». Одеса, 2018. 25 с. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek_k-6-2018-idpz.pdf
174. Марцеляк О. В. Марцеляк С. М. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 33(1). С. 79-93.
175. Марцеляк О. В. Рівне представництво статей у представницьких органах влади і проблеми та шляхи їх виділення. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. Вип. 43. X. : Нац. ун-т внутр. справ, 2008. С.71-79.
176. Марцеляк О. Принципи виборів народних депутатів України (еволюція загальнотеоретичної та конституційної доктрини). *Проблеми сучасного українського конституціоналізму : збірка наук. праць на пошану Леоніда Юзькова / заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій; упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк*. Київ: Логос, 2008. С. 107-114.
177. Марцеляк С. М. Загальне виборче право як засада парламентських виборів в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 8. С. 122-129.
178. Марченко В. Ю. Право голосу іноземців в Україні та за кордоном. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 314-318.

179. Мацелик Т. О. Суб'єктивне публічне право як юридичний феномен. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 67–71.
180. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_105
181. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. *Міжнародні документи ООН з питань прав людини*. К. : УПФ; Право, 1995. 40 с.
182. Мішина Н. В. Використання виборчої (грошової) заставі при проведенні виборів в органи місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 201-206.
183. Молдован В. В., Мелашенко В. Ф. Конституційне право: опорні конспекти: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів. К. : Юмана, 1996. 272 с.
184. Музиченко Г. В. Фінансування політичних партій як політико-правовий механізм протидії політичній корупції в європейських країнах. *Політикус*. 2020. № 5. С. 80–84.
185. Наїм М. Занепад влади. Пер. з англ. Київ : Форс Україна, 2017. 448 с.
186. Нестерович В. Ф. Виборче право України : підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 504 с.
187. Нестерович В. Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. URL : <https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf>
188. Нестерович В. Ф. Громадянство як одна з ключових вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 1. С. 64-83.
189. Нестерович В. Ф. Зміст та структура суб'єктивного виборчого права в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спецвипуск № 3. С. 163–169.

190. Никорович Б. Окремі аспекти закріплення за іноземцями та особами без громадянства виборчих прав у вітчизняному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 197-200.

191. Никорович Б. Референдум як інститут безпосередньої демократії у Швеції та Швейцарії. Досвід для його покращення в Україні, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,

192. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Ухвали другого сенату Конституційного суду України по справі № 3-117/2019(2755/19) «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Юрченка Юрія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 49, пункту 4 частини першої статті 51 Закону України «Про вибори Президента України». URL : https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/49_y2_2019_1i.pdf

193. Олефіренко Е. О. Правове регулювання державного фінансування політичних партій: вітчизняний і світовий досвід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 74–76.

194. Орел І. Чи потрібен виборчий ценз? Або: парафраз Донцова <https://www.pravda.com.ua/columns/2013/03/26/6986453/>;

195. П'ясецька О. Джерела міжнародних та регіональних виборчих стандартів. *Право України*. 2004. № 8. С. 42-44.

196. Павленко І. А., Даниляка О. О. та. Макарова Г. В. Нормативно-правове забезпечення та управління виборчим процесом – оцінка ефективності та рекомендації (за підсумками виборчої кампанії-2020). URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_03_2021.pdf

197. Панасюк В. М. Технічні цензи у виборчому законодавстві України: поняття та загальна характеристика. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчяпроголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф., (м.

Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 285-287.

198. Перепада О. Фінансування партій у ФРН. *DW* : website. URL : <http://surl.li/mnfdf>

199. Петреченко С. А. Виборче право жінок в Україні у аспекті захисту їх політичних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Вип. 63. С. 83-87.

200. Показник середньої заробітної плати (доходу) в Україні, з якої сплачено страхові внески та яка відповідно до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” враховується для обчислення пенсії. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2119447-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2019-rik/>

201. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики. *Політ менеджмент*. 2005. № 3. С. 137–146.

202. Портнов І. А. Гендерні аспекти виборчого процесу в Україні: аналіз деяких аспектів досвіду останніх виборів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 41-42.

203. Посібник з розробки виборчих систем : науково-практичне видання. К., 2003. 396 с.

204. Право обирати і бути обраним в країнах ЄС: суб’єкти, умови і механізми реалізації. URL : https://parlament.org.ua/docs/files/8/1150892449_ans.pdf

205. Право Ради Європи та практика ЄСПЛ : навч.-метод. посіб. / укл.: В. В. Форманюк, Р. Ф. Харитонов, Ю. Ю. Акіменко, О. В. Пасечник, О. К. Канєнберг-Сандул, Т. С. Федорова, Д. О. Гребенюк ; за ред. Х. Н. Бехруза ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 120 с.

206. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну

діяльність : Закон України від 03.03.2022 № 2107-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2107-20>

207. Про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) : Законопроект

208. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65

209. Про Державний бюджет України на 2022 рік. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2022. № 3. ст.12. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20#Text>

210. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19>.

211. Про затвердження Розподілу коштів Державного бюджету України, виділених на підготовку та проведення чергових виборів Президента України 31 березня 2019 року, та середніх норм видатків виборчих комісій : Постанова центральної виборчої комісії від 11 лютого 2019 року № 285. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0285359-19>.

212. Про Конституційний Суд України : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 35. Ст.376.

213. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 37-38. Ст. 366

214. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2827-20>

215. Про політичні партії України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 23. Ст.118. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/conv#n244>

216. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої

системи) від 04.02.2020 № 488-IX. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/488-IX#Text>

217. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. База даних «Законодавство України». URL :
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

218. Про пропозиції щодо вдосконалення Виборчого кодексу України, повернутого з пропозиціями Президента України для повторного розгляду Верховною Радою України : постанова Центральної виборчої комісії від 11 листопада 2019 року № 1954. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1954359-19#Text>

219. Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні. URL :
https://zakononline.com.ua/documents/show/508929___698999

220. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність) : законопроект від 24.02.2021 № 5143. URL :
https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71219

221. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» URL :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_611#Text

222. Резолюція 1320 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про Кодекс належної практики у виборчих справах». *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 2-е вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2009. С. 457-458.

223. Рекомендація R(99)15 Комітету Міністрів Ради Європи «Про висвітлення в засобах масової інформації виборчих кампаній». *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : Матеріали Венеціанської

Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 2-е вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2009. С. 468-471.

224. Рекомендація Rec(2001)19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» : ухвалено Комітетом міністрів на 776-му засіданні заступників міністрів від 6 грудня 2001 р. *База даних «Законодавство України»*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text

225. Риси́ч Й., Литовченко Л. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70- 90-і роки XX ст.). *Вісник ТДТУ*. 1996. №1. Ст. 101-111.

226. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року у справі «Мельниченко проти України». *Офіційний вісник України*. 2005. № 21. Ст. 1182

227. Рішення ЄСПЛ у справі Лабіта проти Італії від 06.04.2000 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_009

228. Рішення ЄСПЛ у справі Суховецький проти України від 28.03.2006 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_106

229. Рішення ЄСПЛ у справі Герст проти Сполученого Королівства від 30.03.2004 р. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO0926.html

230. Рішення ЄСПЛ у справі Метьюз проти Сполученого Королівства від 18.02.1999р. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_395

231. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України. *Офіційний вісник України*. 1998. № 23. Ст. 850.

232. Рішення Конституційного Суду України від 30 січ. 2002 р. № 2рп/2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 245. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-02#Text>

233. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в

контексті положень її статей 5, 156 (справа про здійснення влади народом) від 05.10.2005 р. №6-рп/2005, справа №1-5/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. №41. Ст. 2605.

234. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 22 Закону України „Про вибори народних депутатів України“ стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України - міста Києва : рішення Конституційного Суду України від 04.04.2012 № 7-рп/2012 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v007p710-12>

235. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України "Про вибори народних депутатів України" (справа про виборчу заставу) від 30.01.2002 № 2-рп/2002 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v002p710-02>

236. Роз'яснення щодо невключення осіб, засуджених до обмеження волі, до списків виборців на звичайних виборчих дільницях для підготовки і проведення голосування з місцевих виборів / Додаток до Постанови Центральної виборчої комісії від 10 серпня 2015 року № 159 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0159359-15>

237. Сарай Р. Д. Правова природа реформування сучасної виборчої системи України: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Вип. 64. С. 65-69.

238. Скільки українських школярів виїхало за кордон. *ДивисьІнфо*. 2023. 3 січ. URL: <http://surl.li/etwse>

239. Словник іншомовних слів; за ред. члена-кореспондента АН УРСР О. С. Мельничука. К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. 776 с.

240. Солоненко О. М. Виборчі цензи: умови реалізації виборчого права. URL:

http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/13279/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B1.%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%20%D0%B4%D0%BE%D1%82%D1%80.%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82._p17-18.pdf

241. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт). Харків, 2018.

242. Спільний висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ щодо законопроекту «Про вибори народних депутатів України». *Вибори та демократія*. 2011. №4. С. 64

243. Спільний висновок щодо проекту Закону «Про вибори народних депутатів України» (CDL-AD(2011)037). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Логос, 2016. Ч.2. С. 295–321.

244. Статут повітових органів Української Національної Ради (Не пізніше 16 листопада 1918 р.). *Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923)* : Документи і матеріали. У 5-ти томах. Т. 2: Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / Укладачі О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. С. 10-13.

245. Стешенко Т. В., Стешенко Л. С. Міжнародні виборчі стандарти, їх реалізація у виборчому законодавстві України. Державне будівництво і місцеве самоврядування. Харків, 2015. Вип. 29. С. 32-42

246. Супрун В. М., Супрун В.М. Сучасні виборчі технології в інформаційно-комунікаційній системі: особливості й функції : матеріали наукової конференції за підсумками науково-дослідної роботи за період 2015–2016 рр. (15–18 травня 2017 р.): у 2-х томах. Том 2. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. – С. 142-144

247. Танасієнко Л. О. Принцип загальності виборчого права та можливість його обмеження для різних суб'єктів. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ВНПЗ ДГУ, 11.12.2020). URL : <http://info.dgu.edu.ua/bitstream/123456789/330/1/%D0%A2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9B.%D0%9E..pdf>

248. Теліпко В. Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 567 с.

249. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право, навчальний посібник, м. Київ «Центр учбової літератури» 2010 року.

250. Тимошенко І. В. Сутність виборчих прав громадян України та їх місце в загальній системі прав і свобод. URL : https://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/57091/7/Timoshenko_constitutional_order1.pdf;jsessionid=AA1BB25BC2B5C48AF2C09570DF0AA670

251. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18#Text>

252. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка. 1918— 1923 рр. (до 75- річчя утворення і діяльності). Коломия, 1993. 118 с.

253. Тодика Ю. М., Бандурка О.М. Вибори народних депутатів України : монографія. Харків: ХІВС, 1994. 118 с.

254. Тодика Ю. М., Клименко Г. Б. Основи конституційного права України: навч. посіб. Х.: Фірма “Консум”, 1998. 117 с.

255. Тодика Ю. М., Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні, вісник Академії правових наук в Україні 2003 року, URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4718/1/Toduka_34.pdf

256. Токар-Остапенко О. В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень* :

аналітичний матеріал. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf>.

257. Токар-Остапенко О. В. Упровадження системи електронного голосування в Україні: сучасний стан та правове регулювання. *STRATEGIC PANORAMA*. 2022. № 1. С. 26-41.

258. Томіліна Ю. Є. До питання про обмеження виборчих прав засуджених. *Human right: theory and practice*. 2017. January 23-28. С. 131-134.

259. Требик Т. О. Сучасні виборчі технології та їх психологічне спрямування Електронний ресурс. URL : http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Politologia/37482.doc.htm

260. Український парламентаризм: минуле і сучасне : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 1999. 531 с.

261. Ухвала другого сенату Конституційного суду України по справі № 3-117/2019(2755/19) «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Юрченка Юрія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 49, пункту 4 частини першої статті 51 Закону України «Про вибори Президента України» Електронний ресурс - https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/49_y2_2019.pdf

262. Федоренко В. Л. Виборче право як складова системи конституційного права України (із досвіду виборів 2006 року). *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 31 жовт. – 1 лист. 2006 р.). Київ: Атіка, 2007. С. 191-195

263. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.

264. Фінансування політичних партій та виборчих кампаній Довідник з фінансування політичної діяльності / за ред. Е. Фальгера, С. Джонс, М. Оман. International IDEA.

265. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
266. Хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
267. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / За ред. В. Д. Гончаренка. 3-тє вид., перероб. ; Уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. Київ, 2003. С. 175.
268. Цивільний кодекс України 16.01.2003 № 435-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
269. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
270. Цюбченко А. Державне фінансування політичних партій : український та світовий досвід. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 14. С. 56–61
271. Чемсак Ю. В. Виборче законодавство України: особливості розвитку та сучасний стан. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 86-89. URL : http://www.lsej.org.ua/12_2021/19.pdf
272. Чемсак Ю. В.; Нестерович В. Ф. Поняття, сутнісні риси та види норм виборчого права України. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3. С. 33-39.
273. Чеховська М. М., Шлапаченко В. М. Мова як чинник національної безпеки. *Держава та регіони*. 2018. № 3. С. 39-46.
274. Чижмаро В. Ю. Поняття та дефінітивна характеристика міжнародних виборчих стандартів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Т. 2 № 73 С. 197-205.
275. Чубатенко О. М. Маніпулятивні технології у виборчих процесах України. *Політикус*. 2020. № 4. С. 57-61.
276. Шаповал В. Вибори як форма безпосередньої демократії: питання історії, теорії і практики. *Reforma prawa wyborczego w Polsce I na Ukrainie /pod redakcja Petro Steciuka i Jerzego Buczkowskiego*. Przemysl, 2004

277. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
278. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 464 с.
279. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні : монографія. Львів, 2010. 462 с.
280. Шибалкіна Ю. Політичні партії тепер будуть фінансуватися з бюджету. *Ціна держави*. URL : <http://costua.com/news/101-political-parties>
281. Шкурат І. Конституційно-правові засади політичних виборів в Україні: зб. наук. пр. Української Академії державного управління при Президентові України; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. К. : Вид-во УАДУ, 1999. Вип. 1. С. 97–104.
282. Щербанюк О. В. Принцип демократії та народовладдя в судовому праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія : Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 138-141.
283. Юридична деонтологія. Х. : Основа, 1993. 187 с.
284. Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАНУ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; / ред. Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. Т. 6 : Т-Я. 2004. 768 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковано основні результати дисертації:

1. Latkovska, T., Sotula, O., Latkovskyy, P., & Hlynianyi, I. (2019). Constitutional regulation and financing of elections. *Amazonia Investiga*, 8(20), 365-375. URL : <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/166>
2. Глиняний І. В. Виборчі цензи як елемент виборчого процесу та як частина ґрунтування виборчих технологій. *Юридичний вісник* 2019. №1. С. 115-120. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15697>
3. Глиняний І. В. Історія та розвиток гендерної політики у виборчому праві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2019. №3. С. 22-32. URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2019/4.pdf
4. Глиняний І. В. Поняття виборчих цензів, критерії їх класифікації та їх роль у сучасному суспільстві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету "Одеська юридична академія"* 2019. №2. С. 22-35. URL : http://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2019/4.pdf
5. Глиняний І. В. Проблемні питання фінансового забезпечення виборчого процесу в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 28-30. URL : http://www.lsej.org.ua/12_2021/4.pdf
6. Глиняний І. В. Ценз осілості як один із виборчих цензів сучасної України. *Юридичний вісник*. 2019. № 2. С. 106-112. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/15730/I.%20Глиняний%20Цен>

з%20осілості%20як%20один%20із%20виборчих%20цензів%20сучасної%20У країни.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають її наукові результати:

7. Глиняний І. В. Процедурні та нетрадиційні цензи у системі класифікації виборчих цензів у світі та Україні. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 354-357.

8. Глиняний І. В. Проблемні питання класифікації виборчих цензів. *Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2021. С. 192–196.

9. Глиняний І. В. Проблемні питання сучасної концепції виборчих цензів в Україні та світі. *Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку* : матер. Всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за ред. М. Р. Аракеяна, К.І. Спасової ; уклад.: Ю.Д. Батан, О.С. Бондарчук, В. С. Кучерявенко ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. С. 7-11.

10. Глиняний І. В. Вплив виборчої системи на формування демократичного устрою. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах розвитку цифрових технологій* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 28 берез. 2022 р.) / відп. ред. Т. А. Латковська; МОН України, Чернівець. юрид. ін-т Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Чернівці, 2022. С. 192–196.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення, висновки та рекомендації, викладені в дисертації, доповідалися та обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ» (м. Чернівці, 04 берез. 2021 р.); Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених «Сталий розвиток суспільства та держави: сучасні виклики та перспективи розвитку» (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах розвитку цифрових технологій» (м. Чернівці, 28 берез. 2022 р.).